

С.П.ДЕРЕВ'ЯНКО

**КОГНІТИВНА
ПСИХОЛОГІЯ**

Навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів

Чернігів
2012

УДК 159.93 : 159.95 (075.8)
ББК Ю 935.1
Д 36

*Видання рекомендовано до друку вченою радою
Чернігівського національного університету
імені Т.Г.Шевченка (протокол № 5 від 28.12.2011 р.)*

Рецензенти:

Бондарчук О.І. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології управління Університету менеджменту освіти НАПН України

Васютинський В.О. – доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психологічних мас і спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Скок А.Г. – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри загальної та вікової психології Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка

Дерев'янка С.П.

Д 36 Когнітивна психологія: Навчальний посібник. – Чернігів: видавець «Лозовий В.М.», 2012. – 184 с.: іл.

ISBN

Навчальний посібник містить стислий огляд основних тематичних розділів когнітивної психології. Розглядаються основні вітчизняні та зарубіжні теорії цієї галузі психологічної науки. Викладення матеріалу супроводжується узагальненням у формі рисунків і таблиць.

Для студентів вищих навчальних закладів спеціальності «Психологія».

**УДК 159.93 : 159.95 (075.8)
ББК Ю 935.1**

ISBN

© С.П.Дерев'янка, 2012

З М І С Т

Передмова	5
Вступ до когнітивної психології	6
Методологічні принципи, об'єкт, предмет когнітивної психології	7
Категоріально-понятійний апарат когнітивної психології	8
Основні етапи розвитку когнітивної психології	12
Література.....	15
Відчуття (сенсорні процеси)	17
Специфіка сенсорних процесів.....	18
Психофізика відчуттів	19
Сучасні напрямки психофізичних досліджень	26
Література.....	28
Сприймання (перцептивні процеси)	29
Чуттєвий образ як об'єкт психології сприймання	30
Теорії сприймання	32
Стадії перцептивного процесу	35
Література.....	40
Увага (атенційні процеси)	41
Увага як психічний феномен. Основні критерії уваги	42
Моделі уваги.....	45
Література.....	50
Пам'ять (мнемічна система)	51
Процеси пам'яті. Мнемічна система.....	53
Види пам'яті	55
Мнемоніка	61
Література.....	62
Мислення (мисленнєві процеси)	63
Ознаки і процеси мислення.....	64
Мислення і ментальні репрезентації	67
Мислення і логіка.....	68
Мислення і творчість	75
Інтуїція в мисленні.....	81
Література.....	83

Уява (імажинативні процеси).....	85
Поняття про уяву	86
Показники продуктивності уяви	88
Уява і творчість. Етапи творчості (за В.А.Роменцем).....	88
Художня уява і наукова уява	90
Література.....	92
Уявлення	93
Сутність уявлення.....	94
Показники продуктивності уявлення.....	95
Література.....	96
Мовлення	97
Когнітивні аспекти мови та мовлення	98
Психолінгвістичні аспекти мовлення	101
Вербальна та невербальна комунікація в системі мовленнєвого спілкування	104
Література.....	107
Інтелект	108
Інтелект та інтелектуальні здібності	109
Теорії інтелекту.....	111
Індивідуально-психологічні та соціально-психологічні особливості інтелекту.....	119
Література.....	121
Когнітивні стилі.....	123
Поняття про когнітивні стилі.....	124
Психологічна характеристика основних когнітивних стилів	125
Сучасні дослідження когнітивних стилів	127
Література.....	130
Емоційна регуляція когнітивних процесів	132
Фактори впливу емоцій на пізнавальні процеси.....	133
Вплив емоцій на сенсорно-перцептивні процеси	135
Емоції та пам'ять	139
Вплив емоцій на процеси мислення.....	142
Емоції, уява, фантазія	145
Література.....	147
Біографічний довідник	148

ПЕРЕДМОВА

«Нарешті я зрозумів, що таке «Роріах». Це тест з чорнильними плямами, той самий, який я проходив перед операцією. Коли я побачив знайомі картки, я навіть знімаю. Барт попросить мене знайти в плямах картинки, але я не зможу цього зробити. Якщо б тільки можна було заздалегідь дізнатися, що в них приховано! Цілком можливо, що там загалом нічого немає...».

Це цитата з твору Деніела Кіза «Квіти для Елджернона», в якому головний герой – Чарлі, вимушений заново пізнавати світ у зв'язку зі своїм новим ампула, демонструючи при цьому неабияку раціональність.

Когнітивна психологія і є тією галуззю знань, в якій підкреслюється раціональність людини. Як людина пізнає світ, як розуміє його, як використовує набуті знання? Саме ці питання постають як ключові в даному посібнику.

При підготовці посібника було зроблено акцент на двох наступних моментах:

По-перше, *форма викладення матеріалу.*

У посібнику репрезентовано прийоми знакового моделювання, в тому числі графічного. Викладення матеріалу супроводжується наведенням схем, рисунків та інших ілюстративних засобів. При цьому було враховано той факт, що змістовно когнітивна психологія є складною для сприймання та засвоєння. Це зумовлює необхідність пояснювальної та узагальнюючої інформації.

По-друге, *огляд досліджень проблем когнітивної психології в українській психології.*

Сучасних досліджень з когнітивної психології в Україні проводиться недостатньо, проте є й певні здобутки. Зокрема, закладено підґрунтя вивчення творчого мислення (С.М.Симоненко), інтелекту (Л.В.Засекіна, М.Л.Смульсон), когнітивних стилів (С.І.Бондар, Г.В.Куценко, О.В.Скориніна та ін.).

Студентам при вивченні когнітивної психології буде корисне не лише засвоєння основних постулатів, запроваджених, як правило, західними дослідниками, а й ознайомлення з прикладними аспектами наведеної проблематики в ракурсі вітчизняних досліджень.

Структурно посібник включає дванадцять тем. Традиційно розпочинає посібник вступ до когнітивної психології. Зміст основних когнітивних процесів – відчуттів, сприймання, уваги, пам'яті, мислення, уяви, уявлення, мовлення – розкрито в кожній окремій темі. В темах «Інтелект» та «Когнітивні стилі» розглядаються диференційні аспекти когнітивних процесів. У темі «Емоційна регуляція когнітивних процесів» розкрито взаємозв'язок між когнітивною та емоційною сферами. В кінці посібника наведено біографічний довідник.

Кожна тема посібника включає в себе тезаурус, стисле викладення основних положень, фактів, закономірностей та їх пояснення. В кінці кожної теми наводиться список рекомендованої літератури.

Автор щиро вдячна рідним, друзям, колегам, студентам за підтримку та допомогу в підготовці посібника.

Тема 1

ВСТУП ДО КОГНІТИВНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Основні питання теми

1. Методологічні принципи, об'єкт, предмет когнітивної психології
2. Категоріально-понятійний апарат когнітивної психології
2. Основні етапи розвитку когнітивної психології

Основні психологічні поняття

Когнітивна психологія – це психологія пізнання, або психологія пізнавальних процесів.

Об'єкт когнітивної психології – знання, індивідуальний досвід людини.

Предмет когнітивної психології – процес набуття, збереження, перетворення і застосування людиною знань.

Пізнання – тривале зусилля, спрямоване на вивчення предметів, їх усвідомлення, розуміння та узагальнення; «розумове осягнення».

Метапізнання – знання про своє знання; усвідомлення особливостей пізнавальних функцій як власних, так й інших людей.

Розпізнавання патернів – здатність когнітивної системи розпізнавати знайомі патерни (взірці) сенсорної інформації.

Ментальна репрезентація – це внутрішнє (психічне) відображення деяких якостей та властивостей зовнішнього світу.

Когнітивний стиль – це стиль переробки інформації; відносно стійка індивідуальна особливість пізнавальних процесів суб'єкта, яка виражається у використанні ним пізнавальних стратегій.

Когнітивний розвиток – змінювання в процесі розвитку дитини інтелектуальних здібностей та знань про світ.

Когнітивні схеми – це асиміляція інформації про навколишнє середовище, відділення відомого від невідомого.

«Когнітивна революція» – феномен в науці 1950-х рр., що характеризується інтенсивним розповсюдженням ідей раціоналізму та «когнітивних» тем (вивчення уваги, пам'яті, розпізнавання патернів, ментальних репрезентацій, семантичної організації, мовленнєвих процесів та ін.).

«Комп'ютерна метафора» (метафора «заліза») – це аналогія «людини, що пізнає» та технічних приладів.

«Інформаційна метафора» (метафора «програмного забезпечення») – підкреслення схожості процесів переробки інформації людини та комп'ютера.

Когнітивна нейронаука – взаємодія даних когнітивної психології та неврології (наука про мозок).

Когнітивістика – когнітивна наука.

Методологічні принципи, об'єкт, предмет когнітивної психології

Когнітивна психологія – це психологія пізнання, або психологія пізнавальних процесів. Крім традиційних розділів загальної психології, що включає психологію відчуттів та сприймання, пам'яті, уваги, уяви, мислення, мовлення, когнітивна психологія охоплює, також, системні когнітивні процеси (інтелект, метапізнання), процеси творчості, прийняття рішення, емоційної регуляції когнітивної сфери, тобто всі тематичні розділи, що стосуються проблеми *активного* пізнання.

Пасивне пізнання спрямоване на тлумачення та винайдення смислу, значення певних явищ і є, здебільшого, складовою індивідуальності суб'єкта пізнання.

Загальнометодологічними принципами когнітивної психології є (Когнитив. психол., 2002):

1. Принцип пізнання.

Цей принцип ґрунтується на трьох складових знання:

(1) «хто є суб'єктом пізнання»

(людина уявляється як пізнавальна система);

(2) «що є об'єктом пізнання»

(знання про устрій світу);

(3) «як відбувається пізнання»

(характеристики процесу та результату пізнання).

2. Принцип індуктивізму (опосередкованості / неопосередкованості).

Опосередковане пізнання засноване на уявленні, що психіка більш «багата», ніж світ, що сприймається. Пізнання відбувається опосередковано: людина висуває гіпотези, експериментує.

Неопосередковане пізнання ґрунтується на положенні, що все знання усвідомлюється; психіка є більш «бідною», ніж оточуючий світ.

Більш вузьким у *зарубіжній* (здебільшого – американській) когнітивній психології є **принцип поетапної обробки інформації**. Загальноприйнята модель обробки інформації включає послідовні етапи, на кожному з яких задіяна певна когнітивна функція (Когнитив. психол., 2006).

У *вітчизняній* когнітивній психології переважає **принцип когнітивізму** – механізми переробки знання розглядаються як центральна ланка психіки людини (Когн. психол., 2002).

З позицій останнього підходу **об'єктом** когнітивної психології є знання, індивідуальний досвід людини.

Предмет когнітивної психології – процес набуття, збереження, перетворення і застосування людиною знань. Як людина бачить, чує, сприймає, на що звертає увагу, як розуміє й як уявляє – все це предмет когнітивної психології.

Категоріально-понятійний апарат когнітивної психології

Пізнання – тривале зусилля, спрямоване на вивчення предметів, їх усвідомлення, розуміння та узагальнення, тобто це «розумове осягнення».

Проблема пізнання пов'язана з двома основними питаннями:

- 1) як передається значення через певні об'єкти, символи?
- 2) як з цих об'єктів, символів та ін. віднайти смисл?

☑ *Ми завжди шукаємо смисл не тільки усвідомлено, цілеспрямовано, але й мимовільно. На рис. 1.1 представлено два варіанти наочного відображення фрази «Кішка на рогожці» (наведено за Р.Герриг, Ф.Зимбардо, 2004, с. 413). Яке з двох зображень здається вам вірним? Скоріше за все, варіант А, оскільки він співпадає з найбільш вірогідним образом, що виникає у зв'язку з вищенаведеною фразою.*

Як оцінюється варіант Б? Звісно ж здається, що зображена кішка ось-ось впаде. Це тривожне відчуття з'являється тому, що ми здатні мислити образами (це так зване «зорове пізнання»).

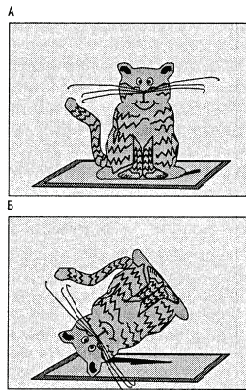

Рис. 1.1. Зорові образи

Метапізнання – знання про своє знання; усвідомлення особливостей пізнавальних функцій як власних, так й інших людей.

Приклад метапізнання яскраво проілюстровано у спогадах О.І.Скороходової (Скороходова О.И., 2007), жінки, яка втратила зір та слух ще в дитинстві, і поряд із тим вченої, яка наводить дані про особливості власних відчуттів та сприймання. У наведеному нижче уривку аналізується відчуття вібрації.

☑ *«Було б помилково вважати, що нюхові, дотикові та інші відчуття недоступні сліпоглухій людині, а також і мені, уві сні, що ми під час сну втрачаємо будь-яку чутливість. Із власного особистого життя я знаю, що сильні запахи або сильний стук часто будять мене. Наведу приклад.*

Одного разу всю ніч мене непокоїв якійсь стук, я часто пробуджувалася, але ніяк не могла зрозуміти, щоб це означало. Іноді я відчувала, що мене непокоїть шум у моїй кімнаті. Вранці я звернулася до чергової з питанням:

- Хто це стукав усю ніч?

- Це сипали вугілля в кочегарку, - відповіла чергова.

- А ви заходили у мою кімнату?
- Так, з твого вікна я спостерігала за робочими» (О.И.Скороходова, 2007, с. 95).

Розпізнавання патернів – здатність когнітивної системи розпізнавати знайомі патерни (взірці) сенсорної інформації.

☑ Саме ця здатність дає нам можливість впізнати в схематичному зображенні знайомий об'єкт. Проте Р.Л.Солсо відзначає, що для цього необхідно спостерігати за певним об'єктом, сприймати інформацію щодо його форми в різноманітних ракурсах, інакше розпізнавання патерну буде ускладненим.

Наприклад, канонічний вигляд чашки та блюдечка (див. рис. 1.2) відповідає нашому досвіду – уявленню про ці об'єкти, тому ускладнень щодо розпізнавання цих образів не спостерігається.

Рис. 1.2. Канонічний вигляд чашки та блюдечка

Поряд із тим, схематичне зображення чашки та блюдечка зверху (рис. 1.3) є нестандартним та ґрунтується на індивідуальному досвіді, що може ускладнювати швидко та точно розпізнавання об'єкту (Когнитив. психол., 2006).

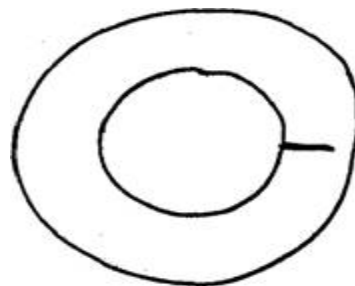

Рис. 1.3. Схематичне зображення чашки та блюдечка зверху

Ментальна репрезентація – це внутрішнє (психічне) відображення деяких якостей та властивостей зовнішнього світу.

Поняття ментальної репрезентації в сучасній інтерпретації використовується в двох смислових формах:

- 1) як зміст психічного відображення (що ми бачимо);
- 2) як формат психічного відображення (яким ми це бачимо).

☑ Слід розрізняти фізичну дію («дивитися» на об'єкт) та ментальну, психічну дію («бачити» об'єкт).

В експерименті Д.Лемперса, Д.Флейвелл та С.Флейвелл (цит. за Когнітивна психологія, 2002, с. 380) показано динаміку переходу фізичної дії в ментальну.

В експерименті приймали участь діти від 2 до 3 років. Їм було дано завдання: показати картинку, наклеєну на дно чашки іншій людині, яка спрямовує погляд на конкретну дитину.

За результатами експерименту було з'ясовано, що:

- діти одного року показували чашку, але не показували картинку;
- діти 1,5 року показували картинку досить оригінально: вони тримали її не вертикально, а намагалися повернути її до іншої людини, при цьому старалися самі побачити картинку одночасно з дорослим;
- діти 2-х років показували картинку, спрямовуючи її прямо до обличчя дорослого, при цьому самі вже не могли побачити цю картинку.

Якщо дорослий закривав очі долонями, то діти 1,5 р. старалися прибрати його руки від очей, перш ніж показати картинку. Однак, якщо дорослий закривав повіки, то лише діти 2-х років намагалися здійснити цілеспрямовані дії, щоб він їх відкрив.

Цей експеримент підтверджує, що лише діти двох років чітко розрізняють смисл поняття фізичної дії «дивитися» від ментального стану «бачити».

Когнітивний стиль – це стиль переробки інформації; відносно стійка індивідуальна особливість пізнавальних процесів суб'єкта, яка виражається у використанні ним пізнавальних стратегій.

☑ Одним із спірних питань вікової проблематики когнітивних стилів є питання про те, чи є стилі в ранньому дитячому (дошкільному) віці. З цього приводу співіснують три позиції. Згідно першої, в дитячому віці стилів бути не може, оскільки всі діти дошкільного віку є імпульсивними, характеризуються когнітивною простотою, що специфічно для цього вікового періоду психічного розвитку.

Згідно другої, стилі в дитячому віці наявні. М.Сакс пропонував двох-трирічним дітям наклеїти на маленьку, виготовлену з картону божу корівку «плямки», які були представлені у формі великих і маленьких кружечків. За його даними, одна частина дітей використовувала мало великих плям, тоді як інша – багато. Відповідно, було продемонстровано синтетичний, або аналітичний підхід до виконання завдання.

Нарешті, згідно третьої позиції, діти дошкільного віку здатні до полістильової поведінки. Зокрема, В.В.Селіванов запропонував оригінальну модифікацію

методики М.Сакса: він пред'являв дітям спочатку маленьку, а потім велику «божу корівку» (або навпаки). Результати виявилися вражаючими – до 68 % дітей в подібній ситуації змінювали свій «стиль» залежно від розміру об'єкту (на маленьку «корівку» вони наклеювали маленькі кружечки, на велику – великі). На думку автора, цей факт означає, що діти можуть демонструвати декілька стилів одночасно.

Когнітивний розвиток – змінювання в процесі розвитку дитини інтелектуальних здібностей та знань про світ.

☑ Прикладом видозмінення уявлення про людину можуть слугувати малюнки, виконані дитиною в різні вікові періоди. На рис.1.4 можна прослідкувати загальні закономірності зміни цих уявлень (наведено за Г.Бенеш, 2007, с. 285).

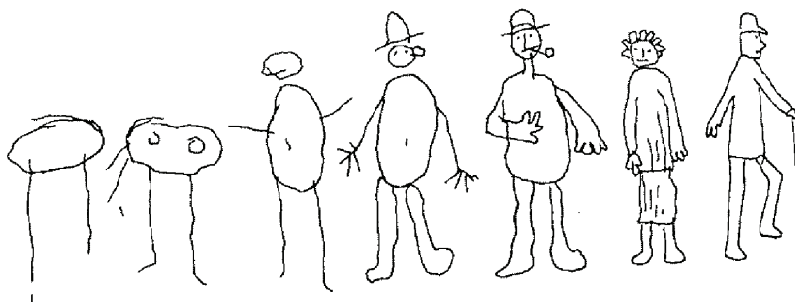

Рис. 1.4. Уявлення дитини про людину в різні вікові періоди

Когнітивні схеми – це асиміляція інформації про навколишнє середовище, відділення відомого від невідомого.

☑ В когнітивній схемі можна виокремити декілька основних характеристик. По-перше, схема характеризується цілісністю і, поряд з тим, є відносно автономною від інших знань. По-друге, схема має узагальнений та абстрактний характер. Її структура містить декілька вільних місць, які можна заповнити специфічними елементами ситуації; ця операція називається **партикуляризацією** (тобто **підшукуванням прикладу**). Схему можна доповнити необхідною інформацією. В експериментальних дослідженнях було показано, що в процесі відтворення тексту (який за структурою нагадує схему) досліджувані «додають» необхідні елементи з метою більш чіткої інтерпретації змісту (Т.А.Ребеко, 2002, с. 135).

Основні етапи розвитку когнітивної психології

У своєму становленні когнітивна психологія пройшла закономірний шлях розвитку, що умовно можна означити: «зародження – розквіт – криза» (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Етапи розвитку когнітивної психології

Етапи	Період	Характеристики етапу
I «Когнітивні ідеї»	(від часів Античності до середини ХХ ст.)	<ul style="list-style-type: none"> розповсюдження ідей щодо можливостей пізнання людини; експериментальні дослідження пізнавальних процесів (В.Вундт, Г.Гельмгольц, Г.Еббінгауз, Г.Фехнер);
II «Когнітивна революція»	середина ХХ ст.	<ul style="list-style-type: none"> розповсюдження ідей раціоналізму; поява в когнітивній психології двох взаємопов'язаних напрямків: «комп'ютерна метафора» та «інформаційна метафора»; створення Центру когнітивних досліджень (Дж.Брунер, Дж.Міллер); видання фундаментальної роботи «Когнітивна психологія» (У.Найссер, 1961);
III «Когнітивний бум»	1970 рр.	<ul style="list-style-type: none"> оформлення когнітивних моделей уваги, пам'яті, мислення (Р.Аткінсон, У.Найссер, Е.Трейсман та ін.); розробка соціально-когнітивних теорій особистості (Дж.Келлі, Л.Фестінгер); психологізація інформаційного підходу (Л.М.Веккер); популяризація когнітивної психології (Б.М.Величковський); дослідження в сфері вивчення когнітивних процесів (Д.Г.Елькін, Г.С.Костюк та ін.);
IV Криза когнітивної психології	остання чверть ХХ ст.	<ul style="list-style-type: none"> скептичні зауваження У.Найсера; екологічна критика Дж.Гібсона.

I етап – «Когнітивні ідеї» (від часів Античності до середини ХХ ст.)

У часи доємпіричної психології (Античність, Середньовіччя, Відродження, Новий час) були розповсюджені ідеї щодо природи знань та пізнавальних особливостей людини. Відомими є вислови про важливість пізнання в житті людини: від «Пізнай самого себе» (Сократ, 5 ст. до н. е.) до «Мислю, значить я існую» (Декарт, 17 ст.).

Значний внесок у вивчення пізнавальних процесів було зроблено представниками експериментальної психології к. 19 – поч. 20 ст. Г.Фехнером, Г.Гельмгольцем, Г.Еббінгаузом, В.Вундтом. В якості індикатора в процесі вимірювання когнітивних процесів було визначено час реакції.

II етап – «Когнітивна революція» (середина ХХ ст.)

«Когнітивна революція» – феномен в науці 1950-х рр., що характеризується інтенсивним розповсюдженням ідей раціоналізму та «когнітивних» тем (вивчення уваги, пам'яті, розпізнавання паттернів, ментальних репрезентацій, семантичної організації, мовленнєвих процесів та ін.).

Об'єктивними умовами для «когнітивної революції» можна означити:

1) Нові погляди в методології наукового знання. Такі вчені, як К.Поппер, М.Полані, Т.Кун запропонували нові, більш радикальні, погляди на пояснення феноменів та явищ.

2) Ослаблення впливу всесвітньо відомих напрямків в психології (психоаналізу, біхевіоризму, гештальтизму та ін.). Зокрема, когнітивний напрямок в психології з'явився як альтернатива психоаналізу та біхевіоризму. Когнітивізм все більше привертав увагу до внутрішніх психічних процесів (на відміну від біхевіоризму) та до раціонального світу людини (на протипагу психоаналізу).

3) Прискорене впровадження в науку та практику ЕОМ. За аналогією до комп'ютерної техніки людський розум все більше порівнювався з обчислювальним пристроєм, що сприяло розповсюдженню «комп'ютерної метафори» в психології.

До факторів, які сприяли когнітивній революції, Р.Л.Солсо (Когнітив. психол., 2006, с. 38) відносить також:

1) Виникнення теорії зв'язку.

Ця теорія сприяла проведенню експериментів у сферах, важливих для когнітивної психології – пошук сигналів, кібернетика, увага та ін.

2) Сучасна лінгвістика.

Пізнання було пов'язано з новими підходами до мови та граматичних структур.

3) Вивчення пам'яті.

Було визначено, що пам'ять, мнемічні процеси тісно пов'язані з іншими психічними процесами; були розроблені моделі системи пам'яті, моделі інших когнітивних процесів.

Різні підходи до вивчення індивідуального пізнання акцентували різні сторони цілісної та багатомірної психічної реальності. Найбільш відомими в когнітивній психології того часу були два тісно взаємопов'язаних напрямки: «комп'ютерна метафора» та «інформаційна метафора».

«Комп'ютерна метафора» (метафора «заліза») – це тотожність «людини, що пізнає» та технічних приладів. З таких позицій людина все більше розглядається як система з прийому та переробки інформації. Головний мозок розглядався як аналог комп'ютерного заліза (апаратна складова комп'ютера), що має:

1) підсистему входів – периферію аналізаторів (очі, вуха та ін.);

2) центральну ланку (процесор з певними програмами) – мислення та пам'ять;

3) підсистему виходів – ефектори (апарат рухів та мовлення).

З іншого боку, комп'ютер все частіше використовується вченими для моделювання людського мислення та створення системи штучного інтелекту, що реально переважає над інтелектом людини за багатьма параметрами.

«Інформаційна метафора» (метафора «програмного забезпечення») – підкреслення схожості процесів переробки інформації людини та комп'ютера.

Програмне забезпечення комп'ютера використовується в якості структурної моделі; функціонування програмного забезпечення – в якості моделі пізнання людини. Пізнання розглядається як лінійно-послідовний процес поетапної переробки інформації, що включає:

- 1) отримання сенсорних даних;
- 2) переробку отриманих даних;
- 3) накопичення даних;
- 4) відтворення даних;
- 5) використання даних.

Офіційне оформлення когнітивізму пов'язано з двома основними подіями:

1) створення Дж. Міллером та Дж.Брунером при Гарвардському університеті Центру когнітивних досліджень, спрямованого на вивчення процесів сприйняття, пам'яті, ментальних репрезентацій, мислення, породження мовлення;

2) видання У.Найссером фундаментальної роботи «Когнітивна психологія» (1961), яка містила ключові постулати нового, когнітивного напрямку, що протистояв біхевіоризму.

III етап – «Когнітивний бум» (1970 рр.).

Цей період характеризується лавиною емпіричних досліджень та теоретичних узагальнень.

Дослідження у зарубіжній психології. Найбільш популярна тема дослідження – проблема штучного інтелекту: рівнева організація «зорових програм» сприйняття (Д.Марр, Ш.Ульман); рівні (модулі) обробки інформації (Ф.Крейк, Р.Локхарт).

Загальні тенденції розвитку:

- Оформлення відповідних когнітивних моделей (моделі уваги – Е.Трейсман, У.Найссер, Д.Канеман; моделі пам'яті – Р.Аткінсон, Р.Шиффрін); моделювання мислення – А.Ньюелл, Г.Саймон).
- Розробка соціально-когнітивних теорій особистості (теорія особистісних конструктів Дж.Келлі; теорія когнітивного дисонансу Л.Фестінгера).

Дослідження російських вчених. Особлива увага приділяється психології сприйняття: О.В.Запорожець, В.П.Зінченко розробили теорію перцептивних дій; В.П.Зінченком започатковано психологію впізнання; М.М.Бонгардом закладено основи психології розпізнавання образів.

Загальні тенденції розвитку когнітивної психології:

- Л.М.Веккер сприяв психологізації інформаційного підходу;
- Б.М.Велічковський здійснив узагальнення та популяризував когнітивну психологію.

Внесок вітчизняних психологів в когнітивізм. Дослідження проводяться в сфері вивчення когнітивних процесів: відчуття і сприйняття, значення сенсорної культури (Д.Г.Елькін, 1958), процес створення образів уяви (Б.Н.Зальцман, 1958), процес творчості (В.А.Роменець, 2004), процес розуміння і процес засвоєння понять (Г.С.Костюк, 1958).

IV етап – «Криза когнітивної психології» (остання чверть XX ст.)

В останній чверті XX ст. продовжуються дослідження в галузі когнітивної психології, проте все більше зустрічається критичних зауважень щодо достовірності отриманих даних.

Скептичні зауваження У.Найссера. Скепсис зумовлений двома основними моментами: по-перше, штучною вважалася та реальність, сприйняття якої намагалися описати спостерігачі; по-друге, було визнано неможливим сконструювати свідомий чутливий образ у ході акту послідовної обробки стимульної інформації, що має чітко визначений початок (пред'явлення стимулу) та кінець (реакція).

Екологічна критика Дж. Гібсона. Сприйняття об'єктів зовнішнього світу визначається умовами існування та способом життєдіяльності тієї або іншої тварини, або людини. У світі діють закони не геометричної, а екологічної оптики – інваріанти подій (трансформації сприйняття) дозволяють отримувати найбільш повну інформацію про об'єкти навколишнього світу та про самого спостерігача.

Перспективи когнітивної психології

Сучасною галуззю досліджень когнітивної психології все більше стає *когнітивна нейронаука* – взаємодія даних когнітивної психології та неврології (наука про мозок). Когнітивна нейронаука спрямована на вивчення властивостей нашого розуму у зв'язку з основними електрохімічними процесами, які відбуваються у мозку та нервовій системі.

Розвиток когнітивної психології як наукового напрямку призвів до перетворення психології пізнавальних процесів. Об'єднання моделей, що використовуються в інформатиці та нейронауці з моделями когнітивної психології призвело до виникнення єдиної дисципліни під назвою *когнітивна наука (когнітивістика)*. Її структуру складають психологія пізнання, лінгвістика, антропологія, епістемологія (філософська теорія пізнання), нейронаука, напрямок «штучного інтелекту».

Література

Бенеш Г. Психологія: dtv-Atlas: Довідник: Пер. з нім. / Наук. ред. пер. В.О.Васютинський. – К.: Знання-Прес, 2007. – 510 с.

Бехтель Э.Е., Бехтель А.Э. Контекстуальное опознание. – СПб.: Питер, 2005. – 336 с.

Величковський Б.М. Когнитивная наука: основы психологии познания: в 2 т. – т. 1 / Б.М.Величковский. – М.: Смысл: издательский центр «Академия», 2006. – 448 с.

- Герриг Р., Зимбардо Ф.* Психология и жизнь. – СПб.: Питер, 2004. – 955 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).
- Елькін Д.Г.* Відчуття і сприймання. – К., 1958.
- Зальцман Б.Н.* Фантазія та її роль в діяльності людини. – К., 1958.
- Когнитивная психология / Р.Солсо.* – СПб.: Питер, 2006. – 589 с. – (Серия «Мастера психологии»).
- Когнитивная психология. Учебник для вузов / Под ред. В.Н.Дружинина, Д.В.Ушакова.* – М.: ПЕР СЭ, 2002. – 480 с.
- Костюк Г.С.* Проблеми психології мислення. – К., 1958.
- Психологія / За ред. Г.С.Костюка.* – К.: Рад. школа, 1968.
- Ребеко Т.А.* Ментальні репрезентації // Когнитивна психологія. Учебник для вузов / Под ред. В.Н.Дружинина, Д.В.Ушакова. – М.: ПЕР СЭ, 2002. – С. 115-144.
- Роменець В.А.* Психологія творчості: Навч. посіб. – К.: Либідь, 2004. – 288 с.
- Скороходова О.И.* Как я воспринимаю, представляю и понимаю окружающий мир // Загальна психологія: Хрестоматія: Навч. посіб. / О.В.Скрипченко, Л.В.Долинська, З.В.Огороднійчук та ін. – К.: Каравела, 2007. – С. 81-101.
- Холодная М.А.* Когнитивные стили: о природе индивидуального ума. – М.: ПЕР СЭ, 2002. – 304 с.
- Холодная М.А.* Психология интеллекта: парадоксы исследования. – СПб.: Питер, 2002.

Тема 2 ВІДЧУТТЯ (СЕНСОРНІ ПРОЦЕСИ)

Основні питання теми

1. Специфіка сенсорних процесів
2. Психофізика відчуттів
3. Сучасні напрямки психофізичних досліджень

Основні поняття теми

Відчуття (сенсорні процеси) – це безпосереднє чуттєве відображення окремих властивостей об'єкта чи явища, що сприймаються.

Психофізика – галузь дослідження, що вивчає питання, які стосуються зв'язку психічних та фізичних процесів і явищ.

Закон Бугера-Вебера – поріг розрізнення має постійну відносну величину.

Основний психофізичний закон (закон Вебера-Фехнера) – інтенсивність відчуттів зростає пропорційно логарифму інтенсивності подразника.

Закон Стівенса – відношення мінімального приросту відчуття до вихідного відчуття дорівнює постійній величині.

Чутливість – здатність реагувати на дію адекватного подразника, відчувати його.

Поріг – такий рівень інтенсивності подразника, який здатний викликати відчуття.

Абсолютний поріг чутливості – це така величина стимулу (фізичного подразника), нижче якого відчуття від стимулу не виникають, а вище (але до певної межі) – виникають.

Диференційний поріг чутливості (поріг розрізнення, відносний поріг) – це величина різниці між інтенсивністю впливу двох стимулів, або подразників.

Ледве помітна різниця (ЛПР) – це кількісна одиниця для вимірювання величини психологічної різниці між двома будь-якими відчуттями.

Сенсорна фізіологія – галузь знань, спрямована на вивчення процесів, які відбуваються на нейронному рівні, тобто як фізична енергія трансформується в нервові імпульси, і як внаслідок цього виникають сенсорні переживання.

Трансдукція – це перетворення однієї форми фізичної енергії (наприклад, світла) в іншу форму (наприклад, нервові імпульси).

З середини 20 ст. у психології склалися певні традиції щодо розуміння структури пізнавальних процесів залежно від наступних позицій:

1) з позицій психології пізнання відчуття та сприйняття відносяться до сенсорно-перцептивного рівня, а інші, більш високоорганізовані процеси (пам'ять, мислення, мовлення, свідомість) – до рівня когнітивного;

2) з позицій ведучої парадигми когнітивної психології всі пізнавальні процеси (від відчуття до свідомості) розглядаються як стадії спільного за своїм психологічним змістом процесу прийому та переробки інформації як вихідного блоку цілісного акту поведінки. Цей блок включає сприйняття інформації, її порівняння з раніше запам'ятованою інформацією, осмислення інформації, прийняття рішення, його виконання.

Актуальною в психології залишається проблема співвідношення сенсорних і перцептивних процесів. Розмежування відчуттів і сприйняття було запропоновано Т.Рейдом (у 1785 р.). У сучасній психології сенсорних і перцептивних процесів цей розподіл залишається найбільш розповсюдженим (И.Г.Скотникова, 2003).

Специфіка сенсорних процесів

Первинний контакт людини з оточуючим світом та власним організмом дає можливість отримати первинну інформацію щодо властивостей та станів зовнішнього і внутрішнього середовища. Це відбувається засобами відчуттів (у класичній термінології) або сенсорних процесів (у сучасній термінології).

Відчуття (сенсорні процеси) – це безпосереднє чуттєве відображення окремих властивостей об'єкта або явища, що сприймаються (Г.С.Костюк).

У сучасній психології пізнання зберігаються уявлення про специфіку сенсорних процесів стосовно перцептивних (И.Г.Скотникова, 2003). Ці процеси розділяються за такими основними критеріями (рис. 2.1):

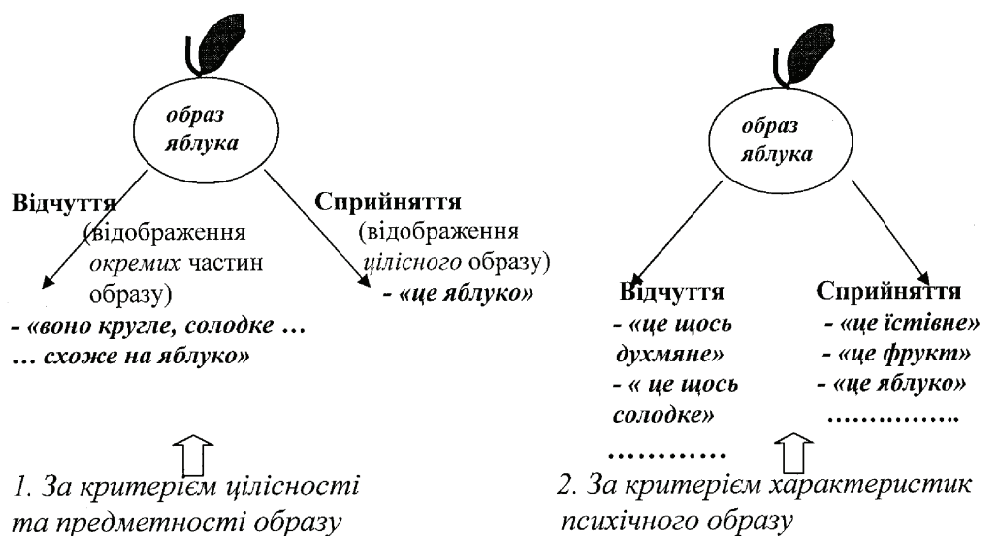

Рис. 2.1. Критерії розрізнення сенсорних і перцептивних процесів

1. *За критерієм цілісності та предметності образу.*

Відчуття – відображення окремих сторін оточуючої дійсності, безвідносно до конкретного об'єкту з його предметним значенням (наприклад, відчуття спалаху світла, гучного звуку, солодкого смаку і т.п.), а сприйняття – відображення цілісного об'єкта чи явища, яке включає його предметне значення (приклад: сприйняття місяця, удару дзвону, смаку дині і т.п.).

2. *За критерієм характеристик психічного образу.*

Відчуття – це сенсорна (чуттєва) основа образу, сприйняття – предметне значення образу.

Психофізика відчуттів

Психофізика

Основним завданням психофізики є вивчення зв'язку між фізичними стимулами і сенсорною чутливістю, яка пробуджується стимулами.

Засновником психофізики вважається Густав Фехнер (1801-1887) – німецький фізик, філософ, психолог. У своїй роботі «Елементи психофізики» (1860) Г.Фехнер розмірковує над предметом психофізики – співвідношенням фізичного і психічного світів. Він уперше поставив питання: «Як пов'язані спалах світла (фізичне) та відчуття цього світла (психічне)?». Г.Фехнер вважав, що матеріальне й ідеальне – це дві сторони одного цілого. Процес створення психічного образу за Г.Фехнером:

Подразнення – Збудження – Відчуття – Судження
(фізика) (фізіологія) (психологія) (логіка)

Головною заслугою Г.Фехнера було те, що він уперше включив елементарні відчуття до сфери інтересів психології. До Г.Фехнера вважалося, що дослідження відчуттів – це проблемна галузь фізіології чи фізики.

Вимірювання відчуттів

Ще за 100 років до появи книги Г.Фехнера «Елементи психофізики» (1860 р.), були зроблені важливі відкриття, які поклали початок вимірюванню відчуттів та сприяли формулюванню основних психофізичних законів:

1. *1760 р. – Відкриття П.Бугера (фр. фізик).*

Було проведено досліди щодо вивчення проблеми розрізнення освітлення (різниці в яскравості світла). П.Бугер досліджував власну здатність розрізняти тінь, моделюючи освітлення за допомогою свічок. Внаслідок цього було встановлено важливий факт: для того, щоб відчутти змінення освітлення, необхідно змінити потік світла на певну, сталу величину.

2. 1834 р. – Відкриття Е.Вебера (нім. фізіолог).

На початковому етапі дослідження цим вченим було проведено досліди щодо вивчення проблеми розрізнення ваги (відчуття різниці у вазі двох предметів). Е.Вебер з'ясував, що ледве помітна різниця щодо ваги завжди є постійною величиною, яка дорівнює приблизно 1/30. Більш пізні дослідження показали, що подібна закономірність існує і для інших видів відчуттів.

Отже, Е.Вебер довів, що здатність розрізняти інтенсивність подразників є закономірною.

Е.Вебер припускав, що натрапив на важливу закономірність, проте спеціального закону не сформулював. Це зробили інші вчені – відкриття П.Бугера та Е.Вебера було умовно позначено як *закон Бугера-Вебера*:

Поріг розрізнення має постійну відносну величину.

Тобто цей закон означає, що поріг розрізнення завжди виражається у вигляді відношення, що показує, яку частину вихідної величини подразника необхідно додати до цього подразнення, щоб отримати ледве помітну різницю (ЛПР) у відчуттях.

На основі закону Бугера-Вебера було сформульовано положення про константу Вебера – існує постійна величина, яка характеризує поріг розрізнення відчуттів. Параметри константи Вебера наведено у табл. 2.1 (цит. за А.Г.Маклаков, 2004, с. 178).

Таблиця 2.1

Значення константи Вебера для різних органів чуття

Відчуття	Значення константи
Слухові (відчуття змінення висоти звуку)	0,003
Слухові (відчуття змінення гучності звуку)	0,100
Зорові (відчуття змінення яскравості світла)	0,017
Кінестетичні (відчуття змінення ваги предметів)	0,020
Шкірні (відчуття змінення тиску на поверхню шкіри)	0,140
Смакові (відчуття змінення смаку соляного розчину)	0,200

У другій половині 19 ст. на основі експериментальних даних Е.Вебера було продовжено досліди щодо вимірювання відчуттів іншим німецьким вченим – Г.Фехнером. Дані, отримані Е.Вебером, були поглиблені, і в історію це відкриття увійшло як *основний психофізичний закон* або *закон Вебера-Фехнера*:

Інтенсивність відчуттів зростає пропорційно
логарифму інтенсивності подразника

або

якщо інтенсивність подразника збільшується в геометричній прогресії (10; 100; 1000; 10 000...),
то відчуття будуть зростати, збільшуватися в арифметичній прогресії (1; 2; 3; 4...).

Головний смисл виведеної закономірності полягає в тому, що інтенсивність відчуттів зростає не пропорційно зміненню подразників, а значно повільніше. На рис. 2.2 наведено приклад, який ілюструє цю закономірність (за даними Когнит. психол., 2002, с. 32).

До досягнення стимулом певної фізичної величини відчуття не виникає. Після досягнення абсолютного порогу (це «0» на вісі відчуттів) відчуття з'являються. Але ми не помічаємо занадто незначну різницю між стимулами, оскільки шкала відчуттів є більш грубою, ніж шкала фізичних величин. Необхідно збільшити фізичну величину на декілька одиниць, щоб отримати прирощування відчуття на одну одиницю. У наведеному прикладі це означає, що для того, щоб збільшити відчуття від 0 до 1, необхідно збільшити стимул на дві одиниці; щоб збільшити відчуття з 1 до 2, необхідно збільшити стимул на 3 одиниці і т.д. Величина ЛПР (ледве помітної різниці) у першому випадку дорівнює 2, в другому – 3.

Фізичний ряд	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Сенсорний ряд	0	1				2					3	
	*		*			*					*	

Рис. 2.2. Співвідношення фізичного і сенсорного рядів

Приблизно через століття після відкриття основного психофізичного закону він знову привернув увагу вчених, що сприяло появі спірних питань з приводу точності встановленої закономірності. Американський вчений С.Стивенс зробив висновок, що: по-перше, основний психофізичний закон виражається не логарифмічно, а ступенево; по-друге, потрібно оперувати не фізичними величинами (як Г.Фехнер), а психічними – характеризувати відчуття.

Закон Стивенса (1960) звучить так:

Відношення мінімального приросту відчуття до вихідного відчуття дорівнює постійній величині.

Це означає наступне: якщо ми відчуваємо слабке відчуття, то для відчуття більш сильного, необхідною є поява лише незначного змінення у відчуттях – тоді ми і відчуємо різницю. Якщо ж ми переживаємо дуже сильне відчуття, то лише потужний сплеск в нашій сенсорній сфері може заставити нас помітити змінення в наших відчуттях.

Спірне питання щодо того, який із психофізичних законів є більш точним, так і не було розв'язане. Проте обидва варіанти достатньо точно відображають сутність змінення відчуттів відповідно до змінення величини подразника.

Абсолютний та диференційний пороги чутливості

Під *чутливістю* розуміють здатність реагувати на дію адекватного подразника, відчувати його.

Порогом відчуття називають такий рівень інтенсивності подразника, який здатний викликати відчуття. Розрізняють пороги абсолютний і диференційний. Між ними є різниця, проте обидва поняття відображають положення про обмеженість сенсорної системи.

Абсолютний поріг чутливості – це така величина стимулу (фізичного подразника), нижче якого відчуття від стимулу не виникають, а вище (але до певної межі) – виникають (рис. 2.3). Абсолютний поріг буває нижній і верхній. Нижній поріг чутливості – це мінімальна величина подразника, при якому вперше виникає відчуття. Верхній поріг чутливості (також називають «больовий поріг») – це та максимальна сила подразника, яка викликає ще адекватне відчуття.

Абсолютна чутливість і величина порогу відчуття перебувають в оберненій залежності. Чим вище чутливість, тим нижчий поріг чутливості, і, навпаки, при слабкій чутливості поріг відчуття зростає, тобто потрібна більша інтенсивність впливу подразника, щоб викликати відчуття його дії.

Віддалення верхнього абсолютного порогу від нижнього характеризує діапазон чутливості людини. У похилому віці цей діапазон значно зменшується.

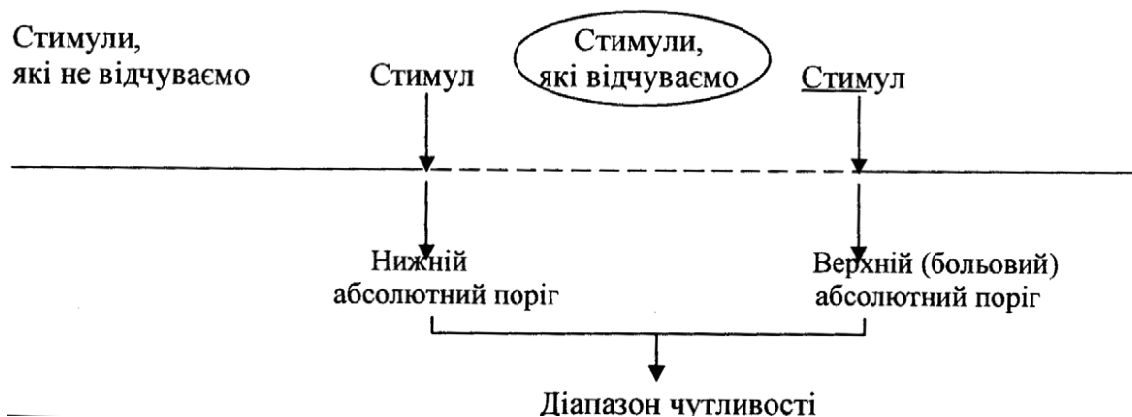

Рис. 2.3. Абсолютний поріг чутливості

На рис. 2.3 показано, що всі стимули, які більше певної інтенсивності подразника, – викликають відчуття (права частина діапазону), якщо ж величина стимулу зменшується (ліва частина діапазону) – ми перестаємо відчувати.

Подразники, сила дії яких знаходиться нижче абсолютного порогу відчуттів, не дають можливості відчувати, проте це не означає, що вони зовсім не впливають на організм. Дослідження Г.В.Гершуні та співробітників (Г.В.Гершуні, Е.Н.Соколов, 1975) показали, що звукові подразники, які знаходяться нижче порогу відчуттів, можуть викликати зміни електричної активності мозку та розширення зіниць ока. Зона впливу подразників, які не викликають відчуттів, була позначена Г.В.Гершуні як «субсенсорна сфера».

Диференційний поріг чутливості (інші назви – поріг розрізнення, відносний поріг) – це величина різниці між інтенсивністю впливу двох стимулів, або подразників (рис. 2.4). Виявляється в здатності диференціювати подразники за силою від найслабшого до найсильнішого.

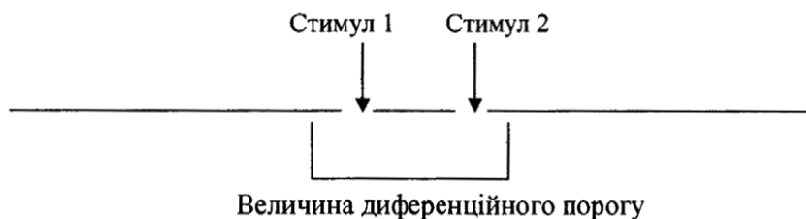

Рис. 2.4. Диференційний поріг

Тобто, диференційний поріг – це така величина фізичної різниці між стимулами, більше якої ми їх розрізняємо, а менше якої – ні.

Величину диференційного порогу називають ледве помітною різницею. Ледве помітна різниця (ЛПР) – це кількісна одиниця для вимірювання величини психологічної різниці між двома будь-якими відчуттями (Р.Геррінг, Ф.Зимбардо, 2004).

Чутливість до різниці сили подразників, як і абсолютна чутливість, перебуває в оберненій залежності. При кращій чутливості її поріг менший, а при слабшій – більший.

Психофізичні концепції

Концепція дискретності (перервності) сенсорного ряду (Г.Фехнер) та ідея неперервності сенсорного ряду (І.Мюллер). Відомою є наукова дискусія між Г.Фехнером та І.Мюллером стосовно питання: «Чи є діапазон наших відчуттів перервним (дискретним) чи неперервним?».

Концепція дискретності сенсорного ряду ґрунтується на уявленні, що наша сенсорна система влаштована за поріговим (тобто перервним) принципом. Це означає, що відчуття може зникнути навіть у випадку дії фізичного подразника: до певної межі відчуття є, а потім зникає. Ця точка зору розповсюджується як на абсолютний поріг (зменшуємо до певної межі інтенсивність стимулу – відчуття зникає), так і на диференційний поріг (зменшуємо до певної межі різницю між стимулами – відчуття різниці зникає), при цьому фізичні стимули не ідентичні.

Ідея неперервності сенсорного ряду полягає в тому, що не існує порогу як певної межі для прояву відчуттів – будь-який фізичний стимул може викликати відчуття. При цьому зазначалося, що на здатність відчувати дію фізичного стимулу впливає не тільки його фізична інтенсивність, але й налаштованість сенсорної системи на відчуття, що залежить від великої кількості випадкових, майже не контрольованих факторів (втомленості, ступеня уважності, мотивації, досвіду і т.п.).

У сучасній психофізиці проблема дискретності – неперервності сенсорного ряду ще не отримала однозначного рішення.

Теорія знаходження сигналу. Запропонована Д.Грином та Дж.Светсом у 1966 р. Ця теорія відображає системний підхід щодо проблеми викривлення від-

повіді.

Сутність теорії: в процесі вимірювання порогу відчуття може мати місце викривлення відповіді, тобто систематична тенденція спостерігача надавати перевагу певним відповідям внаслідок впливу факторів, які не мають відношення до сенсорних характеристик стимулу.

Було зроблено припущення, що на правильність відповіді щодо наявності сигналу впливають два основних фактори:

- 1) сенсорні здібності (характеристики чутливості зору, слуху і т.д.);
- 2) несенсорний компонент – компонент прийняття рішення.

На процес прийняття рішення впливає вірогідність сигналів і те значення, яке мають для спостерігача правильні відповіді та помилки знаходження сигналу.

Отже, теорія сигналу визнає два окремих процеси:

- 1) на першому етапі – *сенсорний процес*, який відображає чутливість спостерігача щодо сили стимулу;
- 2) на другому етапі – *процес прийняття рішення*, який відображає викривлення відповіді спостерігача.

☑ У межах теорії знаходження сигналу було розроблено процедуру для одночасної оцінки сенсорного процесу і процесу прийняття рішення (рис. 2.5; цит. за Р.Герриг, Ф.Зимбардо, 2004, с. 150-151).

При кожній наданій спробі спостерігач відповідає «так», якщо йому здається, що сигнал був, та «ні», якщо він вважає, що сигналу не було. На матриці А рис. 2.5 показано вірогідні результати («попадання», «промах», «удавана тривога», «вірне відхилення»), які виникають у суб'єкта в момент знаходження стимулу при кожній спробі. На матрицях Б і В представлено типові відповіді тих досліджуваних, які схильні відповідати «так» (Б) та «ні» (В).

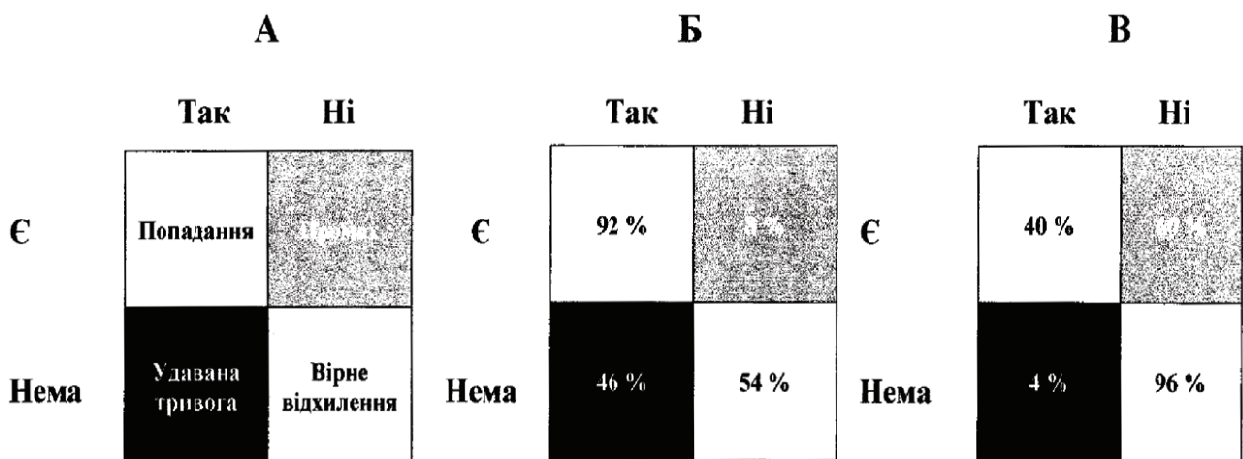

Рис. 2.5. Теорія знаходження сигналу

Підхід, який ґрунтується на теорії знаходження сигналу, пропонує модель прийняття рішень, яка може бути використана і в інших контекстах. Велика кількість рішень, які ми приймаємо в повсякденному житті, супроводжується різ-

номанітними винагородами за кожне попадання і вірне відхилення та покарання-ми за кожний промах і удавану тривогу. Будь-які рішення залежать від очікуваних людиною вигащів та втрат.

Прикладом може слугувати ситуація, в якій часто знаходяться хірурги. Якщо вони не повністю впевнені, що пухлина злоякісна, то, як правило, приймають рішення оперувати (хоча при цьому мають ризик удаваної тривоги), ніж не оперувати і зберігати ризик наявності злоякісної пухлини, наслідком чого стане смерть.

Таким чином, у випадку прийняття рішення необхідно керуватися наявними фактами, відносною ціною кожної вірогідної помилки та відносною користю від вірогідних вірних рішень.

Співвідношення фізичних та психічних явищ

Психофізика розкриває основну загадку відчуттів: яким чином фізичні сили викликають психічний досвід? Проте процес взаємодії фізичного та психічного розкриває інша наукова галузь – сенсорна фізіологія.

Сенсорна фізіологія – галузь знань, спрямована на вивчення процесів, які відбуваються на нейронному рівні, тобто як фізична енергія трансформується в нервові імпульси, і як внаслідок цього виникають сенсорні переживання.

Перетворення однієї форми фізичної енергії (наприклад, такої, як світло) в іншу форму (таку, як нервові імпульси) називається *трансдукцією*.

Сенсорні системи (табл. 2.2) активізуються під впливом потоку інформації. Рівні функціонування сенсорної системи (Р.Герриг, Ф.Зимбардо, 2004):

I рівень. *Включення системи* в момент знаходження стимулів (подразників) оточуючого середовища. Це відбувається засобом активізації спеціалізованих сенсорних рецепторів.

II рівень. *Робота сенсорних рецепторів*: перетворення фізичної форми сенсорного сигналу в клітинні сигнали, які можуть бути піддані обробці нервовою системою.

III рівень. *Інтеграція інформації нейронами*: збір даних щодо основних характеристик стимулу (величина, інтенсивність, форма, місцезнаходження).

IV рівень. *Кодування інформації*: передача даних в сенсорну та асоціативну зони кори головного мозку.

Сенсорна система людини: основні характеристики

Сенсорні системи	Стимули (подразники)	Органи чуттів	Рецептори	Відчуття
Зір	Світлові хвилі	Око	Палички і колбочки сітчатки ока	Колір, візерунки, текстури, рух, глибина простору
Слух	Звукові хвилі	Вухо	Волоскові клітини основної мембрани	Шуми, звуки
Шкірні відчуття	Зовнішній контакт	Шкіра	Нервові кінцівки в шкірі (тільца Руффіні, диски Мерколя, тільца Пачині)	Дотик, біль, тепло, холод
Нюхові відчуття	Летючі речовини	Ніс	Волоскові клітини епітелія всередині органу нюхової системи	Запахи (мускусу, квітів, гарі, м'яти)
Смак	Розчинні речовини	Язик	Смакові сосочки язика	Смаки (солодкий, кислий, солоний, гіркий)
Вестибулярна система	Механічні і гравітаційні сили	Внутрішнє вухо	Волоскові клітини полукружних каналів і входу	Переміщення у просторі, гравітація
Кінестетична система	Рухи тіла	М'язи, сухожилля, суглоби	Нервові волокна у м'язах, сухожиллях і суглобах	Рухи і позиції частин тіла

Сучасні напрямки психофізичних досліджень

Зарубіжні психофізичні дослідження

Дослідження швидкості та точності сенсорних процесів (С.Лінк, Р.Хес). Дослідження показали, що виконання сенсорних завдань «на швидкість» призводить до прискорення всіх відповідей, і особливо помилкових (внаслідок надмірного очікування сигналів, що супроводжується підвищенням тривожності). Виконання сенсорних завдань «на точність» призводить до уповільнення всіх відповідей, і особливо помилкових (необмежений час відповіді забезпечує умову якісного сенсорного аналізу).

Хвильова теорія схожості та відмінностей (С.Лінк). У даній теорії електричні процеси, які виникають у нервовій тканині внаслідок впливу сенсорних сигналів, уявляються як хвилі (діє постулат: «Внутрішні сенсорні сигнали – це хвилі»). Різниця між сенсорними стимулами встановлюється засобом порівняння амплітуд відповідних їм хвиль. Відчуття різниці виникає, якщо встановлені відмінності між амплітудами двох порівнюваних хвиль перевищують поріг.

Дослідження переживань впевненості-сумнівності сенсорних вражень суб'єкта. Ще у 1860 р. Г.Фехнер виділив *інтервал невизначеності* – діапазон стимулів, відмінності між якими майже не сприймаються суб'єктом. У 1984 С.Персе означив емпіричну міру невизначеності відчуттів – *ступінь впевненості (СВ)* у відповіді на сенсорне завдання. У подальшому інші вчені намагалися дослідити, як в умовах дефіциту сенсорної інформації відбувається перехід від сумнівів до впевненості у відповідях.

Протягом ХХ ст. було досліджено співвідношення між рівнями впевненості і точності відповідей (Д.Адамс, П.Адамс), феномени «недостатньої впевненості», «надмірної впевненості» (Дж. Светс та ін.).

Психофізичні дослідження в російській психології

Концепція сенсорно-перцептивного простору (М.Ю.Забродін). У психофізичних дослідженнях необхідним є кількісний аналіз цілісних перцептивних образів. При цьому психічний образ не є тотожним об'єкту і не є його точною копією, оскільки залежить від індивідуальних якостей суб'єкта.

Дослідження індивідуальних відмінностей у реагуванні на сенсорні стимули (Т.Ратанова). У психофізиці відомими є явища міжіндивідуальної варіативності суб'єктивних шкал відчуттів (наприклад, вагу 10 гр. один досліджуваний сприймає в 46 разів важче, ніж інший). Ці дані спонукали до проведення досліджень з проблеми вивчення індивідуальних відмінностей у реагуванні на сенсорні стимули. Зокрема, Т.Ратанова показала, що на сенсорні ефекти значно впливає сила НС. В осіб зі слабкою НС рівень збудження вище в сфері слабких стимулів, а у осіб із сильною НС – в сфері сильних стимулів. У процесі збільшення стимуляції в осіб зі слабкою НС зростання збудження є меншим, а в осіб із сильною НС – більшим.

Дослідження ступеня впевненості (СВ) у відповідях при розв'язуванні сенсорних задач (І.Г.Скотнікова). У більшості сенсорних задач (частіше – у зв'язку з розрізненням сигналів) має місце дефіцит інформації, суб'єктивна невизначеність та сумнівність відповідей. Це впливає на ступінь впевненості суб'єкта в процесі розв'язування сенсорних задач. Показники продуктивності розв'язування задач диференціюються на: правильні – помилкові, сумнівні – впевнені відповіді. Було з'ясовано, що чим більше час відповідей на задачі, тим меншою є ступінь їх впевненості. Ці дані роз'яснюють психологічну природу помилок людини в сенсорних завданнях з визначення порогів відчуттів.

Вітчизняні психофізичні дослідження

Вітчизняні дослідження проводяться, переважно, в галузі медицини та спорту (В.Н.Кичигин, 2000; Мед. психофізика, 2001).

В.Максимович і В.Мухін наводять дані стосовно перетворення подразників матеріального світу (світла, звуку, хімічних речовин та ін.) в їх психічні відображення. У ракурсі психофізичних досліджень описано такі феномени, як запорогові впливи – психовідповідь, полімодальна стимуляція – синестезії, сенсорно-енергетичні впливи, регуляція чутливості та її розлади.

Загалом, у сучасних психофізичних дослідженнях спостерігається поступовий перехід від ортодоксальної психофізики, яка вивчає загальнопсихологічні кількісні закономірності сенсорних процесів, до диференціальної психофізики, спрямованої на вивчення ролі в сенсорних задачах індивідуально-особистісних властивостей людини.

Література

Герриг Р., Зимбардо Ф. Психология и жизнь. – СПб.: Питер, 2004. – 955 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).

Гершуни Г.В., Соколов Е.Н. Объективное измерение чувствительности и субсенсорная её область // Хрестоматия по ощущению и восприятию / Под ред. Ю.Б.Гиппенрейтер и М.Б.Михалевской. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1975. – С. 226-232.

Забродин Ю.М. Некоторые методологические и теоретические проблемы развития психофизики // Психофизика дискретных и непрерывных задач. – М.: Наука, 1985. – С. 3-27.

Кичигин В.Н. Психофизика и становление атлета. – К., 2000. – 114 с.

Когнитивная психология. Учебник для вузов / Под ред. В.Н.Дружинина, Д.В.Ушакова. – М.: ПЕР СЭ, 2002. – 480 с.

Маклаков А.Г. Общая психология: Учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2004. – 583 с.

Медицинская психофизика: Учеб. пособие / В.А. Максимович, В.В. Мухин; ГП НИИ мед.-экол. пробл. Донбасса и угол. пром-сти. – Донецк: Донец. нац. ун-т, 2001. – 152 с.

Психологія / За ред. Г.С.Костюка. – К.: Рад. школа, 1968. – 572 с.

Ратанова Т.А. Субъективное шкалирование и объективные физиологические реакции человека. – М.: Педагогика, 1990.

Скотникова И.Г. Проблема уверенности – история и современное состояние // Психологический журнал. – 2002. – Т. 23, № 1. – С. 52-60.

Скотникова И.Г. Психология сенсорных процессов // Психология XXI века: Учебник для вузов / Под ред. В.Н.Дружинина. – М.: ПЕР СЭ, 2003. – С. 117-168.

Хрестоматия по ощущению и восприятию / Под ред. Ю.Б.Гиппенрейтер и М.Б.Михалевской. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1975. – 400 с.

Тема 3

СПРИЙМАННЯ (ПЕРЦЕПТИВНІ ПРОЦЕСИ)

Основні питання теми

1. Чуттєвий образ як об'єкт психології сприймання
2. Теорії сприймання
3. Стадії перцептивного процесу

Основні психологічні поняття

Сприймання – це психічний процес відображення в мозку людини предметів та явищ у цілому, у сукупності всіх їх якостей та властивостей при безпосередній дії на органи чуття.

Чуттєвий образ – суб'єктивна картина світу або його фрагментів, яка формується на основі відчуттів.

Фіксована установка – неусвідомлений стан готовності здійснювати дії в певному напрямку.

Перцептивна готовність – готовність щодо вірогідності появи певного об'єкта.

Дистальний стимул – фізичний об'єкт сприймання.

Проксимальний стимул – зоровий образ сприймання (відображення об'єкта на сітківці ока).

Перцепт – це те, що сприймається людиною; феноменологічний (тобто той, що ґрунтується на власному досвіді) результат процесу сприймання.

Відчування – стадія перцептивного процесу, на якій задіяні процеси відчуттів, що перетворюють фізичну енергію в нервові сигнали.

Перцептивна організація – процеси, які групують інформацію та дають змогу відчутти цілісність об'єктів.

Ідентифікація / упізнавання об'єктів – стадія перцептивного процесу, на якій перцепти об'єктів порівнюються з уявленнями, що містяться в пам'яті, та визначаються як знайомі або інформативно значущі.

Обробка інформації за принципом «знизу-догори» – отримання сенсорної інформації з оточуючого середовища та передача її в головний мозок з метою аналізу необхідних деталей.

Обробка інформації за принципом «згори-донизу» – явище, при якому наші очікування та знання впливають на сприймання.

Чуттєвий образ як об'єкт психології сприймання

Виділення двох стадій обробки інформації – сенсорних і перцептивних процесів (відчуття та сприймання) – здебільшого є абстракцією. Ці процеси майже неможливо відділити один від одного – перцептивна обробка не просто слідує за сенсорною через мінімальний проміжок часу, ці процеси можуть також відбуватися паралельно, а інколи інтеграція первинної інформації навіть передує сенсорній обробці.

Найбільш поширені визначення сприймання (перцепції):

- *Сприймання, або перцепція* – це процес обробки сенсорної інформації, результатом якого є інтерпретація оточуючого світу як сукупності процесів і подій (В.Е.Субботин, 2002, с. 41).
- *Сприймання* – це психічний процес відображення в мозку людини предметів та явищ у цілому, у сукупності всіх їх якостей та властивостей при безпосередній дії на органи чуття (Загал. психол., 2004, с. 268).
- *Сприймання* – психічний процес, який призводить до появи *чуттєвого образу*, структурованого за певними принципами, у змісті якого містяться якості одного з обов'язкових елементів самого спостерігача (В.И.Белопольский, 2003, с. 169).

Об'єкт психології сприймання – чуттєвий образ.

Предмет психології сприймання полягає у вивченні механізмів формування та функціонування чуттєвого образу оточуючого світу.

Основні характеристики образу сприймання (рис. 3.1):

1. *Адекватність чуттєвого образу.*

Адекватність образу сприймання відображуваним об'єктам – це відповідність їх суб'єктивної характеристики об'єктивним якостям і властивостям цих об'єктів.

☑ *Відображувальна природа сприймання дає підстави вважати, що його зміст повинен охоплювати суттєві об'єктивні властивості фізичного світу.*

Чи є сприймання об'єктивним? Р.М.Грановська наводить приклад, який свідчить про умовність об'єктивності сприймання. Процес сприймання регулюється нашими очікуваннями, досвідом, які стимулюють процес сприймання, проте сприяють його тенденційності.

В одному з експериментів Г.Амінева було показано, що очікування (тиск пам'яті на сприймання) можуть бути загальмовані захворюванням.

Суть експерименту: в експерименті брали участь особи з нормальним слухом: здорові та хворі на шизофренію (у таких хворих серед інших симптомів виражена слабкість накопичення статистичних даних в пам'яті, тому старі рішення на їх поведінку не впливають). Усім учасникам було запропоновано прослухати через навушники фразу, початок якої «Вчителька увійшла в ...» було чутно чітко, а кінець фрази було репрезентовано неоднозначно. Всім учасникам було дано завдання відтворити цілком всю фразу. Здорові люди надали декілька різних продовжень фрази, які за частотою використання були розташовані таким чином:

- «...в клас»;
- «... в школу»;
- «... в магазин».

Хворі надали одну відповідь: «... в пивну», що й було вірним закінченням речення.

Як пояснити ці відмінності в експерименті? Вірогідність реального продовження («в пивну») для здорових досліджуваних була занадто мала, не відповідала їх набутому досвіду, тому їх думки були спрямовані в іншу сферу, що й призвело до викривлення почутої фрази (Р.М.Грановская, 2007).

2. Полімодальність (або аmodalність) чуттєвого образу.

Існує декілька перцептивних систем (зорова, слухова, нюхова, смакова, тактильна, вестибулярна, інтероцептивна), проте образ сприйняття не є подрібненим на декілька модальних копій одного й того ж об'єкту, а є «зібраним» образом.

3. Константність образу.

Ця характеристика відображає відносну незалежність образу об'єкта від змінювання зовнішніх умов його спостереження (освітленість, віддаленість, ракурс і т.д.) та від сенсорних органів спостерігача.

4. Предметність образу.

Образ сприймання – це завжди відображення об'єктів або подій, які мають свою конкретну назву або значення.

Наприклад, в результаті сприймання можна визначити звук скрипки (а не просто набір тональних звуків), смак яблука (а не що-небудь соковите) і т.д.

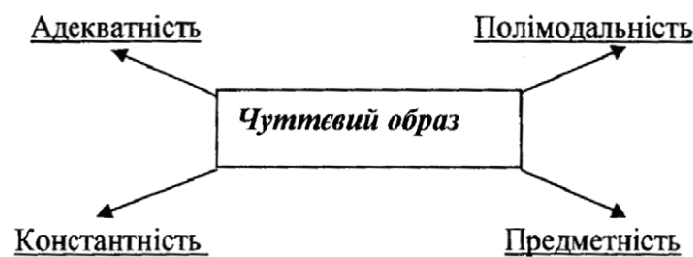

Рис. 3.1. Основні характеристики образу сприймання

Теорії сприймання

Теорії перцептивної установки.

Теорія фіксованої установки. Запропонована грузинським психологом Д.М.Узнадзе (1961). Теорія пояснює роль набутого досвіду в формі неусвідомлюваних очікувань стосовно актуальних відчуттів. Експериментальну основу теорії склали експерименти з фіксованою установкою, спрямовані на вивчення сприйняття ваги, звуків, величини і т.д. У ході експериментів після багатократного пред'явлення пари стимулів, які різнилися за певним параметром, досліджуваний отримував ідентичні стимули, які сприймалися ним як різні. Таким чином, був встановлений ефект переносу установочних впливів на досліджувану модальність.

☑ *В одному з експериментів досліджуваному було запропоновано порівняти об'єм двох куль засобом оцупування. При цьому за об'ємом одна з куль була набагато більшою, ніж інша, хоча за всіма загальними показниками ці кулі були однакові. Було влаштовано так, що більша за об'ємом куля кожного разу попадала в ліву руку досліджуваного. Через певну кількість подібних проб, тобто попередніх експозицій (як правило, 10-15) досліджуваний отримував пару однакових за об'ємом куль (тобто була організована критична експозиція). Однак при цьому об'єктивно однакові кулі не сприймалися учасником експерименту як рівні: у досліджуваного виникала ілюзія нерівності куль, і частіше більшою здавалася куля в тій руці, в якій він в попередніх пробах тримав меншу за об'ємом кулю (ілюзія контрасту). Як пояснити це явище? Д.М.Узнадзе зробив припущення, що в процесі попередніх проб у досліджуваного виникає певний внутрішній стан, який підготовлює його до сприйняття подальших експозицій. Цей внутрішній стан було названо установкою.*

Теорія перцептивної готовності. Сформульована американським психологом Дж.Брунером (1957).

У межах цієї теорії сприймання розглядається як процес категоризації: сигнал, що поступає, порівнюється з «підготовленою» категорією, внаслідок чого відбувається підтвердження або заперечення перцептивної гіпотези, як певного очікування.

Дж.Брунер використовує спеціальний термін – «перцептивна готовність» – готовність щодо вірогідності появи певного об'єкта.

На перцептивну готовність впливають:

1. Контекст (рис 3.2).

☑ *Вплив контексту на перцептивну готовність проілюстровано в експерименті Дж. Брунера і А. Мінтурна (Дж. Брунер, 1975): для досліджуваних була організована короткочасна експозиція букви В з розривом між її лівою та правою половинами таким чином, що вона могла сприйматися або як буква В, або як число 13. Те, як досліджувані сприймали букву, залежало від попереднього контексту: демонструвалося зображення букв або чисел.*

Інший приклад: слово з пропущеною буквою L^*VE в контексті $MEN L^*VE WOMEN$ означає «любов» ($LOVE$), а не життя ($LIVE$).

IЗ (MEN) L^*VE (WOMEN)
«Буква чи число?» « $LOVE$ » чи « $LIVE$ »?

Рис. 3.2. Вплив контексту на сприймання стимулу

2. Ступінь знань про об'єкт.

☑ Прикладом впливу набутих знань на готовність реагувати певним чином може слугувати розповідь Ф. Бартлетта (Дж. Брунер, 1975) щодо відвідування Лондону африканцем. Він сприймав лондонських поліцейських як особливо доброзичливих, оскільки часто бачив їх з піднятою рукою при наближенні транспорту. У рідній місцевості африканця цей жест ідентифікувався як прояв доброзичливості, проте в Лондоні – це лише сигнал щодо припинення руху.

3. Актуальні потреби.

Помилки сприймання є скоріше закономірними, ніж випадковими, оскільки відображають неадекватну готовність (перцептивну неготовність) спостерігача.

Існує два засоби щодо попередження помилкового сприймання (тобто два способи подолання перцептивної неготовності):

- 1) перенавчання перцептивних очікувань (змінення очікувань щодо вірогідності події);
- 2) «постійно уважний погляд» (затримка в часі та уважне дослідження об'єкта).

Теорії активного сприймання.

Моторна теорія сприймання. Сутність теорії полягає у визнанні ролі моторної активності в процесі сприймання.

Основу теорії складають встановлені факти щодо процесів ощупування та розглядання з метою ідентифікації (впізнання) об'єкта. Ощупування виявляється в слідуванні пальців контурам об'єкта, що тактильно сприймається; розглядання пов'язане з фіксацією очей на кутах та контурах фігур, а також на найбільш значимих та інформативних зонах об'єкту. Особливо ці процеси виражені під час сприйняття нових незнайомих об'єктів та в процесі розвитку сприймання у дітей.

☑ У дослідженні Д.Нотон і Л.Старк (цит. за В.И.Белопольський, 2003, с. 178) встановлено, що в процесі розглядання сюжетної картинки з метою запам'ятовування, людина систематично переміщує погляд за одним і тим самим стабільним маршрутом, який індивідуально варіюється у різних людей.

В дослідженні А.Л.Ярбус міститься аналіз записів рухів очей при розгляданні складних об'єктів.

Рухи очей не є аналогічними рухам руки сліпої людини, яка ощупує межі та контури з метою впізнання. Межі та контури важливі для формування зорового образу, однак, більш важливими для сприймання є елементи, які притягують увагу та містять необхідні для сприймання дані.

В процесі розглядання обличчя людини спостерігач більше за все уваги приділяє очам та губам – найвиразнішим елементам обличчя. На рис. 3.3 також показано, що майже всю увагу при розгляданні цього портрету зосереджено на очах дівчини.

Рис. 3.3. Запис рухів очей вільного розглядання фотографії двома очима протягом однієї хвилини

Теорія сприймання як дії. Була розвинута в 1950 рр. Представники: Л.А.Венгер, Ю.Б.Гіппенрейтер, О.В.Запорожець, О.М.Леонтьєв. Заснована на визнанні рефлекторної будови психічних процесів та відображувальної природи чуттєвого образу (В.И.Белопольский, 2003).

Сприймання, з позицій цієї теорії, презентується як завдання, вирішення якого спрямовується певною потребою і метою. Рішення цього завдання є поведінковою або пізнавальною дією.

Цикл онтогенетичних досліджень показав, що вихідні перцептивні дії виражаються у дітей у формі маніпулювання, дослідження об'єктів.

Теорія безпосереднього сприймання (екологічний підхід).

В 60-70-х рр. ХХ ст. Джеймс Гібсон та Елеонора Гібсон запропонували екологічний підхід до розгляду сприймання, який набув значного впливу. У підході підкреслено роль спостерігача як активного дослідника оточуючого середовища та зроблено акцент на положенні про стабільність зовнішнього світу – незмінюваності інформації, яка відображується об'єктами оточуючого середовища.

У теорії безпосереднього сприймання (інша назва – теорія екологічної оптики) Дж. Гібсон припустив, що сприймання простіше вивчати шляхом аналізу безпосередньо того, що оточує в даний момент (тобто екології). Підхід Дж.Гібсона можна умовно виразити фразою «Спробуй дізнатися не про те, що знаходиться всередині твоєї голови, а про те, у чому знаходиться твоя голова» (Р.Геррінг, Ф.Зимбардо, 2004, с. 203).

Основні ідеї Дж.Гібсона:

- сприймання – це *активне дослідження* оточуючого середовища;
- спостерігач у процесі сприймання є активним – у зв'язку з його переміщенням з одного місця на інше відображення на сітківці ока постійно змінюється;
- змінення на сітківці ока є систематичними: зорова система людини пристосована для визначення *інваріантів* (різновидів сенсорної інформації), оскільки людство розвивалося в середовищі, в якому сприйняття інваріантів було необхідним для виживання.

Стадії перцептивного процесу

Сприймання включає в себе ряд стадій, у ході протікання яких інформація об'єднується в сенсорний образ та інтерпретується як інформація, спричинена об'єктами або подіями оточуючого світу. У більшості випадків це відбувається автоматично, безперервно, без яких-небудь зусиль і дозволяє людині отримувати адекватне уявлення про світ та успішно в ньому орієнтуватися.

Основні стадії перцептивного процесу (рис. 3.4):

- відчуття (сенсорний аналіз інформації);
- перцептивна організація (синтез інформації, формування перцептивного образу);
- ідентифікація / впізнавання об'єктів (Р.Геррінг, Ф.Зимбардо, 2004).

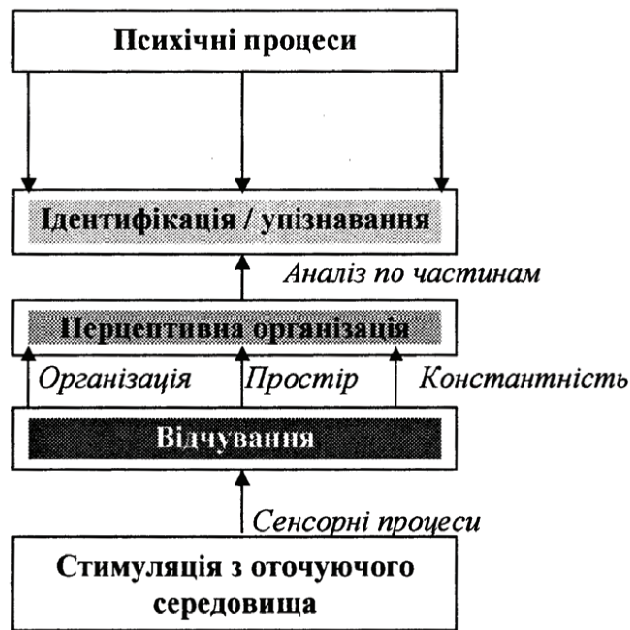

Рис. 3.4. Стадії відчуття, перцептивної організації, ідентифікації / впізнання

Загальні характеристики стадій перцептивного процесу

I стадія – відчуття.

На цій стадії задіяні процеси відчуттів, які перетворюють фізичну енергію в нервові сигнали, що підлягають обробці мозком людини.

Основна інформація візуального спектру поступає завдяки сенсорним процесам. Клітини кори головного мозку отримують попередню інформацію від сітківки ока.

Різниця між фізичним об'єктом оточуючого світу та його зоровим образом настільки складна, що психологи виокремлюють ці два аспекти як окремі стимули сприймання. Фізичний об'єкт оточуючого світу отримав назву «дистальний стимул» (він знаходиться на певній дистанції від спостерігача), а зоровий образ на сітківці ока – «проксимальний стимул» (тобто, близький до спостерігача) (рис. 3.5).

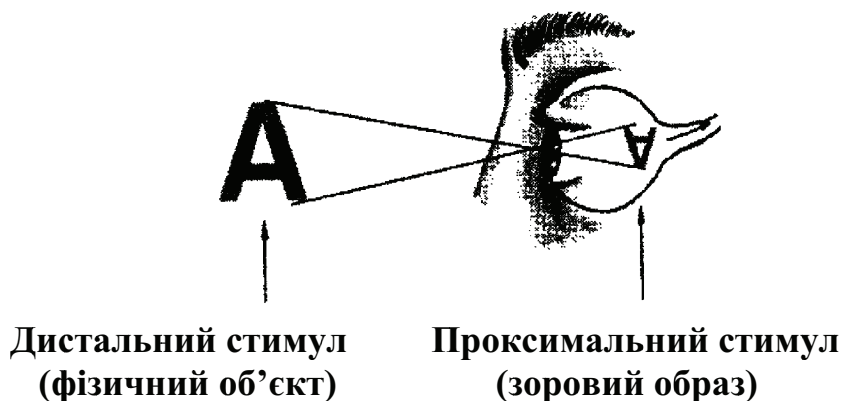

Рис. 3.5. Дистальний і проксимальний стимули

Дистальний стимул – це фізичний стимул, який присутній в оточуючому просторі.

Проксимальний стимул – це результат сенсорної діяльності, зумовлений дистальним стимулом.

На рис. 3.5 показано, що проксимальний стимул може нагадувати дистальний, проте обидва стимули є окремими явищами.

Основне завдання зорового сприймання – це інтерпретація або ідентифікація дистального стимулу, реального об'єкта оточуючого середовища завдяки використанню інформації, переданої проксимальним стимулом, зображенням об'єкта, відображеного на сітківці ока.

II стадія – перцептивна організація.

Було б дуже складно орієнтуватися в світі, якщо було б неможливо групувати та організовувати інформацію, яка поступає від мільйонів рецепторів. Людина сприймала б велику кількість дрібних деталей, що кружляють перед очима. Процеси, які групують інформацію та дають змогу відчуті цілісність об'єктів називаються *процесами перцептивної організації*. Те, що сприймає людина, називається *перцепт*.

Перцепт – це те, що сприймається, феноменологічний результат процесу сприймання. Це *не* фізичний об'єкт (дистальний стимул) або його образ на рецепторі (проксимальний стимул), а здебільшого психічний продукт перцептивної діяльності.

Наприклад, перцепт вашої руки залишається незмінним, незважаючи на змінення розміру його відображення, оскільки інтерпретація образу контролюється стійкою перцептивною активністю.

Те, що людина сприймає в один момент, часто здається минулим враженням, за яким можна вловити лише незначну частину величезного зорового світу. Щоб отримати повне уявлення про те, що нас оточує, необхідно зібрати інформацію, при цьому слід звертати увагу на різні зони простору (*просторове інтегрування*) в різні відрізки часу (*часове інтегрування*).

III стадія – ідентифікація / впізнавання об'єктів.

Ідентифікація та впізнавання надають перцептам смислу та значення. На цій стадії питання, яке стосується сприймання – *як виглядає об'єкт?* – змінюється на питання щодо ідентифікації – *що це за об'єкт?* – і на питання впізнавання – *якою є функція об'єкта?* Щоб ідентифікувати і впізнати предмет, його назву і зрозуміти як краще відреагувати на нього, необхідно здійснити обробку інформації, що здійснюється за двома принципами – «знизу-догори» та «згори-донизу» (рис. 3.6).

Обробка інформації за принципом «знизу-догори» передбачає отримання сенсорної інформації з оточуючого середовища та передачу її у головний мозок з метою виокремлення та аналізу необхідних деталей. Цей вид обробки інформації називається також *обробкою зібраних даних*, оскільки першим ланцюгом для ідентифікації є сенсорні дані, зібрані з оточуючого середовища.

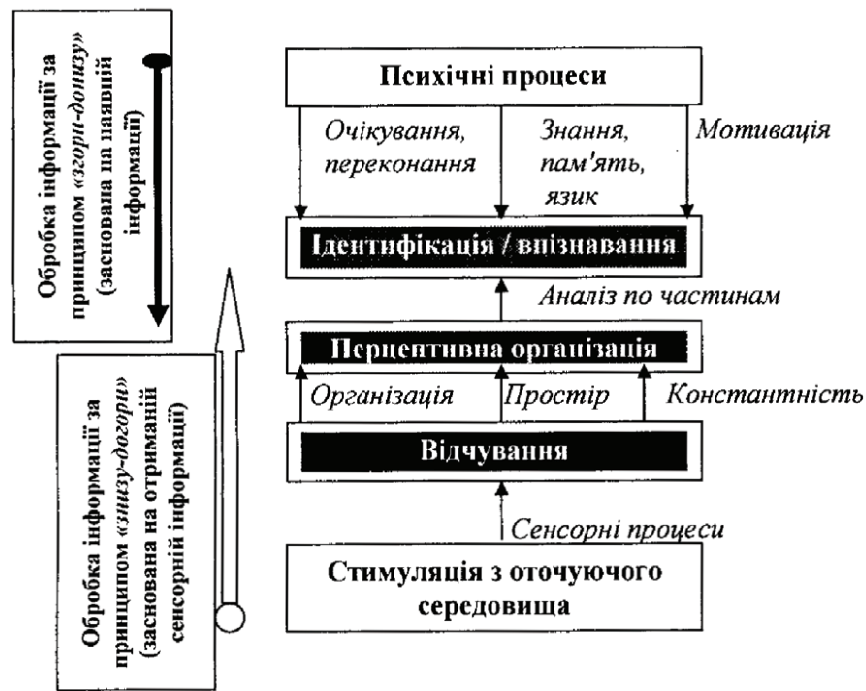

Рис. 3.6. Обробка інформації за принципами «знизу-догори» та «згори-донизу»

Обробка інформації за принципом «згори-донизу» – це явище має місце, коли наші очікування впливають на сприйняття. При цьому на сприйняття оточуючого світу значно впливають попередній досвід, знання, мотивація, культурна база. Цей вид обробки інформації також відомий як *понятійна (або заснована на гіпотезі) обробка інформації*. Особливий вплив в даному випадку здійснюють вищі психічні процеси.

☑ Приклад процесу обробки інформації за принципом «згори-донизу» можна проілюструвати малюнками «друдли» - без яких-небудь коментаріїв ці малюнки не мають ніякого смислу. Однак після ідентифікації малюнків можна відразу зрозуміти, що на них зображено (рис. 3.7).

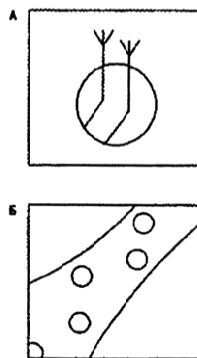

Рис. 3.7. Друдли

На малюнках-друдлах зображено тварин. Чи можливо впізнати на малюнку А птаха, що спіймав великого черв'яка, а на малюнку Б – шию жирафа? Кожна з цих фігур може нагадувати щось знайоме, однак перцептивне впізнавання, як правило, відбувається лише тоді, коли надається ідентифікуюча інформація (цит. за Р.Герриг, Ф.Зимбардо, 2004, с. 232).

Впізнавання об'єкта

Процес упізнавання забезпечують уявлення, які містяться в пам'яті стосовно різних об'єктів, їх компонентів, та інформації про те, як ці компоненти поєднуються один з одним.

Основними умовами впізнавання є наступні:

1. Необхідно зберігати в пам'яті окремі уявлення кожної з основних перспектив, в яких можуть знаходитися стандартні об'єкти (рис. 3.8).

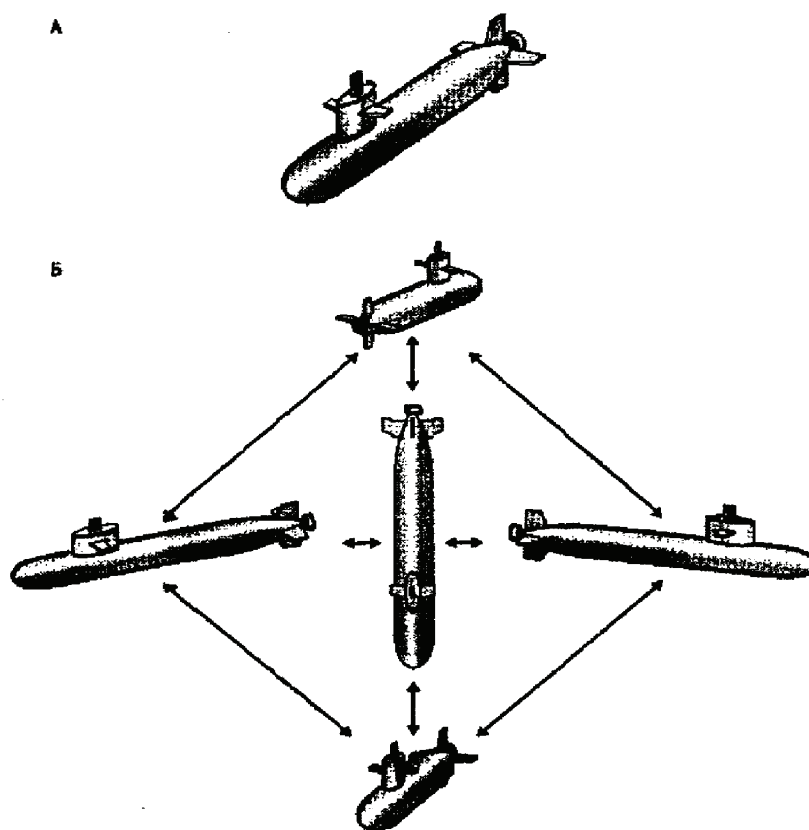

Рис. 3.8. Об'єкт в різних ракурсах сприймання

Якщо не дотримуватися наведеної вище умови, то сприймання об'єктів в різних перспективах може ускладнювати і, навіть, унеможливити їх ідентифікацію та впізнавання.

2. Впізнавання об'єктів, якщо мають місце обмеження та нестача інформації, є можливим лише в тому випадку, якщо ця інформація містить необхідні складові. На рис. 3.9 показано, що нестача зорової інформації в середній колонці не порушує цілісності частин. В правій колонці нестача інформації порушує цілісність об'єктів.

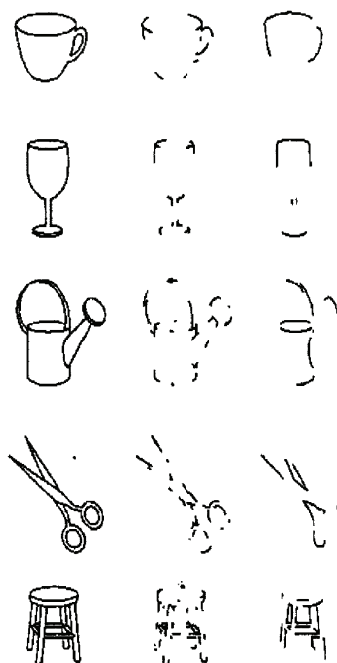

Рис. 3.9. Значення частин в процесі впізнавання об'єкта

Література

Белопольский В.И. Восприятие // Психология XXI века: Учебник для вузов / Под ред. В.Н.Дружинина. – М.: ПЕР СЭ, 2003. – С. 169-188.

Брунер Дж. О перцептивной готовности // Хрестоматия по ощущению и восприятию / Под ред. Ю.Б.Гиппенрейтер и М.Б.Михалевской. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1975. – С. 134-152.

Герриг Р., Зимбардо Ф. Психология и жизнь. – СПб.: Питер, 2004. – 955 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).

Грановская Р.М. Психология в примерах. – СПб.: Речь, 2007. – 247 с.

Загальна психологія / За загальною редакцією С.Д.Максименка. Підручник. – Вінниця: Нова Книга, 2004. – 704 с.

Линдсей П., Норман Д. Переработка информации у человека / Под ред. А.Р.Лурия. – М.: Мир, 1974. – 550 с.

Психологія / За ред. Г.С.Костюка. – К.: Рад. школа, 1968. – 572 с.

Субботин В.Е. Восприятие // Когнитивная психология. Учебник для вузов / Под ред. В.Н.Дружинина, Д.В.Ушакова. – М.: ПЕР СЭ, 2002. – С. 41-58.

Хрестоматия по ощущению и восприятию / Под ред. Ю.Б.Гиппенрейтер и М.Б.Михалевской. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1975. – 400 с.

Тема 4
УВАГА
(АТЕНЦІЙНІ ПРОЦЕСИ)

Основні питання теми

1. Увага як психічний феномен. Основні критерії уваги
2. Моделі уваги

Основні психологічні поняття

Увага – форма психічної діяльності людини, яка полягає в її спрямованості й зосередженості на певних об'єктах.

Метаувага – знання про власну увагу та засоби управління увагою.

Селективність інформації – відбір (фільтрування) інформативних даних.

Моделі ранньої селекції – моделі уваги, засновані на уявленні, що інформація поступає до пам'яті вибірково, в результаті роботи «фільтру», який працює за принципом «все або нічого».

Моделі пізньої селекції – моделі уваги, пов'язані з уявленням, що обробці підлягає вся інформація, але в пам'ять передається тільки значуща інформація.

Фокальна увага – свідомо спрямована увага.

Периферійна увага – «розпливчата» увага, пов'язана з її розподілом на оточуючі об'єкти.

Увага як психічний феномен

Щодо цього феномену в галузі психології до теперішнього часу ще не знайдено відповіді на питання – до якого класу психічних явищ слід віднести увагу (А.Г.Маклаков, 2004, с. 354). Найбільш поширеними є дві позиції:

- 1) увага – це самостійний пізнавальний психічний феномен;
- 2) увага – це сторона, аспект будь-якої психічної діяльності; увага присутня в будь-якому психічному процесі, тому не може розглядатися як самостійне явище.

Зарубіжні концепції уваги (И.В.Блинникова, 2003).

1. Концепції, в яких увага розглядається як фільтрація, або селекція інформації, що забезпечується роботою особливого блоку (Д.Бродбент, Е.Трейсман). Виділення блоку селекції дає підстави вважати увагу окремим психічним процесом.
2. Концепції уваги як активного очікування інформації та прояву роботи всієї системи переробки інформації (У.Найссер, Дж.Хохберг).
3. Концепції уваги як концентрації розумового зусилля на сенсорних або мисленевих подіях (Д.Канеман).

Визначення уваги в роботах російських вчених.

1. Увага – це динамічна характеристика перебігу пізнавальної діяльності; вибіркова спрямованість на певний об'єкт і зосередженість на ньому, заглибленість в пізнавальну діяльність (Н.Ф.Добрынин, 1975; Ю.Б.Гиппенрейтер, 1983; С.Л.Рубинштейн, 2006).
2. Увага – це діяльність психічного контролю; один з моментів орієнтовно-дослідницької діяльності та психологічна дія, спрямована на зміст образу, думки, іншого феномена, який міститься в даний момент у психіці людини (П.Я.Гальперин, С.Л.Кобыльницькая, 1974).

Вітчизняні дослідження уваги.

У вітчизняній психології увага традиційно розглядається як форма психічної діяльності людини, яка полягає в її спрямованості та зосередженості на певних об'єктах (Г.С.Костюк, 1968).

Є.О.Мілер'ян розподілив мимовільну увагу на безумовнорефлекторну та умовнорефлекторну. *Безумовнорефлекторна мимовільна увага* виявляється у вигляді орієнтувальних рефлексів. Цей вид уваги є природженою формою організації відображувальної діяльності людей і тварин. Характерною її ознакою є також те, що вона завжди виникає раптово внаслідок безпосереднього впливу нових і досить інтенсивних факторів зовнішнього середовища, а при відсутності змін в ньому швидко згасає. Наприклад, сильний і несподіваний удар грому відразу привертає нашу увагу. При подальшому повторенні його дії увага до нього послаблюється. *Умовнорефлекторна мимовільна увага* базується на дії першої сигнальної системи. Найвиразніше цей вид уваги виявляється в так званих умовних орієнтувальних реакціях. На відміну від попереднього виду умовнорефлекторна мимовільна увага є не природженою, а виховується в процесі життя. Вона викликається умовними подразниками, які пов'язані з попереднім досвідом організму і стали для нього певними сигналами дійсності (Є.О.Мілер'ян, 1955).

Основні критерії уваги

Увага пронизує практично всі сторони психічної діяльності, починаючи із зовнішніх реакцій та закінчуючи суб'єктивними враженнями. До основних критеріїв уваги відносять (И.В.Блинникова, 2003):

1. **Зовнішні реакції** – моторні, вегетативні, які забезпечують умови кращого сприйняття сигналу (поворот голови, фіксація очей, міміка і поза зосередження, затримка дихання, вегетативні компоненти орієнтовної реакції).

2. **Внутрішні рухові процеси організму (дихання)** – у стані уваги дихання загальмовується. Відношення тривалості вдиху до тривалості видихання є реальною об'єктивною ознакою стану уваги. З підвищенням напруження уваги відношення стає меншим. Це пов'язано з тим, що вдихи стають коротшими, а видихання більш протяжними.

3. **Збільшення продуктивності когнітивної діяльності.** Мається на увазі підвищення ефективності «уважної» дії порівняно з «неуважною».

☑ **Життєві поняття уважності та неуважності** використовують з метою стислої характеристики вибіркового ставлення людини до оточуючої дійсності, до самої себе, до інших людей. *Неуважна людина не задумується про причини та наслідки власної поведінки, діє подібно до автомату – імпульсивно і механічно, безпечно, нерозсудливо, а інколи й нетактовно. Неуважність виявляється в помилкових діях та порушеннях етикету. Повна уважність, навпаки, передбачає продуманість та усвідомленість дій.*

У когнітивній психології автором першої наукової теорії уважності та неуважності людини вважається американський соціальний психолог Елен Лангер. В її теорії уважність розглядається як стан настороженості, живої усвідомленості; неуважність – як пасивність, сталість.

Е.Лангер розмірковує також над проблемою уважного і неуважного способів існування. При цьому вчена спирається на емпіричні дані, отримані під час експериментів в інтернаті для людей похилого віку штату Коннектикут.

Суть експерименту: учасників експерименту (літніх людей) було розподілено на дві групи, тотожні за основними показниками. Досліджуванам експериментальної групи було запропоновано активний (уважний) спосіб існування – їх спонукали до самостійного вибору щодо прийняття рішень відносно власного розпорядку дня; кожний учасник отримав кімнатну рослину, про яку необхідно було дбати. Досліджувані контрольної групи були орієнтовані на пасивний (неуважний) спосіб існування – рішення щодо розпорядку дня та відповідальність за його перебіг було повністю покладено на персонал інтернату; ці учасники також отримали кімнатні рослини, проте їх попередили, що доглядати за рослинами є обов'язком медсестер.

Експеримент тривав три тижні. Перед початком та по закінченні експерименту було зібрано дані щодо стану здоров'я, настрою, самопочуття та особливостей поведінки всіх учасників. Було встановлено значущі відмінності за всі-

ма показниками між експериментальною та контрольною групами. З'ясувалося, що досліджувані експериментальної групи були більш активними, товариськими, бадьорими і життєрадісними, ніж досліджувані контрольної групи.

Через півтора року було проведено повторну оцінку стану досліджуваних – виявили ті ж самі значущі відмінності. Більше того, було отримано неочікуваний результат: показник смертності в групі «пасивних» досліджуваних виявився в два рази вищий, ніж у групі «активних» (30 % та 15 % відповідно).

Було зроблено висновок, що корисність уважного способу існування набагато перевищує несприятливі моменти, пов'язані з ним, і, навпаки, привабливість неуважного способу існування є або ілюзорною, або шкідливою як стосовно адаптації людини до соціального середовища, так і стосовно її особистісного розвитку, і навіть здоров'я (Ю.Б.Дормашев, В.Я.Романов, 1995).

4. Вибірковість (селективність) інформації. Виражається в можливості активно сприймати, запам'ятовувати, аналізувати лише окрему частину отриманої інформації.

☑ Одна з основних функцій уваги – знаходження певних об'єктів у переповненому зоровому просторі. Щоб зрозуміти, як це відбувається, можна провести простий експеримент:

- Знайдіть що-небудь червоне. Тепер – що-небудь пурпурне.

- Знайдіть що-небудь квадратне. Тепер – що-небудь кругле.

- Знайдіть що-небудь синє. Тепер – що-небудь, що одночасно і кругле, і синє.

Що було виконати важче за все? Дослідники стверджують, що знайти що-небудь пурпурного кольору легше, ніж червоного; що-небудь квадратне знайти легше, ніж кругле; і що-небудь, що визначається однією характеристикою, а не двома, знайти також легше. Це пов'язано з явищем сприйняття інформації до включення уваги – рання стадія обробки інформації, увага ще не включена, а інформація, що поступає від сенсорних рецепторів, вже проходить обробку в мозку. Цей механізм надає можливість знайти в оточуючому середовищі об'єкти, які мають певну характерну ознаку (цит. За Р.Герриг, Ф.Зимбардо, 2004, с. 209).

5. Ясність та чіткість одиниць змісту свідомості, що знаходяться в полі уваги. Поле свідомості підрозділяється на фокальну зону (стійкий, яскравий зміст свідомості) та периферію (розпливчатий зміст свідомості).

☑ Якщо нашу свідомість презентувати графічно (рис. 4.1), то слід зобразити два кола: одне в одному. Велике коло буде відображати зону неясної свідомості, мале коло – зону ясної та чіткої свідомості, або зону уваги (А.Г.Маклаков, 2004, с. 355).

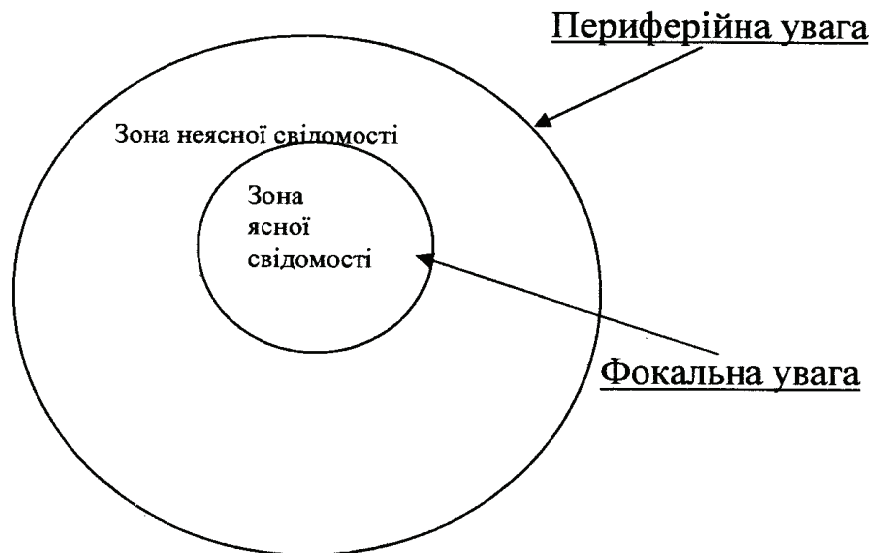

Рис. 4.1. Схема зон свідомості

Знання про власну увагу та засоби управління увагою називають *метаувагою*, яка заснована на даних самоспостереження.

☑ П. Міллером було проведено експеримент, спрямований на вивчення проявів метауваги – розвитку стратегій боротьби з відволіканням уваги.

В експерименті брали участь діти дошкільного віку. Кожній дитині обіцяли подарувати привабливий для неї об'єкт, але за умови дотримання правил поведінки наодинці з цим об'єктом (не дозволялося наближатися та торкатися його протягом певного фіксованого часу).

З'ясувалося, що вже в сім років з'являються і стають все більш різноманітними стратегії самовідволікання, якими діти свідомо користуються, щоб протистояти спокусі. Найбільш популярними стратегіями та прийомами самовідволікання є: усунення предмету; залишення його та концентрація на завданні. Діти свідомо змінюють емоційне ставлення щодо жаданого об'єкту шляхом роздумів про його нейтральні характеристики, про завдання або щось стороннє (Ю.Б.Дормашев, В.Я.Романов, 1995).

Моделі уваги

Дослідження проблеми уваги в межах когнітивної психології, що було розпочато з кінця 1950-х рр., призвели до накопичення експериментальних даних та створення значної кількості моделей процесів уваги.

Найбільш відомі моделі уваги:

1. Моделі селекції – 1950-60 рр. (Д.Бродбент, Е.Трейсман, Д.Норман).
2. Моделі уваги як очікування – 1970-80 рр. (У.Найссер, Дж.Хохберг).
3. Моделі уваги як розумового зусилля – 1970 рр. (Д.Канеман).

Моделі селекції

Сутність: процес уваги розглядається як фільтр інформації.

Термін «селекція» було застосовано для пояснення процесу уваги у зв'язку з оформленням концепції Д.Бродбента – в 1958 р. він опублікував книгу «Сприйняття та комунікація», де функціонування уваги порівнювалося з роботою електромеханічного фільтру. Цей механізм забезпечує відбір (селекцію) інформації та охороняє канал передачі від перевантаження. Розроблені моделі селекції умовно підрозділяються на:

- *моделі ранньої селекції* – засновані на уявленні, що інформація поступає до пам'яті вибірково, в результаті роботи «фільтру», який працює за принципом «все або нічого».

- *моделі пізньої селекції* – пов'язані з уявленням, що обробці підлягає вся інформація, але в пам'ять передається лише значуща інформація.

Рання модель селекції Д.Бродбента (рис. 4.2). За даною моделлю ЦНС людини є каналом передачі інформації з обмеженою пропускнуою здатністю. Селекція відбувається на ранніх процесах обробки інформації – на стадії сенсорного аналізу. Механізмом селекції є пристрій за типом фільтру, який відбирає релевантну (значущу) інформацію та блокує нерелевантні джерела інформації.

Оцінка моделі: модель Д.Бродбента підлягала критиці, оскільки презентувала процес уваги як *пасивний канал* обробки інформації. У більш пізніх експериментальних дослідженнях було показано, що інформація, яка поступає по нерелевантному каналу, також підлягає обробці.

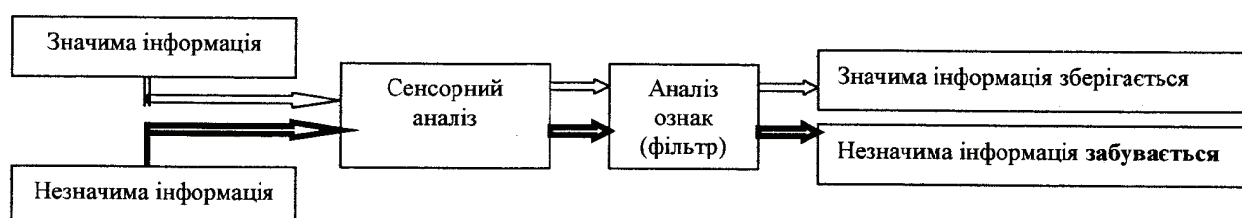

Рис. 4.2. Схема ранньої моделі селекції Д.Бродбента

Модель ранньої селекції Е.Трейсман (рис. 4.3). Відповідно до моделі вся інформація (як значуща, так і незначуща) проходить обробку на сенсорній стадії, потім обидва повідомлення проходять через фільтр. На цьому етапі відбувається селекція – фільтр послаблює інтенсивність нерелевантних (незначущих) сигналів та вільно пропускає сигнали релевантного (значущого) каналу. На подальших етапах як релевантна, так і нерелевантна (значно послаблена) інформація може бути перероблена.

Також процес уваги за даною моделлю передбачав постійно низький поріг сприйняття (тобто підвищену сприйнятливість) щодо певної інформації, до якої перш за все відносяться афективно забарвлені та суб'єктивно значущі для досліджуваного слова.

Оцінка моделі: в запропонованій моделі, на відміну від моделі Бродбента, було враховано нереальність ігнорування всієї нерелевантної інформації на ранніх стадіях обробки. До того ж у даній моделі було враховано вплив семантичних факторів (ефективності, суб'єктивної значущості слів) на процес селекції інформації.

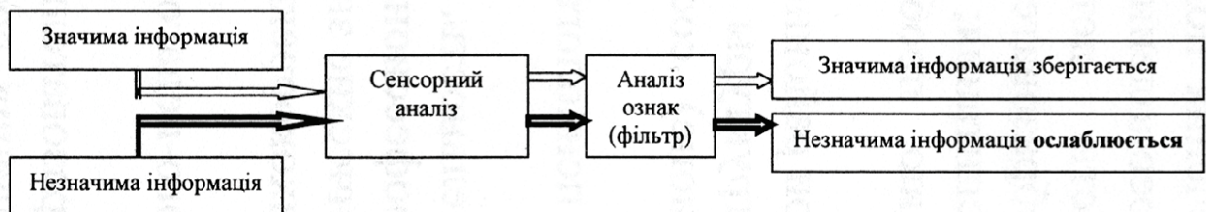
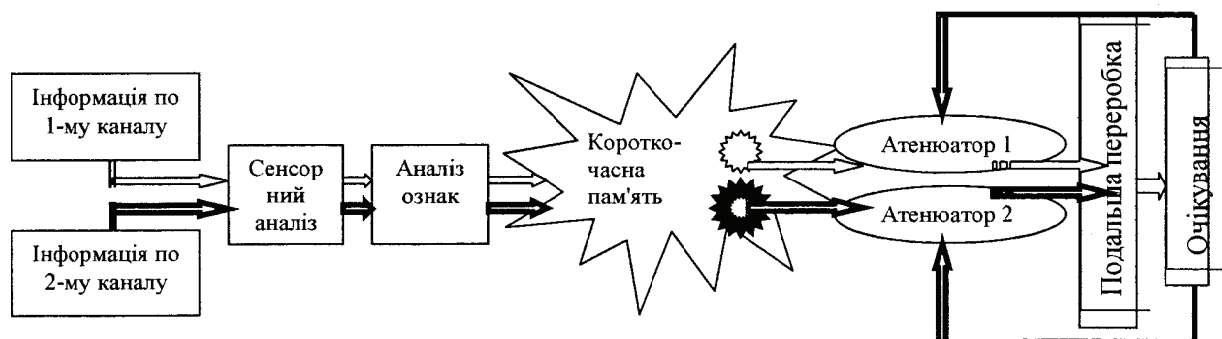

Рис. 4.3. Модель ранньої селекції Е.Трейсман

Модель пізньої селекції Д.Нормана (рис. 4.4). Пізню модель селекції, запропоновану Д.Норманом, відрізняє від попередніх моделей два основних моменти:

- по-перше, було висунуто припущення, що подальша фільтрація інформації відбувається за принципом роботи атенюатора – приладу, який лише зменшує кількість інформації, яка поступає, але не відключає її повністю;
- по-друге, в модель процесу уваги було включено систему пам'яті – лише ті сигнали, які підлягають подальшому аналізу, переходять на постійне збереження, але на тимчасове збереження переходять всі сигнали.

Оцінка моделі: запропонована модель характеризується гнучкістю налаштування механізму селекції – вся отримана інформація підлягає різнорівневій обробці.

**Рис. 4.4. Схема моделі Д.Нормана
Моделі уваги як очікування**

Сутність: увага в цих моделях розуміється як *активне очікування результатів сприйняття*, що призводить до синтезу сенсорних даних на основі внутрішніх схем.

Модель уваги У.Найссера (рис. 4.5). У.Найссер розподіляє процес уваги на два рівня:

1) периферійний – поверхові швидкі процеси предувагової обробки інформації; відбувається очікування необхідної інформації; отримана на цьому рівні інформація є фрагментарною, її завдання – активізувати перцептивний цикл обробки інформації;

2) фокальний – детальні, повільні, послідовні процеси фокальної уваги; на цьому рівні відбувається синтез сенсорних даних на основі внутрішніх схем.

У.Найссер підкреслює циклічний характер пізнавальної активності.

Рис. 4.5. Схема моделі уваги У.Найссера

☑ У.Найссер провів експеримент, в якому застосував методіку вибіркового споглядання.

Суть експерименту: досліджуваним було пред'явлено два фільми, накладені один на одного. Кожний з фільмів містив сюжет, в якому три гравці рухалися та передавали один одному м'яч. Ці фільми були задіяні в двох експериментальних ситуаціях:

1) в одній експериментальній ситуації обидва записи були повністю ідентичні (гравці однаково одягнуті, однаково рухалися, використовували той же самий м'яч);

2) в іншій експериментальній ситуації записи децю відрізнялися (гравці мали різний колір футболок).

У кожній з експериментальних ситуацій один відеозапис починався раніше за інший: досліджувані повинні були відслідковувати цей запис та нажимати на спеціальний ключ кожного разу, коли зафіксують передачу м'яча від одного гравця до іншого.

Результати експерименту: показник продуктивності виконання завдання різнився в кожній експериментальній ситуації. Для першої експериментальної ситуації (при умові повної ідентичності сюжетів) показник продуктивності склав 0,67, для другої експериментальної ситуації (при умові різних футболок в сюжетах) – 0,87. В тих випадках, коли показували лише один сюжет, цей показник загалом становив 0,96.

У додатковій серії експерименту було організовано ситуацію, коли в процесі виконання завдання досліджуваними, в одному з відеозаписів на екрані раптово з'являлась та проходила серед гравців дівчина з розкритою парасолькою. Найвіні досліджувані (ті, що не мали досвіду розподілу уваги) зовсім не реагували на її появу.

У проведеному експерименті було продемонстровано, що увага пов'язана не стільки з фільтрацією ознак, скільки з циклічною організацією діяльності, зокрема з діями слідкування за інформативними даними.

Модель уваги Дж.Хохберга (рис. 4.6). Процес уваги за Дж.Хохбергом пов'язаний з відбором (вибірковим сприйняттям) очікувань сенсорних стимулів. Інформація, яка підтверджує наші очікування передається на збереження в пам'ять. Ті стимули, які не відповідають нашим очікуванням, поступово забуваються.

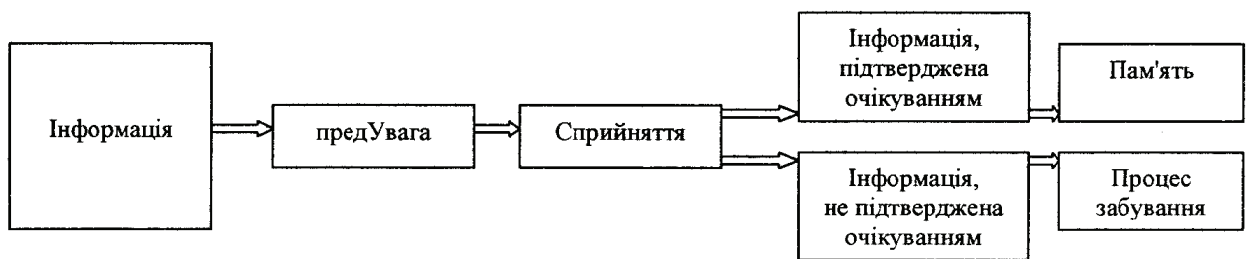

Рис. 4.6. Схема моделі уваги Дж.Хохберга

Моделі уваги як розумового зусилля

Сутність: увага трактується як концентрація розумового зусилля; як обмежений енергетичний ресурс, який може бути використаний для виконання певних завдань.

Модель уваги Д.Канемана. В 1973 р. Д.Канеман опублікував монографію («Увага та зусилля»), в якій представив акт уваги як розумове зусилля, що визначається складністю виконання завдання. Ускладнення завдання стимулює активізацію уваги. При цьому зростає кількість ресурсів уваги, які виділяються на виконання завдання. Відставання кількості виділених ресурсів від зростаючої складності завдання призводить до виникнення помилок.

☑ **Модель Д.Канемана ґрунтується на експериментах, в яких було досліджено успішність одночасного виконання двох видів діяльності. В дослідженнях було порівняно оцінку результатів діяльності в ситуації сумісного виконання завдань з продуктивністю роздільного виконання цих самих завдань. Д.Канеман зробив висновок, що існує єдиний ресурс уваги для виконання різнопланових завдань та сформулював закономірність щодо явища інтерференції: ступінь інтерференції (негативного впливу виконання одного завдання на інше) є тим більше вираженою, чим вищі складність кожного завдання та схожість тих завдань, які виконуються одночасно.**

Література

Блинникова И.В. Внимание // Психология XXI века: Учебник для вузов / Под ред. В.Н.Дружинина. – М.: ПЕР СЭ, 2003. – С. 189-204.

Гальперин П.Я., Кобьльницкая С.Л. Экспериментальное формирование внимания. – М.,1974.

Герриг Р., Зимбардо Ф. Психология и жизнь. – СПб.: Питер, 2004. – 955 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).

Гиппенрейтер Ю.Б. Деятельность и внимание // А.Н.Леонтьев и современная психология. – М., 1983. – С. 165-177.

Добрынин Н.Ф. О селективности и динамике внимания // Вопросы психологии. – 1975. – № 2. – С. 68-80.

Дормашев Ю.Б., Романов В.Я. Психология внимания. – М.: Тривола, 1995. – 347 с.

Когнитивная психология. Учебник для вузов / Под ред. В.Н.Дружинина, Д.В.Ушакова. – М.: ПЕР СЭ, 2002. – С. 59-78.

Линдсей П., Норман Д. Переработка информации у человека / Под ред. А.Р.Лурия. – М.: Мир, 1974. – 550 с.

Маклаков А.Г. Общая психология: Учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2004. – 583 с.

Мілер'ян Є.О. Увага і її виховання у дітей. – К.: Рідна школа, 1955. – 95 с.

Психологія / За ред. Г.С.Костюка. – К.: Рад. школа, 1968. – 572 с.

Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2006. – 713 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).

Тема 5 ПАМ'ЯТЬ (МНЕМІЧНА СИСТЕМА)

Основні питання теми

1. Процеси пам'яті. Мнемічна система
2. Види пам'яті
3. Мнемоніка

Основні психологічні поняття

Пам'ять – здатність до закріплення, зберігання та наступного відтворення інформації.

Запам'ятовування (кодування) – процес пам'яті, що забезпечує первинну обробку інформації, яка сприяє появі в пам'яті образу.

Збереження (ретенція) – процес пам'яті, що полягає в утримуванні закодованого матеріалу протягом певного часу.

Відтворення (екфорія) – процес пам'яті, що характеризується наступним пред'явленням збереженої інформації.

Забування – процес пам'яті, який виявляється в помилковому відтворенні або неможливості відновлення інформації.

Впізнавання – це відтворення, що виникає при повторному сприйнятті об'єктів.

Згадування – відтворення матеріалу без повторного сприйняття того, що відтворюється.

Пригадування – це довільна форма відтворення матеріалу, який підлягав запам'ятовуванню.

«Безпосередній відбиток» сенсорної інформації – утримування досить точної і повної інформації, яка сприймається органами відчуттів.

Короткочасна пам'ять – підсистема пам'яті, яка забезпечує оперативне утримання даних, що надходять від органів відчуттів.

Довготривала пам'ять – підсистема пам'яті, що забезпечує утримання фактів та подій далекого минулого.

Модуль – спеціалізована підсистема пам'яті, яка характеризується тривалістю обробки та домінуючим кодом.

Іконічна пам'ять – це миттєва сенсорна пам'ять в зоровій сфері.

Ехоїчна пам'ять – це миттєва сенсорна пам'ять в слуховій модальності.

Образна пам'ять – пам'ять на образи (зорові, слухові, рухові).

Лексична пам'ять – пам'ять на фонологічні та орфографічні характеристики слова, а також моторні компоненти артикуляції кожного слова.

Модус – форма організації знань.

Процедурна пам'ять (умовна назва – «**знати як**») – це засвоєння та відтворення знань про те, як здійснювати певні дії.

Декларативна пам'ять (умовне позначення – «**знати що**») – це засвоєння та відтворення в пам'яті фактів, подій.

Імпліцитна пам'ять – це несвідома пам'ять, тобто пам'ять без усвідомлювання предмета запам'ятовування.

Експліцитна пам'ять – пам'ять, яка ґрунтується на досвіді; усвідомлена пам'ять.

Семантична пам'ять – пам'ять, яка забезпечує можливість тлумачити факти та події; пов'язана з оперуванням системою значень.

Епізодична пам'ять – пам'ять щодо конкретних подій, які пов'язані з особистими переживаннями.

Мнемоніка – це система різних прийомів, які полегшують запам'ятовування та збільшують обсяг пам'яті шляхом утворення додаткових асоціацій.

Персеверація – уявлення нав'язливого характеру, які з'являються після багаторазових сприймань певних явищ, або коли спостерігається сильний емоційний вплив на особистість.

Ремінісценція – «виринання» у свідомості того, що неможливо було пригадати одразу після його запам'ятовування.

Найбільш поширеним є визначення пам'яті як здатності зберігати та відтворювати інформацію. У когнітивній психології пам'ять розглядається, переважно, як певний тип обробки інформації. Вивчення процесів, які визначають засвоєння та відтворення інформації, сприятиме уточненню сутності пам'яті.

Основні процеси пам'яті

Який би тип або вид пам'яті ми не розглядали, здатність використовувати знання через певний проміжок часу вимагатиме функціонування трьох основних процесів пам'яті: запам'ятовування, збереження, відтворення інформації. В окремих роботах (Т.А.Ребеко, 2002) додатково виокремлюється ще один важливий процес пам'яті – забування.

Запам'ятовування (кодування) – це первинна обробка інформації, яка призводить до появи в пам'яті образу.

Кодування передбачає створення мисленнєвого образу інформації, що поступає із зовнішнього світу. Мисленнєві образи включають найбільш важливі особливості минулих вражень, і це дає нам змогу відновити ці враження для себе.

Збереження (ретенція) інформації – це утримування закодованого матеріалу протягом певного часу. Збереження інформації вимагає як короткочасних, так і довготривалих змін в структурах мозку.

Відтворення (екфорія) інформації – це подальше пред'явлення збереженої інформації.

Форми відтворення: впізнавання, згадування, пригадування.

Впізнавання – це відтворення, що виникає при повторному сприйнятті об'єктів.

Згадування – відбувається без повторного сприйняття того, що відтворюється. Згадування буває довільним (зумовлюється актуальною потребою відтворити необхідну інформацію) та мимовільним (інформація спливає у свідомості без будь-яких усвідомлених мотивів).

☑ *До мимовільного відтворення відносяться явища персеверації та ремінісценції.*

Персеверація – уявлення нав'язливого характеру, які з'являються після багаторазових сприймань певних явищ, або коли спостерігається сильний емоційний вплив на особистість.

Ремінісценція – «виринання» у свідомості того, що неможливо було пригадати одразу після його запам'ятовування. Це явище пов'язано зі станом втоми, яке виникає після виконання складного мнемічного завдання – коли ця втома через деякий час зникає, продуктивність відтворення зростає.

Пригадування – це довільна форма відтворення матеріалу, який підлягав запам'ятовуванню. Виникає тоді, коли в потрібний момент не вдається пригадати те, що необхідно. У таких ситуаціях людина докладає певних вольових зусиль, щоб подолати труднощі, пов'язані з неможливістю пригадати, вдається до різних мнемонічних прийомів.

Забування інформації – процес, який виявляється в тому, що втрачається чіткість матеріалу, який запам'ятовувався, зменшується його обсяг, виникають помилки у відтворенні, або зовсім неможливим стає відновлення інформації.

☑ *І.Ю.Матюгин* зазначає, що частіше ми забуваємо те, що нам необхідно пам'ятати, – це пов'язано з нашою недостатньо тренованою пам'яттю. Проте бувають ситуації, коли ми намагаємося, хочемо забути певну інформацію (наприклад, коли нас образили), але це виявляється неможливим, особливо якщо задіяні наші почуття. У такому випадку корисним може видатися такий прийом забування як візуалізація. Одна з вправ, пов'язана з цим прийомом, передбачає уявне спалювання проблеми. (*І.Ю.Матюгин* и др., 1996).

Отже, кодування вводить інформацію в пам'ять, збереження утримує її там до тих пір, доки інформація не знадобиться, відтворення відновлює інформацію з пам'яті, а забування забезпечує очищення пам'яті від зайвої інформації.

Три базових процеси – кодування, ретенція, екфорія інформації – працюють злагоджено в складній взаємодії, полегшують формування нових вражень та застосування збереженої інформації.

Мнемічна система

За П.Ліндсей, Д.Норманом (П.Линдсей, Д.Норман, 1974) пам'ять складається з трьох основних систем (рис. 5.1):

- 1) «безпосередній відбиток» сенсорної інформації;
- 2) короткочасна пам'ять;
- 3) довготривала пам'ять.

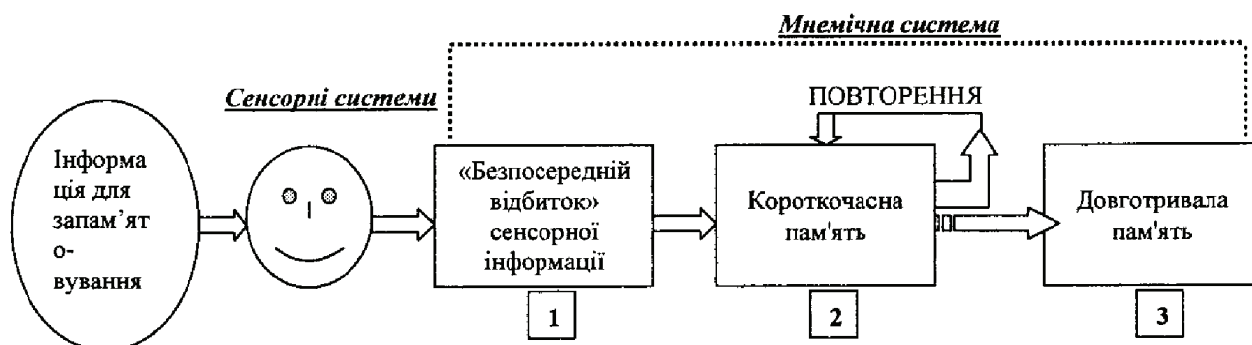

Рис. 5.1. Мнемічна система

«Безпосередній відбиток» сенсорної інформації.

Сутність: утримування досить точної і повної інформації, яка сприймається органами відчуттів.

Тривалість: 0,1-0,5 сек.

Специфіка: відбувається на сенсорному рівні і пов'язана з повним відображенням подій.

Приклади виникнення зорового та слухового образів:

- Закрийте очі, потім відкрийте їх на мить і закрийте знов. Прослідкуйте за тим, як фіксується чіткий зоровий образ, який зберігається певний час, а потім повільно зникає.
- Прислухайтеся до певних звуків (постукування власних пальців або наспівування). Прослідкуйте за тим, як зникає зі свідомості чіткість звукового образу.

Короткочасна пам'ять.

Сутність: утримує інформацію іншого плану, ніж попередня система; має місце не повне відображення подій, а безпосередня інтерпретація цих подій.

Ємкість: є обмеженою (5-6 останніх одиниць з пред'явленого матеріалу).

Специфіка: шляхом повторення інформації, яка міститься в короткочасній пам'яті, її можна утримувати відносно тривалий час.

Приклад:

- Якщо сприймати на слух будь-яку фразу, то запам'ятовуються не стільки звуки, з яких вона складається, скільки слова.

Питання щодо прояву короткочасної пам'яті: «Якими були останні слова попереднього речення?»

Довготривала пам'ять.

Сутність: це пам'ять на події далекого минулого. Введення матеріалу в довготривалу пам'ять вимагає часу, зусиль і напруження.

Ємкість: кількість інформації, яка міститься в довготривалій пам'яті, дуже велика, тому існує проблема пошуку необхідної інформації.

Приклад: питання щодо активізації довготривалої пам'яті: «Що ви їли на обід в минулу суботу?»

Види пам'яті

Існують різноманітні класифікації видів пам'яті, залежно від підходу, покладеного в їх основу. Сучасні класифікації пам'яті пов'язані з організаційними аспектами мнемічної системи (Т.А.Ребеко, 2003).

Види пам'яті співвідносяться з:

- 1) рівнями обробки інформації в короткочасній пам'яті – виділяються *модулі* когнітивної обробки мнемічної інформації;
- 2) організацією інформації, яка міститься в довготривалій пам'яті – виділяються *модуси* репрезентації знань.

Види пам'яті у співвідношенні з модулями когнітивної обробки інформації

Уявлення про модулі обробки інформації розробляється в когнітивній психології, починаючи з 1970-х рр.

Модуль – спеціалізована підсистема пам'яті, яка характеризується тривалістю обробки та домінуючим кодом.

На рис. 5.2 представлено модулі, розташовані на трьох рівнях:

- 1) сенсорний рівень (сенсорне кодування інформації);
- 2) образний і вербальний рівні (образне та вербальне кодування);
- 3) абстрактний рівень (концептуальне, семантичне кодування).

Рис.5.2. Модулярна репрезентація рівнів переробки інформації в пам'яті людини

І – Сенсорний рівень

Іконічна пам'ять та візуальний код.

Іконічна пам'ять – це миттєва сенсорна пам'ять в зоровій сфері.

Іконічна пам'ять дає можливість зберігати дуже великий обсяг інформації на дуже нетривалий час. Зоровий образ – «іконка» – зберігається приблизно півсекунди.

Іконічна пам'ять вперше була виявлена в 1960-х рр. в експериментах Джорджа Сперлінга, в яких досліджуваним пропонувалося відтворити за пам'яттю зображення, що демонструвалися протягом всього 1/20 секунди.

☑ В експерименті Дж.Сперлінга досліджуваним для запам'ятовування була запропонована таблиця, яка складалася із ряду букв та чисел:

7	1	V	F
X	L	5	3
B	4	W	7

Досліджуваних було розподілено на дві групи. В одній групі застосовувався **метод повного відтворення** із завданням пригадати якомога більше пред'явлених символів. В іншій групі робота була організована за **методом часткового відтворення таблиць** – досліджуваним необхідно було назвати тільки один ряд символів замість всієї таблиці. Відразу ж після пред'явлення таблиці лунав високий, середній або низький тон, що вказував, який саме ряд необхідно було відтворити учасникам експерименту.

За результатами експерименту було з'ясовано, що незалежно від того, який саме ряд вимагалось відтворити, учасники виконували завдання успішно. На основі отриманих даних Дж. Сперлінг зробив висновок, що вся пред'явлена інформація зберігалась в іконічній пам'яті, і це підтверджує її об'ємність.

Поряд з тим відзначається, що іконічна пам'ять не є тотожною ейдетичній (фотографічній) пам'яті. Люди (переважно діти) з яскраво вираженою ейдетичною пам'яттю здатні пригадувати подробиці певного зображення протягом значно більш тривалого часу, ніж час дії іконічної пам'яті. За даними дослідників (цит. за Р.Герриг, Ф.Зімбардо, 2004, с. 341) у 8% неповнолітніх дітей спостерігається ейдетична пам'ять, а серед дорослих немає, фактично, жодного. В сучасній психології недостатньо даних, які пояснюють чому ейдетична пам'ять зникає з часом.

Ехоїчна пам'ять та акустичний код.

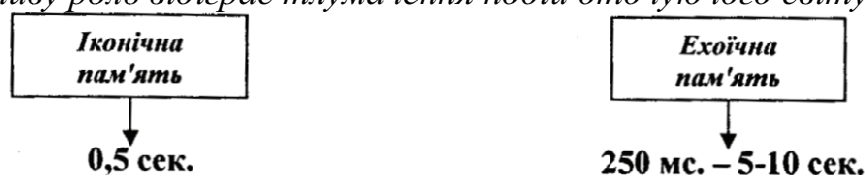
Ехоїчна пам'ять – це миттєва сенсорна пам'ять в слуховій модальності. Це поняття введено в психологію У.Найссером у 1967 р.

В експериментах Петерсонов було виявлено, що звукові сліди в ехоїчній пам'яті зберігаються довше, ніж в іконічній – від 250 мс. до 5-10 сек (рис. 5.3).

Р.Герріг, Ф.Зімбардо наводять дані, що об'єм ехоїчної пам'яті залежить від того, як групуються звукові враження.

☑ В одному з експериментів було доведено, що віднесення звуків до тієї або іншої категорії впливає на зміст ехоїчної пам'яті. У ході експерименту студенти виконували тести на перевірку пам'яті, в яких за експозицією ряду букв слідував суфікс. В усіх серіях експерименту суфікс завжди був одним і тим самим фізичним сигналом: було використано звуки, які видає вівця – «бе-е». Проте в одній серії експерименту досліджуваних переконали в тому, що це було бекання справжньої вівці, а в іншому – що це було бекання людини, яка імітувала звуки тварини (реально так і було). Було виявлено, що суфікс витісняв інформацію з ехоїчної пам'яті лише тоді, коли досліджувані були впевнені, що це звук, який проговорює людина.

Пояснення результатів експерименту: фізичний звук в обох серіях експерименту був однаковим (виданий людиною). Проте, лише тоді, коли досліджувані відносили представлений їм ряд звуків (букв, які читала людина) і бекання (беззмістовний звук, який видавала людина) до однієї категорії, зміст ехоїчної пам'яті розпадався. Отже, навіть на найбільш ранніх етапах кодування та збереження вражень важливу роль відіграє тлумачення подій оточуючого світу.

**Рис. 5.3. Іконічна та ехоїчна пам'ять
II – Лексичний та образний рівні**

Лексичний код.

Робота лексичної пам'яті обслуговується системою логогенів – структур, спеціалізованих для переробки слів. В лексичній пам'яті відбувається об'єднання фонологічних і орфографічних характеристик слова, включаючи моторні компоненти артикуляції кожного слова.

☑ *За результатами експерименту А.Бедделі було з'ясовано, що на рівні «фонологічного сховища» здійснюється переробка не цілих слів, а тільки окремих фонем. У ході експерименту досліджуваним було візуально пред'явлено декілька цифр, які супроводжувалися звуковим рядом (цей ряд містив як правильно означені цифри, так і звукосполучення, які лише нагадували правильне їх вимовляння). Наприклад: one, two... tin, wo. Досліджувані повинні були відтворити ці цифри. Результати експерименту показали, що крива помилок відтворення, залежно від серійної позиції кожного стимулу, не змінюється під впливом того, який звуковий ряд супроводжував цифри. Таким чином, якщо слова «зліплені» приблизно з одних й тих самих фонем, вони однаково відтворюються, незалежно від того, чи відповідають фонологічний і візуальний коди слова один одному.*

Образний код.

А.Бедделі вважає, що в основі короткочасної образної пам'яті знаходяться три незалежних механізми: пам'ять на патерни, пам'ять на букви і пам'ять на слова.

III – Абстрактний рівень

Семантичний код.

Абстрактний (концептуальний) рівень є найглибшим рівнем переробки інформації й обслуговується переважно семантичним кодом, який організовує систему знань.

Семантична пам'ять, яка функціонує на цьому рівні, пов'язана з оперуванням системою значень. Модель семантичної пам'яті, запропонована А.Коллінзом і М.Квіліан (рис. 5.4), є сіткою, вузли якої символізують концепти, тобто сукупність ознак, які характеризують певне явище. Зв'язки між вузлами об'єднані за типом «частина - ціле».

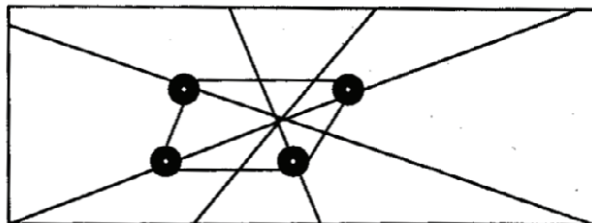

Рис. 5.4. Модель семантичної пам'яті

Види пам'яті у співвідношенні з модусами репрезентації (організації) знань

Виділення представлених нижче видів пам'яті пов'язано з поняттями «модус» та «репрезентація».

Модус – форма організації знань.

Репрезентація – одночасна фіксація структурної стабільності та динамічності знань. Це поняття введено Ж.-Фр. Ле Ні, який до того ж розрізняв репрезентації-типи (стійкі шаблони знань про світ) та тимчасові репрезентації (ситуативне знання).

На рис. 5.5 представлено модуси репрезентації знань з відповідними видами пам'яті.

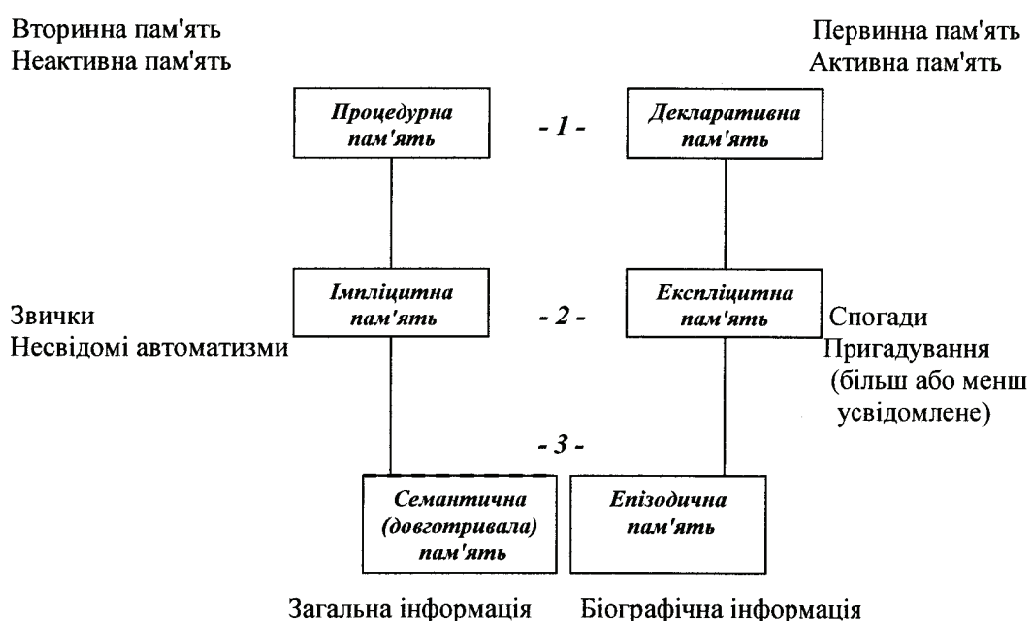

Рис. 5.5. Модусна репрезентація організації знань в пам'яті людини

1 – Процедурна і декларативна пам'ять

Декларативна пам'ять (умовне позначення – «знати що») – це засвоєння та відтворення в пам'яті фактів, подій. Декларативна пам'ять обов'язково пов'язана з усвідомленням, вона чутлива до атенційних навантажень.

Процедурна пам'ять (умовна назва – «знати як») – це засвоєння та відтворення знань про те, як здійснювати певні дії. Процедурна пам'ять використовується для набування, збереження та застосування перцептивних, когнітивних і рухових навичок. Процедурне знання мало усвідомлюється і спрямовується автоматизмами.

☑ *Процедурну пам'ять можна проілюструвати на простому прикладі набирання телефонного номеру, яке з часом стає дуже звичним. Спочатку ми повинні зосередитися на кожній цифрі по черзі – існує необхідність переходу від одного декларативного факту до іншого:*

Спочатку набираємо «2».

Потім – набираємо «0».

Потім – «7».

І так далі.

Однак, коли ми набираємо цей номер достатньо часто, ми починаємо сприймати його як сукупність – швидко послідовність реакцій на кнопки цифрової телефонної панелі. Даний процес називається компіляцією знань (цит. за Р.Герриг, Ф.Зимбардо, 2004, с. 336).

2 – Імпліцитна й експліцитна пам'ять

Імпліцитна пам'ять – це несвідома пам'ять, тобто пам'ять без усвідомлювання предмета запам'ятовування.

Експліцитна пам'ять – пам'ять, яка ґрунтується на досвіді; усвідомлена пам'ять.

☑ *На рис. 5.6 наведено приклад, який дозволяє зрозуміти різницю між експліцитним та імпліцитним змістом пам'яті.*

На представленому рисунку зображено кухню. Що не так? Напевно, зайвим здається кроленя на столі. Звідки це враження? Як правило, в даному випадку не обов'язково виникають питання: «А чи повинен тут бути холодильник? Чи місце тут для шафи?» і т. д. Частіше на першому плані відчуття нереальності представлено факту – кроленя вважається недоречним.

Зосередження уваги на кролику пов'язано з імпліцитним знанням, оскільки в процесі тлумачення зображення процеси пам'яті забезпечили отримання знань про кухню. Експліцитна пам'ять активізується тоді, коли буде задано питання: «Чого не вистачає на рисунку?». Відповідь вимагатиме підключення експліцитного знання: «Що, як правило, знаходиться на кухні? Чого тут не вистачає?». Отже, імпліцитна пам'ять пов'язана з використанням інформації, якою ми оперуємо без свідомих зусиль, а експліцитна пам'ять пов'язана зі свідомим зусиллям відтворити інформацію.

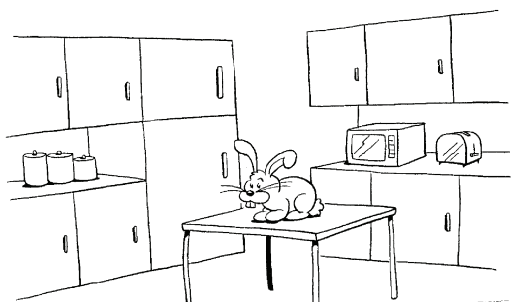

Рис. 5.6. Що на рисунку (зображення кухні) здається зайвим?
(наведено за Р.Герриг, Ф.Зимбардо, 2004)

3 – Епізодична і семантична пам'ять

Першим розмежування семантичної та епізодичної пам'яті запропонував канадський психолог Ендель Тульвінг у 1962 р.

Епізодичні враження забезпечують зміст *епізодичної пам'яті* інформацією про конкретні події, які пов'язані з особистими переживаннями. Наприклад, в епізодичній пам'яті, як правило, зберігаються враження про найщасливіше святкування дня народження, про першу зустріч. Для того, щоб відтворити такі враження в пам'яті, знадобляться орієнтири, які нагадають про час подій та їх зміст.

Семантичні враження являють собою родові, категоріальні враження, пов'язані зі значенням слів і понять. Саме ці враження складають зміст *семантичної пам'яті*, яка забезпечує можливість тлумачити факти та події. Наприклад, в семантичній пам'яті можуть зберігатися такі факти, як формула $E = mc^2$ або назва столиці Франції, що мало пов'язано з тими подіями або контекстом, які супроводжували запам'ятовування цієї інформації.

Мнемоніка

Одним із способів поживлення пам'яті є використання мнемотехніки під назвою «мнемоніка» (від грец. *mnemonikon* – «мистецтво запам'ятовування»).

Мнемоніка – це сукупність прийомів для кодування сукупності фактів засобом мисленнєвого їх прив'язування до звичної і вже закодованої інформації; це система різних прийомів, які полегшують запам'ятовування та збільшують обсяг пам'яті шляхом утворення додаткових асоціацій (В.Шапар, 2005).

Основні мнемонічні прийоми:

1) *метод локусів*, або *метод місць* (локус означає «місце») – це засіб запам'ятовування порядку об'єктів, явищ і т.д. шляхом їх мисленнєвого зв'язування з певною послідовністю знайомих місць.

☑ *Приклад: щоб запам'ятати перелік товарів, які необхідно придбати, можна в уяві розставити їх один за одним на шляху з вашого дому до учбового закладу (на роботу). Для відновлення переліку в пам'яті необхідно лише подумки йти цим шляхом і знаходити товар, пов'язаний з кожним місцем (рис. 5.7).*

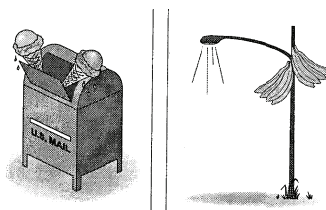

Рис. 5.7. Метод локусів

2) метод «прикріплення до слова» (інша назва – система «слів-вішалок») – пов'язування пунктів переліку для запам'ятовування з рядом послідовних орієнтирів. В якості орієнтирів частіше використовуються римовані слова, що прив'язують номери до слів (Р.Герриг, Ф.Зимбардо, 2004).

Наприклад, числа можна запам'ятати наступним чином: «один – це мандарин», «два – це трава», «три – це айстри» і т.д. Потім необхідно придумати, як кожний пункт в цьому переліку взаємодіє з відповідним орієнтиром.

3) як додатковий метод: *акроніми* та *акростихи* – передбачається використання першої букви слова (акронім) або слів фрази (акростих) як підказку для подальшого пригадування (Когнит. психол., 2006).

Наприклад, при запам'ятовуванні наведених вище мнемонічних прийомів, можна використати акронім *МПА* – «М» означає метод *Місць*, «П» – метод «Прикріплення до слова», «А» – додаткові методи *Акроніми* або *Акростихи*.

Прикладом акростиха може виступити широко відома в Росії фраза, яка використовується з метою запам'ятовування основних кольорів райдуги: «каждый охотник желает знать, где сидят фазаны», где «каждый» – означає «красный», «охотник» – «оранжевый», «желает» – «жёлтый», «знать» – «зелёный», «где» – «голубой», «сидят» – «синий», «фазаны» – «фиолетовый».

Отже, мнемоніка пов'язана з успішним заучуванням випадкової інформації – кодуванням інформації у такій формі, щоб з'явилися надійні орієнтири для її відтворення.

Література

Герриг Р., Зимбардо Ф. Психология и жизнь. – СПб.: Питер, 2004. – 955 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).

Загальна психологія / За загальною редакцією С.Д.Максименка. Підручник. – Вінниця: Нова Книга, 2004. – 704 с.

Когнитивная психология / Р.Солсо. – СПб.: Питер, 2006. – 589 с: ил. – (Серия «Мастера психологии»).

Линдсей П., Норман Д. Переработка информации у человека / Под ред. А.Р.Лурия. – М.: Мир, 1974. – 550 с.

Матюгин И.Ю., Чакаберия Е.И., Рыбникова И.К., Слоненко Т.Б. Как научиться забывать ненужное. – М.: Эйдос, 1996. – 160 с.

Психологія / За ред. Г.С.Костюка. – К.: Рад. школа, 1968. – 572 с.

Ребеко Т.А. Память // Когнитивная психология. Учебник для вузов / Под ред. В.Н.Дружинина, Д.В.Ушакова. – М.: ПЕР СЭ, 2002. – С. 79-114.

Ребеко Т.А. Психология памяти и ментальные репрезентации // Психология XXI века: Учебник для вузов / Под ред. В.Н.Дружинина. – М.: ПЕР СЭ, 2003. – С. 205-236.

Хомуленко Т.Б. Развитие высших форм памяти. – Харьков, 1998.

Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. – Х.: Прапор, 2005. – 640 с.

Тема 6 МИСЛЕННЯ (МИСЛЕННЄВІ ПРОЦЕСИ)

Основні питання теми

1. Ознаки і процеси мислення
2. Мислення і ментальні репрезентації
3. Мислення і логіка
4. Мислення і творчість
5. Інтуїція в мисленні

Основні психологічні поняття

Мислення – опосередковане й узагальнене відображення предметів та явищ об'єктивної дійсності в їх істотних властивостях, зв'язках і відношеннях.

Просторова репрезентація – тип репрезентації, пов'язаний з оперуванням конкретними образами.

Вербальна репрезентація – тип репрезентації, пов'язаний з оперуванням поняттями.

Класична логіка – використання незмінних істинних тверджень.

Тимчасова логіка – оперування твердженнями, які можуть виявитися хибними в майбутньому.

Іntenціональна логіка – задіяння тверджень, які відображають наміри.

Немонотонні логіки – використання тверджень, які характеризують ситуації, де діють правила з виключеннями.

Модель «розумової логіки» Л.Рінса – це «модель-розмірковування»; за цією моделлю проблемна ситуація являє собою сукупність пропозицій, які бувають двох типів: пропозиції-твердження (конкретне знання про ситуацію) та пропозиції-мети (проблемне питання щодо ситуації).

Поняття – форма мислення, за допомогою якої пізнається сутність предметів та явищ дійсності в їх істотних зв'язках.

Судження – форма мислення, яка виявляється в тому, що стверджується наявність або відсутність ознак, властивостей чи відносин у певних об'єктах, узагальнюються їх істотні ознаки.

Міркування – форма мислення, яка оперує низкою взаємопов'язаних суджень, спрямованих на заперечення або доведення істинності певної думки.

Умовивід – форма мислення, в якій з одного або декількох суджень виводиться нове.

Латеральне мислення – нестереотипне мислення.

Ознаки мислення

Мислення – не «конструює», не створює дійсність, а її відображає. Специфіка мислення полягає в тому, що воно є опосередкованим і узагальненим відображенням предметів та явищ об'єктивної дійсності в їх істотних властивостях, зв'язках і відношеннях (Г.С.Костюк).

Виділяються такі основні ознаки мислення:

1) **Уявлення** (Г.Бенеш, 2007; В.Шапар, 2005).

Сутність уявлень полягає в тому, що вони є узагальненими образами дійсності, які зберігають важливі для особи особливості світу.

Існування уявлень не пов'язане з наявністю предмета і його впливом на органи чуттів. Уявлення актуалізуються за асоціаціями (слово – образ, почуття – образ), а також мимоволі, через дію неусвідомлених механізмів.

☑ *Більшість слів викликають образні уявлення. Наприклад, слово **захід** – уявлення про захід сонця.*

2) **Поняття** (Г.Бенеш, 2007).

Поняття виникають з уявлень шляхом групування різних змістів, абстрагування, якщо враховуються ознаки, що повторюються, ієрархізації в поняттєвих рангах, якщо їх розуміють вузько і конкретно чи більш широко і беззмістовно.

У подальшому уявлення про поняття розвиваються самі по собі або їх свідомо змінюють (ми, чи хтось інший).

☑ *Наприклад, стосовно сприйняття абревіатури **СРСР**. На запитання «Що спадає вам на думку щодо абревіатури СРСР?» в роки існування Радянського Союзу першою асоціацією була величезна, могутня держава; в період Перебудови та розпаду СРСР домінували асоціації з відставанням від західних країн; нині щодо СРСР більше переважають асоціації зі стабільністю.*

3) **Комбінування** (Г.Бенеш, 2007).

До власне мислення належить створення плетива понять, пов'язаних за смыслом.

☑ *Приклад: ромашка + волошка = польові квіти*

4) **Оперування** (Р.М.Грановская, 2003).

Оперування підкреслює необмеженість мислення в просторі і часі. Мислення стає дією, здатною забезпечити економію часу, оскільки дозволяє:

- повернутися у минуле (осмислити спогади);
- передбачити майбутнє (планувати життя).

Це все забезпечує розуміння.

5) *Децентрація* (Р.М.Грановская, 2003).

Це абстрагування від конкретної ситуації. З цієї позиції мислення надає можливість уникнути помилки сприймати все лише з власних позицій – людина може «інакше» поглянути на будь-який об'єкт оточуючого світу.

6) *Символічність* (Л.М.Веккер, 1998).

Специфіка мислення пов'язана також з процесом перекладу інформації з мови образів на символічну мову.

Процеси мислення

Г.Бенеш зазначає, що мислення є прогресивним процесом, тобто у процесі мислення створюється щось, що з вихідного стану (з проблемної ситуації) веде до відносно уточненого кінцевого стану (усунення проблеми). Це «щось» називають когнітивною реалізацією, розв'язанням проблеми чи умовиводом (Г.Бенеш, 2007).

До основних процесів мислення відносяться:

А. Попереднє орієнтування.

На «території» розумової проблеми необхідно зорієнтуватися, з'ясувати – «Що тут відбувається?».

Б. Постановка проблеми.

Визначається сутність проблеми.

В. Структурування.

Це найважливіший, найбільш проблематичний етап.

Основне завдання: зробити проблему зручнішою для розв'язання.

Г. Схема розв'язання.

Цей процес визначається засобом розв'язання проблеми.

Д. Реалізація рішення.

Має місце виконання плану розв'язання проблеми.

☑ На рис. 6.1 (наведено за Г.Бенеш, 2007, с. 190) представлено динаміку процесів мислення на прикладі двох автомобільних колон, які зустрічаються на відрізку дороги з одним розширенням (А).

(Б) – *Постановка проблеми: попереднє запитання для з'ясування мети: «А машини справді хочуть розминутися?», і наступне: «А це, в принципі, можливо?». Певно що так, адже машини можуть здати назад або проїхати вперед, а в кишеню якраз входить одна машина.*

(В) – *Структурування: відбувається запровадження порядку – машини нумерують, щоб описати планові заходи і відкинути непридатні варіанти.*

(Г) – *Схема розв'язання: визначаємо правильну послідовність роз'їзду.*

(Д) – *Реалізація плану дій: автомобільні колони роз'їхалися в заданому напрямку.*

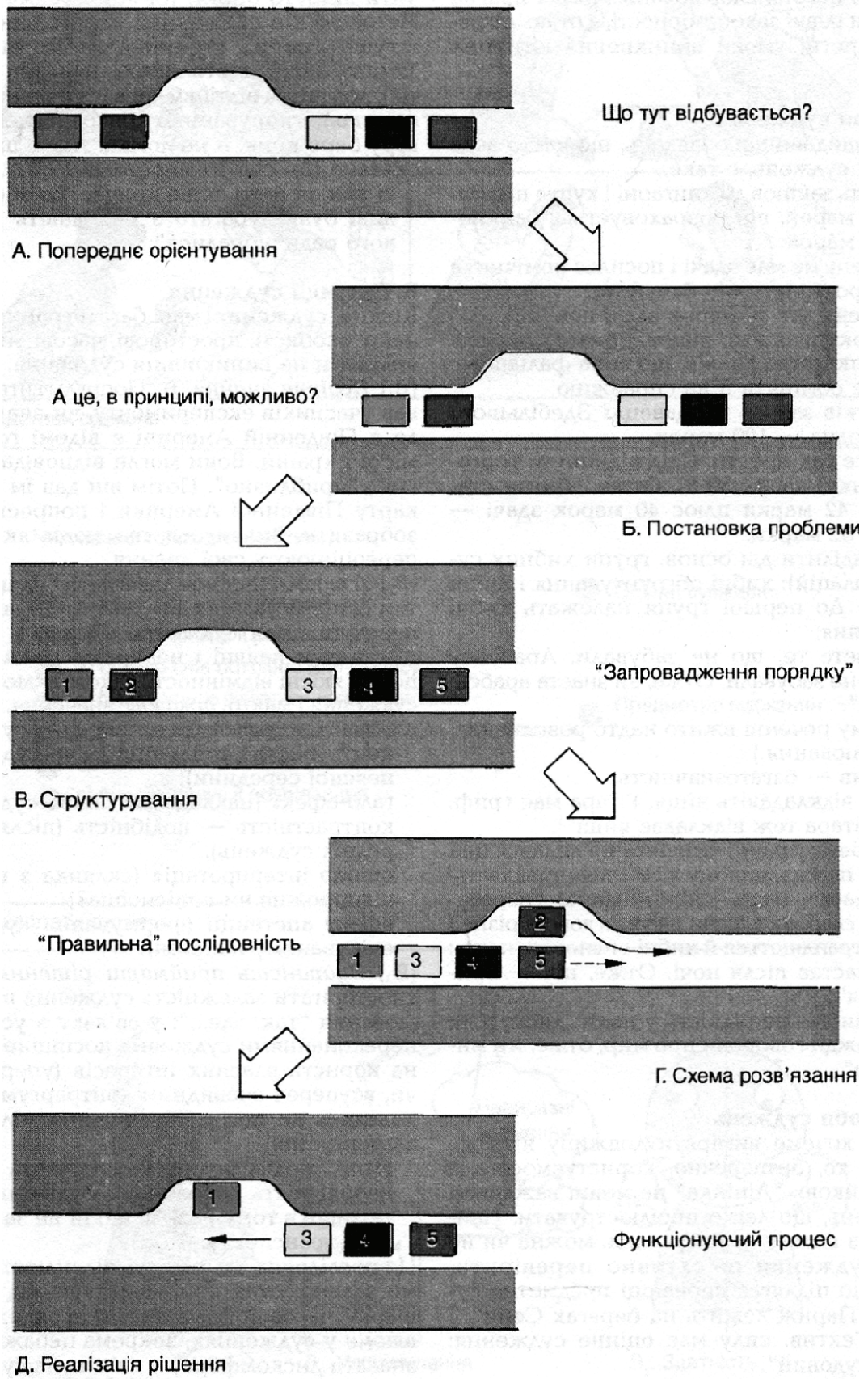

Рис. 6.1. Процеси мислення

Мислення і ментальні репрезентації

Феномен мислення розглядається як «опосередковане та узагальнене відображення об'єктивної дійсності» (Г.С.Костюк, 1968; С.Л.Рубинштейн, 2006). Це означає, що мислення розповсюджується за межі безпосередньо даного: на основі одного фактичного знання ми можемо зробити умовивід про існування іншого, уявного знання. З цієї позиції процес мислення виявляється пов'язаним зі створенням репрезентацій:

Репрезентація 1 – «образ» → відображення реально існуючого об'єкта (фактичне знання).

Репрезентація 2 – «умовивід» → висновок про характеристики об'єкта (уявне знання).

На рис. 6.2 представлено процес мислення у зв'язку зі створенням ментальних репрезентацій.

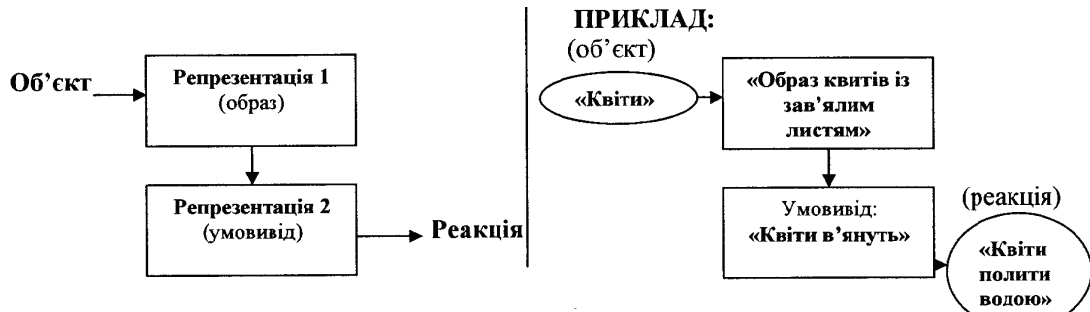

Рис. 6.2. Мислення і ментальні репрезентації

Процес створення образної репрезентації (репрезентації 1)

Репрезентації в мисленні створюються з різноманітних елементів – чуттєвих образів сенсорної сфери та структур знань, які зберігаються у довготривалій пам'яті. З цих елементів створюється репрезентація проблемної ситуації, на якій і фокусується наша увага.

Отже, мислення – це комплексний процес, оскільки в ньому задіяні декілька психічних процесів (рис. 6.3).

Рис. 6.3. Процес створення образної репрезентації

Типи репрезентацій

Тип репрезентації – це характеристика операцій мислення, які використовуються в процесі створення репрезентації.

Залежно від характеру проблемного завдання виокремлюються два основних типи репрезентацій:

- 1) просторова репрезентація (оперування конкретними образами);
- 2) вербальна репрезентація (оперування поняттями).

Приклад: порівняння кішки і собаки.

Просторова репрезентація:

собака більший за розмірами, ніж кішка.

Вербальна репрезентація:

кішка має призначення ловити мишей, а собака – стерегти домівку.

Мислення і логіка

Взаємозв'язок між цими поняттями узагальнено в іншому понятті – «логічне мислення», що визначається як вид мислення, спрямованого на оперування поняттями, судженнями й умовиводами з використанням законів логіки (В.Й.Бродовська та ін., 2007).

Види логік

1) *Класична логіка* – використання постійних, незмінних істинних тверджень.

Приклади: «Два помножити на два дорівнює чотири»;
«Лілея – це квітка».

2) *Тимчасова логіка* – оперування твердженнями, які можуть виявитися хибними в майбутньому.

Приклад: твердження «Населення України становить 45760,1 тис. мешканців» було вірним станом на 1 лютого 2011 р. Проте в майбутньому ці дані можуть змінитися – чисельність мешканців в Україні може скоротитися або зрости.

3) *Інтенціональна логіка* – використання тверджень, які відображають наміри.

Приклад: твердження «Ви хотіли б поїхати відпочити в екзотичну країну». В туристичній компанії як екзотичні країни представлені Африка та Бразилія. Проте це не означає, що є вірогідною заміна. Ви не хотіли б їхати ані в Африку, ані в Бразилію. Ви вважаєте екзотичною країною Іспанію і хотіли б поїхати саме туди.

4) *Немонотонні логіки* – використання тверджень, які характеризують ситуації, де діють правила з виключеннями.

Приклад: твердження «Всі діти люблять солодощі» є розповсюдженням і його можна вважати істинним. Однак цілком можливо, що десь живуть які-небудь Федя або Маша – вони чітко дотримуються правила, що солодощі шкідливі для зубів, та відмовляються від будь-яких солодких продуктів.

5) *Логіка «modus ponens»* – це логіка, яка приймається заздалегідь. В цьому випадку діє правило: «Якщо **a**, то **b**. Має місце **a**. З цього слідує **b**», яке приймається в якості вірного умовиводу заздалегідь, якщо відомо, що **b** не відноситься до хибного твердження.

Приклад: із тверджень «Всі діти люблять солодощі» та «Маша і Федя – діти», можна зробити умовивід, що вони із задоволенням будуть їсти солодке, за виключенням того випадку, коли ми наперед знаємо, що Маша і Федя вважають солодощі шкідливими.

Модель «розумової логіки» Л.Ріпса

Ця модель пояснює механізм мислення. Умовно модель можна означити як «модель-розмірковування». За цією моделлю проблемна ситуація являє собою сукупність пропозицій, які бувають двох типів (рис.6.4):

- 1) пропозиції-твердження (конкретне знання про ситуацію);
- 2) пропозиції-мети (проблемне питання щодо ситуації).

Твердження-пропозиції являють собою пропозиції, які ми в даний момент приймаємо (навіть тимчасово), щоб перевірити, до яких наслідків вони призведуть. *Мети-пропозиції* – це ті пропозиції, істинність яких ми бажаємо перевірити на основі тверджень, що приймаємо.

Коли проблемна ситуація репрезентується як сукупність певних пропозицій, то щодо них застосовуються операції, які відповідають логічним правилам. Якщо твердження-пропозиції виявляються істинними (не хибними), виникає мета-пропозиція в формі розуміння проблемної ситуації (Д.В.Дружинин, 2002).

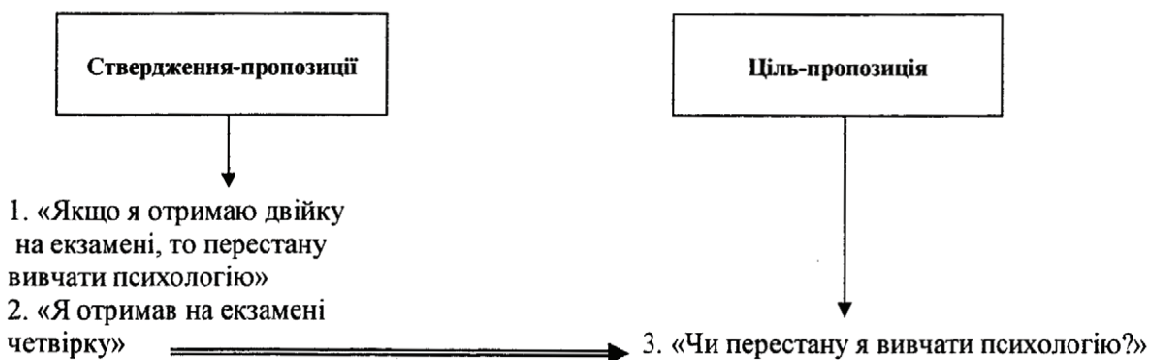

Рис. 6.4. Типи пропозицій

Дедуктивне й індуктивне розмірковування

Дедуктивне розмірковування полягає в створенні умовиводів з посилянь у відповідності з правилами логіки. Індуктивне розмірковування полягає у виведенні попереднього умовиводу з наявних фактів у відповідності з вірогідністю або припустимістю (рис.6.5).

Рис.6.5. Хибність індуктивного розмірковування
(наводиться за Р.Герриг, Ф.Зимбардо, 2004, с. 426)

Якість дедуктивних розмірковувань зростає, якщо людина набуває відповідного досвіду. Якщо проблемне завдання є знайомим з реального життя, використовується *схема прагматичного розмірковування* – ця схема містить накопичені враження на основі попереднього досвіду. Поряд із тим на точність дедуктивних розмірковувань негативно впливають уявлення: ми більш охоче приймаємо як істинні ті умовиводи, для яких можемо підібрати раціональну модель з реального світу, а хибними вважаємо умовиводи, для яких цього зробити не можемо.

Якісне індуктивне розмірковування також вимагає використання узагальнених правил, які ґрунтуються на минулих враженнях, нашому досвіді. Це відіграє важливу роль у процесі розв’язання задач за аналогією: ми успішно розв’язуємо задачі, якщо проводимо аналогії з попередніми задачами, рішення яких нам відомі. Негативний вплив на якість індуктивних розмірковувань частіше здійснює психологічна установка (Табл. 6.1).

Таблиця 6.1

Дедукція та індукція в процесі мислення

	Дедукція	Індукція
Сутність	Пізнання від загального до часткового, конкретного	Пізнання від часткового, конкретного до загального
Позитивний вплив	Досвід («схема прагматичного розмірковування»)	Досвід («розв’язування задач за аналогією»)
Негативний вплив	Власні уявлення («раціональне вважаємо істинним»)	Психологічна установка («старі способи не спрацьовують в нових ситуаціях»)

Форми мислення

Основними формами мислення є (рис. 6.6):

- 1) поняття – форма мислення, за допомогою якої пізнається сутність предметів та явищ дійсності в їх істотних зв'язках;
- 2) судження – форма мислення, яка виявляється в тому, що стверджується наявність або відсутність ознак, властивостей чи відносин у певних об'єктах, узагальнюються їх істотні ознаки;
- 3) міркування – форма мислення, яка оперує низкою взаємопов'язаних суджень, спрямованих на заперечення або доведення істинності певної думки;
- 4) умовивід – форма мислення, в якій з одного або декількох суджень виводиться нове.

Різновиди	Форми мислення	Основні характеристики
1. Одиничні поняття 2. Загальні поняття	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;">ПОНЯТТЯ</div>	1. Узагальненість
1. Конкретні поняття 2. Абстрактні поняття		2. Соціальна обумовленість
1. Істинні судження 2. Хибні судження	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;">СУДЖЕННЯ</div>	1. Операціональність (судження формується паралельно з розвитком мисленнєвих операцій)
1. Ствердні судження 2. Заперечні судження		2. Експліцитність (вплив життєвого досвіду)
1. Одиничні судження 2. Часткові судження 3. Загальні судження		
1. Спрямованість на доведення думки. 2. Спрямованість на заперечення думки.	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;">МІРКУВАННЯ</div>	1. Доказовість. 2. Переконливість.
1. Індуктивний умовивід 2. Дедуктивний умовивід	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;">УМОВИВІД</div>	1. Сінтезованість 2. Аналітичність

Рис. 6.6. Характеристики форм мислення

Поняття: *одиничні* поняття відбивають істотні ознаки одиничних об'єктів, а *загальні* поняття – істотні ознаки цілих класів предметів. У *конкретних* поняттях відбиваються певні предмети, явища, а в *абстрактних* поняттях – істотні ознаки відокремлено від самих об'єктів.

Судження: *істинні* судження правильно відображують відносини, що існують в об'єктивній дійсності; *одиничні* судження стосуються конкретних об'єктів, *часткові* судження характеризують окремі сторони певних об'єктів або явищ, *загальні* судження відображають знання про класи об'єктів або явищ. *Ствердні* судження стверджують наявність певних ознак і відносин в об'єктах, а *заперечні* – їх заперечують.

Міркування: *правильні* міркування є логічними – послідовними, несуперечливими, доказовими, заснованими на фактичних знаннях; *неправильні* міркування засновані на неправильних або оманливих думках про певний об'єкт, явище.

☑ Існують міркування, в яких свідомо допущено логічну помилку, і відношення між думками при цьому встановлюються так, щоб цю помилку важко було помітити. За допомогою таких міркувань обґрунтовується істинність явно хибних тверджень. Неправильному міркуванню так тонко дається видимість правильного, що відмінність між правильним і неправильним міркуванням стає непомітною. Такі міркування називають **софізмами**.

У Стародавній Греції були філософи-софісти, які займалися складанням софізмів і навчали цьому своїх учнів. Одним з найвідоміших софізмів того часу є софізм Еватла. Еватл був учнем Протагора. Протагор погодився навчати його софістиці за умови, що після першого виграного Еватлом судового процесу він заплатить Протагору визначену суму грошей за навчання. Коли навчання було закінчене, Еватл заявив Протагору, що грошей він йому платити не буде. Якщо Протагор захоче розв'язати цю справу через суд і Еватл виграє процес, тоді Еватл не платитиме грошей згідно з вироком суду; якщо ж суд вирішить справу на користь Протагора, то і тоді Еватл не буде йому платити, оскільки в цьому випадку Еватл програє, а за умовою він повинен заплатити Протагору лише після того, як виграє свій перший судовий процес. У відповідь Протагор заперечив, що, навпаки, і в тому, і в другому випадку Еватл повинен йому заплатити: якщо процес виграє Протагор, тоді Еватл, природно, заплатить йому згідно з рішенням суду; якщо ж виграє Еватл, то він знову повинен платити, оскільки це буде перший виграний ним судовий процес. Те і друге міркування подібні до правильних, і помітити помилку в них важко, хоча цілком зрозуміло, що бути правильними одночасно обидва вони не можуть, і, принаймні, в одному з них допущено помилку.

Довести хибне твердження не можна, але переконати людину в його істинності можна. Саме цю відмінність між доказовістю і переконливістю здавна використовували люди, які хотіли ввести в оману інших. Цей прийом застосовували ще давньогрецькі софісти: їхні софізми здебільшого є переконливими, але не доказовими. Через це слово «софістика» пізніше почали вживати для позначення різного роду хитрощів, які використовуються для переконливості в явно хибних міркуваннях, хоча спочатку це слово не мало негативного змісту. Коли потрібно було «обґрунтувати» яку-небудь хибну думку, яку логічно довести неможливо, діяли насамперед на почуття, намагаючись відсутність доказів замінити переконливістю (В.Ю.Середа, 1989).

Умовивід: при індуктивному умовиводі на основі часткового робиться певне узагальнення, при дедуктивному умовиводі – на основі загального здобувається знання про часткове.

Приклади прояву означених форм мислення наведено у табл. 6.2.

Приклади різновидів форм мислення

Форми мислення	Різновиди	Приклади
ПОНЯТТЯ	Одиничні поняття	«троянда», «стіл»;
	Загальні поняття	«квіти», «меблі»;
	Конкретні поняття	«риба», «машина»;
	Абстрактні поняття	«щастя», «світ»;
СУДЖЕННЯ	Ствердні судження	«ця троянда – червона»;
	Заперечні судження	«ця квітка – не червона»;
	Одиничні судження	«Чернігів – старовинне місто»;
	Часткові судження	«деякі рослини духмяніше, ніж квіти»;
	Загальні судження	«взимку холодно»;
МІРКУВАННЯ	Правильні міркування	«Оскільки існує сила земного тяжіння, то неможливо, щоб камінь, сам по собі, без будь-яких зусиль зі сторони, відірвався від землі і злетів у повітря»;
	Неправильні міркування	«На тому боці Землі нічого не може бути, бо в протилежному разі там довелося б ходити вниз головою, дощ і сніг йшли б там угору, а дерева росли б униз»;
УМОВИВІД	Індуктивний умовивід	«Торт, морозиво, тістечка – солодкі страви; торт, морозиво, тістечка подають на десерт, отже солодощі подають на десерт»;
	Дедуктивний умовивід	«Усі солодкі страви подають на десерт; торт – солодощі; отже торт подають на десерт».

Основні закони логічного мислення

Класичними, основними законами мислення є: закон тотожності, закон суперечності, закон виключеного третього, закон достатньої підстави (В.Ю.Середа, 1989).

Закон тотожності: кожна думка про конкретний предмет, про конкретну його властивість у конкретному міркуванні повинна зберігати один і той самий визначений зміст. Формула цього закону: $\langle A \in A \rangle$ або $\langle A=A \rangle$ (читається «А тотожно А»).

Порушення закону тотожності є досить поширеною логічною помилкою в міркуваннях людей; практично вона виражається в тому, що людина, думаючи про якийсь предмет чи висловлюючи думку про нього, найчастіше, сама того не помічаючи, підмінює цей предмет іншим, гадаючи, що це той самий предмет. Внаслідок такої помилки мислення даної людини не можна вважати правильним, бо воно невизначене.

Згідно з цим законом логічний зв'язок між думками можливий лише за умови, що ми, міркуючи про якийсь предмет, розглядатимемо саме його і весь час надаватимемо одного й того самого змісту його властивостям (ознакам).

Так, з двох суджень «Усі піраміди – просторові тіла» і «Тетраедр – піраміда» неминуче випливає висновок: «Тетраедр – просторове тіло». Але висновок цей випливає тільки тоді, коли ми в обох цих судженнях під словом «піраміда» розумітимемо один і той самий предмет і надаватимемо одного й того самого змісту його ознакам. Так само ми маємо мислити і про «просторові тіла», і про «тетраедр». А коли б ми, кажучи або думаючи, що «Всі піраміди – просторові тіла», під терміном «піраміда» розуміли якийсь предмет з одними ознаками (наприклад, єгипетські піраміди фараонів), а кажучи «Тетраедр – піраміда», під «пірамідою» розуміли вже інший предмет з іншими ознаками (наприклад, як геометричне тіло), то ми, очевидно, не змогли б із заданих двох суджень зробити висновок, що «Тетраедр – просторове тіло». Наше мислення не було б правильним, тобто ми б допустили логічну помилку, яка полягає у порушенні закону тождності.

Закон суперечності. Це логічний закон мислення, за яким правильне мислення не має суперечностей. Згідно з цим законом не можуть бути одночасно істинними два судження, з яких одне стверджує щось про предмет, а друге заперечує те саме про той самий предмет. Закон суперечності виражається в традиційній логіці так: «судження (або висловлення) A і не A не можуть бути одночасно істинними». Його можна записати у вигляді такої формули: $A \neq \bar{A}$.

Закон виключеного третього: дві суперечливі думки про один і той самий предмет, в один і той самий час, в одному і тому самому відношенні не можуть бути одночасно ні істинними, ні хибними; одна з них істинна, а друга обов'язково хибна, третьої бути не може. Формула закону така: $\underline{\langle A \text{ або не } A \rangle}$.

☑ **Приклад:** з двох суперечних суджень «Георгій зараз знаходиться в Києві» і «Георгій зараз знаходиться в Чернігові» одне неодмінно має бути істинним.

Закон виключеного третього, як і будь-який інший закон логіки, сам не розв'язує питання, яке з двох суперечних суджень хибне, а яке – істинне. Для цього необхідне конкретне знання предметів і явищ дійсності, їх властивостей і законів розвитку.

Пряме спостереження за Георгієм підказує нам, що істинним є друге з наведених вище суджень, а перше – хибне.

Закон достатньої підстави. Цей закон можна виразити такою загальною формулою традиційної логіки: $\underline{\langle \text{якщо } B, \text{ то } \epsilon, \text{ як його підстава, й } A \rangle}$. Ця формула означає, що закон достатньої підстави виражає не лише зумовленість наших істинних думок, а й зумовленість справжніх (реальних) фактів і подій: не може бути жодного факту, не може статися жодної події, якщо вони не зумовлені іншими фактами й подіями; жодна думка не може бути істинною, якщо немає достатньої підстави для її істинності в інших істинних думках. При цьому істинною може бути тільки та думка, яка правильно відбиває справжні факти.

Мислення і творчість

Творчість – психічний процес створення нових цінностей, ніби продовження і заміна дитячої гри; діяльність, результатом якої є створення нових матеріальних і духовних цінностей (В.Шапар, 2005).

У творчості важливе місце займає *творче мислення* – процес створення суб'єктивно нового для особистості. Цей процес включає як свідомі компоненти, усвідомлювану роботу (аналіз, синтез, порівняння, використання певних методів і тактик), так і неусвідомлювані компоненти, роботу інтуїції (неусвідомлюваний досвід, знання, внутрішні потреби тощо). У певний момент часу два рівні (усвідомлюваний та неусвідомлюваний) пересікаються, що призводить до появи нового продукту (О.В.Новикова, 2008).

Концепції творчого мислення у зарубіжній психології

Концепція Дж.Гілфорда (рис. 6.7). У концепції означено принципову відмінність між двома типами мисленевих операцій: конвергенцією та дивергенцією.

Конвергентне мислення («сходження») виявляється в здатності знаходити єдине вірне рішення в процесі розв'язання задачі на основі детального вивчення проблеми. *Дивергентне мислення* («розходження») допускає варіативність розв'язання задачі, призводить до неочікуваних результатів.

Основою творчого мислення Дж.Гілфорд вважав саме операцію дивергенції. Основними параметрами вияву творчого мислення є:

- здатність до знаходження та постановки проблеми;
- здатність до генерування ідей;
- гнучкість щодо продукування різноманітних ідей;
- оригінальність (нестандартність) ідей;
- здатність до аналізу і синтезу;
- здатність удосконалювати рішення.

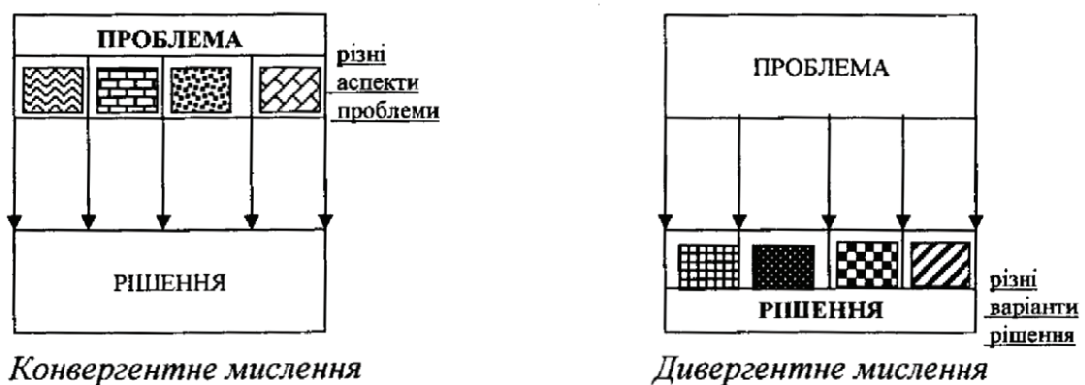

Рис. 6.7. Схема процесів конвергентного і дивергентного мислення

Концепція П.Торренса. У творчому мисленні обов'язковими складовими є сприйняття проблеми, пошук рішення, формулювання гіпотез, перевірка гіпотез, їх модифікація, знаходження рішення.

П.Торренс виокремлював три різновиди творчого мислення (рис. 6.8):

- словесне творче мислення (творче генерування ідей);
- образотворче творче мислення (творче оперування образами);
- словесно-звукове творче мислення (творче реагування на нові, незнайомі стимули).

Основними параметрами творчого мислення П.Торренс вважав легкість (швидкість рішення), гнучкість (швидкість переключення), точність (доцільність), оригінальність (рідкість рішення).

Рис. 6.8. Різновиди творчого мислення за П.Торренсом

Загалом П.Торренс відзначав, що на творчу активність впливають такі фактори, як особливості темпераменту, прагнення до оригінальності, некритичність; творчі рішення з'являються в момент релаксації, розсіювання уваги, а не в момент, коли увага свідомо концентрується на рішенні проблеми.

Концепція С.Медніка (рис. 6.9). У творчому процесі присутні як *конвергентна*, так і *дивергентна* складові. Конвергентність забезпечує подетальний аналіз проблеми, а дивергентна складова стимулює знаходження оригінального рішення.

Творчим вважається рішення, яке не є стереотипним. За С.Медніком сутність творчості полягає в здатності долати стереотипи на прикінцевому етапі мисленнєвого синтезу.

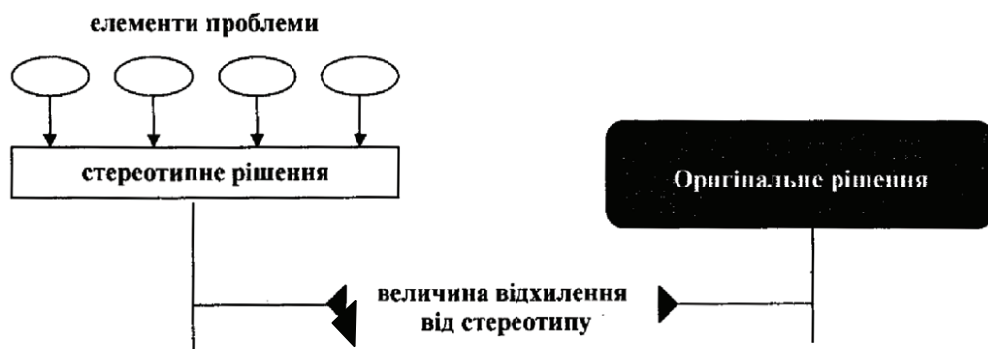

Рис. 6.9. Схема процесу творчого мислення за С.Медніком
(наводиться за В.Н.Дружинин, 2002, с. 192)

Підхід Дж.І.Ніренберга. Здатність до творчого мислення є складовою частиною людського інтелекту. Для ефективної творчої діяльності Дж.Ніренберг пропонує 4 основні прийоми мислення, які доступні будь-якій людині:

- структурування;
- упорядкування;
- визначення співвідношень;
- зміна точок зору.

Могутнім засобом творчості Дж.І.Ніренберг називає зміну точки зору, вважаючи, що “точка зору – це двері у творчість, які можуть бути або відкритими, або закритими” (Дж.И.Ниренберг, 1996, с. 25).

Пізніше Дж.І.Ніренберг виділив додаткові прийоми стимулювання творчого мислення:

- метод мозкового штурму (запропонований Осборном у 1941р.);
- синектика (поєднання різних, на перший погляд, незначних, елементів);
- творче використання снобачень.

Дж.І.Ніренберг вважає міфом думку, що творчі здібності властиві лише геніям, підтримуючи вислів, що невміння людини використовувати природжені здібності до творчості є наслідком або байдужості, або страху показатися смішним.

Концепція творчого мислення Е. де Боно. В концепції мислення розглядається в широкому значенні як процес роботи з інформацією, що виникає в проблемній ситуації, безпосередньо пов'язаний зі сприйняттям, увагою, пам'яттю, увагою, особистісними характеристиками, емоційною та мотиваційною сферами.

У 1967 р. Е. де Боно ввів термін «латеральне мислення», під яким розуміє специфічний процес обробки інформації, спрямований на зміну існуючих стереотипів у свідомості (Э. де Боно, 1997, с. 177-178).

За Е. де Боно творче мислення охоплює ширшу сферу, ніж латеральне мислення. Латеральне мислення є ядром творчого. Для творчого мислення важливими є новизна й оригінальність результату, для латерального – його ефективність. Латеральне мислення сприяє удосконаленню всього процесу творчого мислення.

Основні методи розвитку латерального мислення:

- *«Plus Minus Interesting» (PMI – плюс, мінус, цікаво)* передбачає при аналізі проблеми розгляд позитивних, негативних моментів та цікавих сторін.
- *«Other People View» (OPV – погляд інших людей)* передбачає розгляд проблеми з точки зору тих людей, яких вона торкнулась, їхніх поглядів, думок, позицій.
- *«Consequences and Sequel» (C and S – наслідки й результат)* є аналіз усіх наслідків дії або рішення з використанням певної шкали часу.
- *Метод «Random Input» (метод випадкової стимуляції)* забезпечується випадковим предметом, словом, людиною, подією, журналом і т. п. Випадковий стимул викликає асоціації, що входять у контакт з асоціаціями самої проблеми, й дозволяє розв'язати її, створити щось нове.
- *Методика «Six Thinking Hats» («Шість капелюхів мислення»)* пропонує виконувати тільки одну розумову дію у певний відрізок часу: збір об'єктивних фактів (білий капелюх), прояв емоцій, почуттів та інтуїції (червоний), пошук позитивних

сторін, переваг (жовтий), пошук негативних сторін, недоліків (чорний), творчий пошук, генерування нових ідей, альтернативних підходів (зелений), аналіз усього розумового процесу, планування, визначення мети та висновки (синій). При розв'язанні певної задачі людина почергово «працює» у тому чи іншому капелюсі.

- *Методика «Six Action Shoes» («Шість пар взуття способу дії»)* спрямована на структурування поведінки на шість окремих способів дії: відповідальність за встановлений порядок та формальні процедури (темно-сині флотські фірмові черевика), дослідження, збір фактів, отримання інформації (сірі кросівки), робота в складних умовах, практицизм (коричневі робітничі черевика), дії у надзвичайних та небезпечних умовах (помаранчеві гумові чоботи), турботливе ставлення, співчуття, дбайливе ставлення до людських почуттів (рожеві капці), дії, пов'язані з певним положенням, владою, лідерством (пурпурні чоботи для верхової їзди).

- *Методика «Six Value Medals» («Шість медалей оцінки»)* призначена для оцінки значення та відносної важливості різних факторів, з якими людина має справу: цінність людини, міжособистісних стосунків (золота медаль), цінність організаційних аспектів, факторів, що стосуються цілей та призначення сім'ї, компанії друзів, суспільного об'єднання тощо (срібна медаль), ціннісні аспекти, що стосуються якості об'єкта (сталева медаль), новаторство та креативність (скляна медаль), екологічно цінні аспекти у широкому сенсі (дерев'яна медаль), різні аспекти сприйняття (мідна медаль) (О.В.Новикова, 2008).

Дослідження проблеми творчого мислення російськими вченими

Можна виділити такі аспекти наукового дослідження творчого мислення російськими вченими:

1. визначення характеристик функціонування творчого мислення (А.В.Брушлінський, Я.А.Пономарьов, О.К.Тихомиров);

2. виявлення специфічних особливостей творчого мислення (Д.Б.Богоявленська, В.М.Дружинін);

3. розгляд молодшого шкільного віку як сенситивного періоду для розвитку творчого мислення (Л.С.Виготський, В.В.Давидов, Д.Б.Ельконін).

Концепція Д.Б.Богоявленської. У концепції фігурує поняття «креативна активність особистості». Творчість, за Д.Б.Богоявленською, є ситуативно нестимульованою активністю, яка прагне вийти за межі заданої проблеми. Креативне мислення властиве особистості, яка прагне до новаторства (Д.Б.Богоявленская, 1983).

Підхід В.М.Дружиніна та Н.В.Хазратової. Ключовою постає проблема: як відділити продуктивні прояви творчості від девіантної поведінки?

Нестандартні відповіді часто ототожнюються з оригінальними. Проте нестандартність – поняття більш широке, ніж оригінальність. До проявів креативного мислення (якщо керуватися критерієм нестандартності) можна віднести будь-яку девіацію: від акцентуації до прояву аутичного мислення.

В.М.Дружинін та Н.В.Хазратова критерієм креативного мислення запропонували вважати наявність *осмисленості*, що дає можливість розподілити прояви творчої активності на:

- відтворюючі (стереотипні);
- оригінальні (творчі);
- неосмислені (девіантні) відповіді.

☑ Наприклад, на питання: «Що у нашій грі буде зображувати кругла повітряна куля?» діти надають різні відповіді: «шарик, м'яч, сонце, барабан, мішок з золотом, змія, крокодил». «Шарик» і «м'яч» є відтворюючими відповідями, вони відображають стереотипне значення стимулу «повітряна куля», а відповіді «змія» та «крокодил» семантично не пов'язані зі змістом предмету стимулу і є неосмисленими.

Оригінальні відповіді утворюються шляхом абстрагування (виділення) одних аспектів предмета та відволікання від інших його аспектів. Ефект оригінальності виникає внаслідок виділення латентних, невірогідних ознак, що видозмінює смислову ієрархію значущості стимулів. Наприклад: відповідь «барабан» пов'язана з виокремленням таких ознак повітряної кульки, як туго стягнута оболонка, «пустота» та ігноруванням ознак легкості, округлості.

Отже, оригінальна асоціація не є найбільш віддаленою від слова-стимулу у смисловому просторі, скоріше вона характеризується помірною віддаленістю (рис. 6.10).

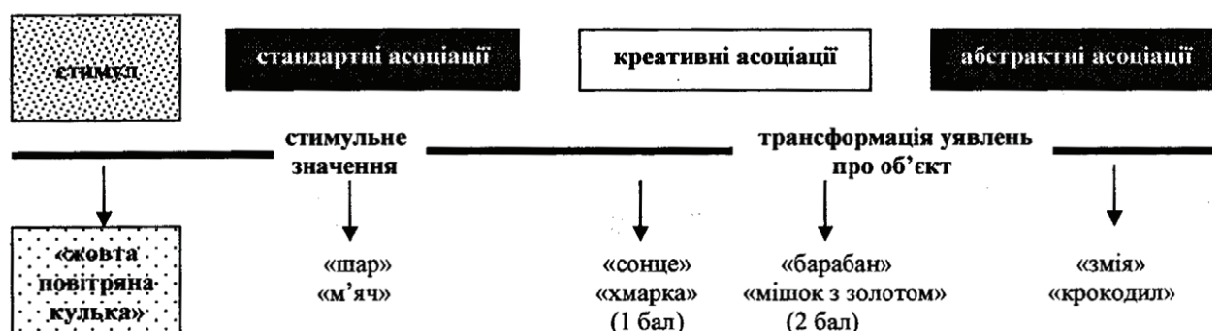

Рис. 6.10. Класифікація асоціацій на шкалі семантичної віддаленості

Критерієм віднесення асоціацій до числа креативних, а не девіантних або стандартних, є:

- 1) наявність хоча б однієї ознаки предмета - стимулу, від якої суб'єкт абстрагувався;
- 2) наявність хоча б однієї ознаки спільної для предмета - стимулу та предмета асоціації.

Сучасні дослідження проблеми творчого мислення у вітчизняній психології

На початку ХХІ ст. дослідження феномена творчого мислення у вітчизняній психології проводилися досить активно. Можна виокремити дві основні проблемні сфери в цих дослідженнях:

1) визначення механізмів функціонування творчого мислення, його рівнів і процесу розвитку (О.В.Диса, 2001; В.О.Моляко, 1999; О.В.Пивоварова, 2007; І.В.Розіна, 2006);

2) вивчення окремих різновидів та проявів творчого мислення: математичного творчого мислення (Л.А.Мойсеєнко, 2003; Л.Й.Скалич, 2004); візуального мислення (О.В.Іванюта, 2000; С.М.Симоненко, 2005).

Концепція творчого мислення В.О.Моляко. У цій концепції творча діяльність характеризується за такими параметрами, як суб'єкт творчості, продукт творчості, умови, в яких протікає творчий процес.

У творчій діяльності використовуються *інтелектуальні стратегії* – це суб'єктивна програма розв'язання нової задачі. Виділяється п'ять основних *стратегічних форм інтелектуальної діяльності* (рис. 6.11):

- стратегія аналогізування (пошук аналогій);
- стратегія комбінування (комбінування елементів);
- стратегія реконструктивних дій (реконструкція, внесення нових елементів);
- універсальна стратегія (гармонійне використання вищезазначених дій);
- стратегія випадкових підстановок (хаотичність, нецілеспрямованість творчого пошуку). Реалізуються стратегії за допомогою конкретних дій, сполучення яких складає певну розумову тактику.

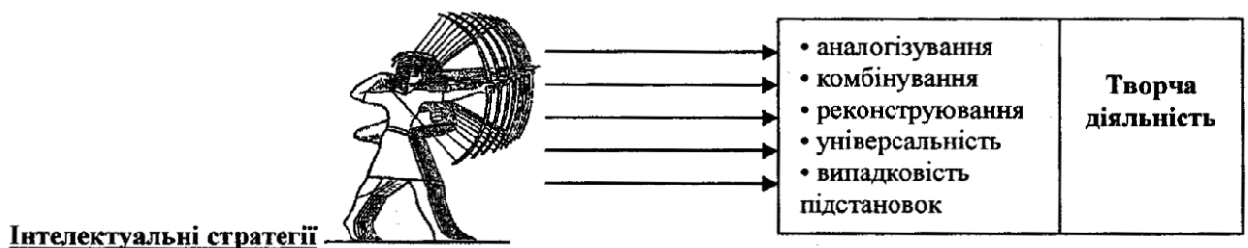

Рис. 6.11. Основні інтелектуальні стратегії, які використовуються в творчій діяльності

На основі своєї теорії В.О.Моляко розробив тренінг розвитку творчого мислення «КАРУС», що передбачає навчання стратегіям інтелектуальної діяльності.

Інтуїція в мисленні

Інтуїція (від лат. *intueri* – пильно, уважно дивитися) – чуття, проникливість, безпосереднє осягнення істини без логічної підстави, засноване на попередньому досвіді (В.Шапар, 2005).

Інтуїція – самовисловлювання почуттів та уяви (В.В.Клименко, 2004). Інтуїція розв’язує задачу мимовільно, її результатом є перетворений з невідомого на відомий зміст, неочікуваний погляд на певний об’єкт, що самочинно впливає у сферу свідомості, осяюючи її (рис. 6.12).

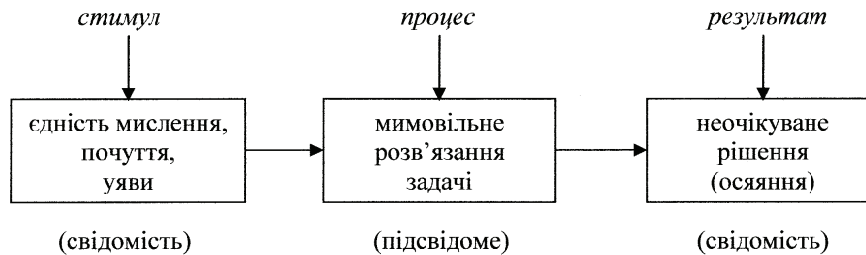

Рис. 6.12. Процес інтуїції

В.Матвеев (В.Матвеев, 1990) вважає, що інтуїція може виявлятися у формі передчуття.

Передчуття – це розпливчате, неясне почуття очікування чогось, що тільки-но назріває. Те, що буде, нам не відоме, начебто ні в чому не виявляється, але ми відчуваємо: щось повинно трапитися, хоча пояснити це відчуття ми не можемо ані собі, ані іншим людям.

☑ В наведеному випадку проілюстровано приклад вияву інтуїції у формі передчуття.

Подружжя дуже добре знають один одного, багато років живуть разом. Одного разу у них виникає така розмова:

- Скажи, Костя, що тебе так засмучує останнім часом?
- Мене? Засмучує? Чого це ти так вважаєш?
- Ти щось приховуєш. Не обманюй себе. Мені буде легше, якщо ти розкажеш.
- Звідки в тебе ці думки? Що ти в мені бачиш такого дивного?
- Не знаю. Ти нібито такий, як завжди. Проте у мене передчуття, що тобі щось загрожує, ти чекаєш біди.

Виявилось, що дружина була права.

Її передчуття, безсумнівно, було засновано на спостереженнях, ще не усвідомлених змінах в поведінці чоловіка: непомітних для інших змінах виразу обличчя, задумливості, розсіяності і т. д. Якщо б вона гірше знала свого чоловіка, вона не помітила б у ньому ніяких змін, і ніякого передчуття того, що його щось турбує, не виникло б.

Отже, в основі передчуття лежать:

- по-перше, слабкі, майже неусвідомлені враження, які стимулюють виникнення орієнтованої реакції у формі загального неспокою;
- по-друге, значний минулий досвід, який заставляє думати у певному напрямку, зосереджувати увагу на певних об'єктах.

Я.О.Пономарьов розмірковує над феноменом інтуїції у формі інтуїтивного досвіду (Я.А.Пономарьов, 1976). Вчений розрізняє два види досвіду: інтуїтивний і логічний.

Інтуїтивний досвід – це несвідомий досвід, що формується незалежно від волі суб'єкта та поза його увагою, також цей вид досвіду не може бути довільно актуалізованим і виявляється тільки у дії.

Логічний досвід – завжди усвідомлений досвід, застосовується при виникненні відповідної задачі.

☑ *В одному з експериментів Я.О.Пономарьов виявив характерні властивості інтуїтивного досвіду. В ході експерименту досліджувані розв'язували задачу «Політипова панель», в якій від них вимагалось за певними правилами одягнути серію планок на панель. Після того, як досліджувані відносно легко виконували це завдання, їм пропонувалася інша задача, що передбачала знаходження шляху в лабіринті. Ідея експерименту полягала в тому, що оптимальний шлях в лабіринті за формою повторював кінцеве розташування планок у задачі «Панель».*

Результати експерименту показали наступне: якщо у звичайних умовах при проходженні лабіринту досліджуваній робив 70-80 помилок, то після рішення задачі «Панель» – не більше 8-10. Проте, найбільш дивовижним результатом експерименту було те, що будь-яка вимога до досліджуваного пояснити причину вибору шляху в лабіринті суттєво відбивалася на якості його діяльності – кількість помилок різко зростала. Коли Я.О.Пономарьов ставив це питання своїм досліджуваним, які до цього зробили 2-3 помилки, на середині шляху, то у другій половині шляху вони робили 25-30 помилок.

Результати експерименту підтвердили положення про те, що люди можуть функціонувати в різних режимах. В добре усвідомленому логічному режимі вони не мають доступу до свого інтуїтивного досвіду. Якщо ж у своїх діях вони спираються на інтуїтивний досвід, то тоді вони не можуть здійснювати свідомий контроль і рефлексію своїх дій.

У процесі розв'язання задачі, яка не є принципово новою для суб'єкта, відбувається функціонування на логічному рівні, при цьому актуалізуються необхідні знання. При зіткненні з незвичайною задачею логічні знання суб'єкта виявляються недостатніми. При цьому функціонування психіки «спускається» на більш інтуїтивні рівні. У сфері інтуїції досвід є менш структурованим, але більш багатим, тому суб'єкту іноді вдається знайти ключ до розв'язання проблеми (Когнитивная психол., 2002).

Література

Бенеш Г. Психологія: dtv-Atlas: Довідник: Пер. з нім. / Наук. ред. пер. В.О.Васютинський. – К.: Знання-Прес, 2007. – 510 с.

Богоявленская Д.Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества. – Ростов-на-Дону, 1983.

Боно Э. Шесть шляп мышления / Э.Боно; пер. с англ. А.Захарченко. – СПб.: Питер Паблишинг, 1997. – 256 с.

Боно Э. Водная логика / Э.Боно; пер. с англ. Е.А.Самсонов. – Минск: Попурри, 2006. – 240 с.

Бродовська В.Й., Грушевський В.О., Патрик І.П. Тлумачний російсько-український словник психологічних термінів: Словник. – К.: ВД «Професіонал», 2007. – 512 с.

Веккер Л.М. Психика и реальность: единая теория психических процессов. – М.: Смысл, 1998.

Герриг Р., Зимбардо Ф. Психология и жизнь. – СПб.: Питер, 2004. – 955 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).

Грановская Р.М. Элементы практической психологии. – СПб.: Речь, 2003. – 655 с.

Диса О.В. Внутрішній діалог як необхідний компонент творчого мислення // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Костюка АПН України. – К., 2001. – Т.ІІІ, Ч.6. – С.62-66.

Дружинин В.Н. Психология общих способностей. – СПб.: Питер, 2002. – 368 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).

Дружинин В.Н., Хазратова Н.В. Экспериментальное исследование формирующего влияния микросреды на креативность // Психологический журнал. – 1994. – № 4.

Іванюта О.В. Генезис візуального мислення в підлітковому віці // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського: Зб. наук. пр. – Одеса: ПДПУ ім. К.Д.Ушинського, 2000. – № 7-8. – С. 206-213.

Клименко В.В. Уява, сенсорна сфера та інтуїція // Загальна психологія / За загальною редакцією С.Д.Максименка. Підручник. – Вінниця, Нова Книга, 2004. – С. 655-661.

Когнитивная психология. Учебник для вузов / Под ред. В.Н.Дружинина, Д.В.Ушакова. – М.: ПЕР СЭ, 2002.

Матвеев В.С. Как возникают и сбываются предчувствия // О «загадочном» в психике. – М., 1960. – С. 107-112.

Мойсеєнко Л.А. Активізація творчого математичного мислення студентів шляхом запитань // Наука і освіта. – Одеса, 2003. – С. 105-109.

Моляко В.О. Психологічна готовність до творчої праці. – К.: Знання, 1989. – 44 с.

Моляко В.О. Чи можна навчати творчості? // Обдарована дитина. – 1999. – № 3. – С. 2-4.

Ниренберг Дж.И. Искусство творческого мышления. – Минск: Попурри, 1996. – 240 с.

Новикова О.В. Проблема розвитку творчого мислення в системі Едварда де Боно : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 “Загальна психологія, історія психології” / О.В.Новикова. – К., 2008. – 20 с.

Пивоварова О.В. Концепція творчого мислення Едварда де Боно / О.В.Пивоварова // Наукові записки Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка. – К.: Главник, 2005. – Вип. 26. – Т. 3. – С. 356-361.

Пивоварова О.В. Методи розвитку творчого мислення / О.В.Пивоварова // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 2 (95). – С. 52-54.

Пономарев Я.А. Психология творчества. – М.: Наука, 1976. – 304 с.

Психологія / За ред. Г.С.Костюка. – К.: Рад. школа, 1968. – 572 с.

Розіна І.В. Особливості взаємозв’язку операціональних компонентів вербального та візуального мислення у підлітковому віці / І.В.Розіна // Наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України – К.: Міленіум, 2006. – С. 567 – 577.

Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2006. – 713 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).

Середа В.Ю. Вчись мислити логічно. – К.: Рад. шк., 1989. – С. 83-90.

Симоненко С.М. Психологія візуального мислення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук : спец. 19.00.01 “Загальна психологія, історія психології” / С.М.Симоненко. – Харків, 2005. – 40 с.

Скалич Л.Й. Творче математичне мислення як фактор інтелектуальної обдарованості особистості // Наука і освіта. Спецвипуск. Психологія особистості. – Одеса, 2004. – С. 272-275.

Ушаков Д.В. Мышление // Когнитивная психология. Учебник для вузов / Под ред. В.Н.Дружинина, Д.В.Ушакова. – М.: ПЕР СЭ, 2002. – С. 171-240.

Ушаков Д.В. Мышление и интеллект // Психология XXI века: Учебник для вузов / Под ред. В.Н.Дружинина. – М.: ПЕР СЭ, 2003. – С. 291-352.

Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. – Х.: Прапор, 2005. – 640 с.

Тема 7
УЯВА
(ІМАЖИНАТИВНІ ПРОЦЕСИ)

Основні питання теми

1. Поняття про уяву
2. Показники продуктивності уяви
3. Уява і творчість. Етапи творчості (за В.А.Роменцем)
4. Художня уява і наукова уява

Основні психологічні поняття

Уява – це перетворення уявлень, які відображують реальну дійсність, і створення на цій основі нових уявлень, нове поєднання елементів в образі.

Творча уява – це самостійне створення образу, речі, ознаки, що не мають аналогів, нових, реалізованих в оригінальних і цінних продуктах діяльності.

Наукова уява – виявляється у побудові гіпотез, проведенні експериментів, в теоретичних узагальненнях.

Художня уява – виявляється у побудові чуттєвих (слухових, зорових, дотикових та ін.) образів.

Поняття про уяву

Щодо сутності уяви в психології пізнавальних процесів сформувалися дві основні точки зору:

1) уява розглядається як самостійний психічний процес; це процес, створений людиною на основі досвіду образів предметів, яких вона ніколи не сприймала.

2) уява не вважається самостійним психічним процесом; перетворення образу та відкриття нового не є основними ознаками лише процесу уяви, це невід'ємні функції всіх психічних процесів (В.Д.Шадриков, 2007).

Основним змістом процесу уяви більшість авторів вважає перетворення уявлень, які відображують реальну дійсність, і створення на цій основі нових уявлень, нових поєднань елементів в образі.

Особливості уяви (рис. 7.1):

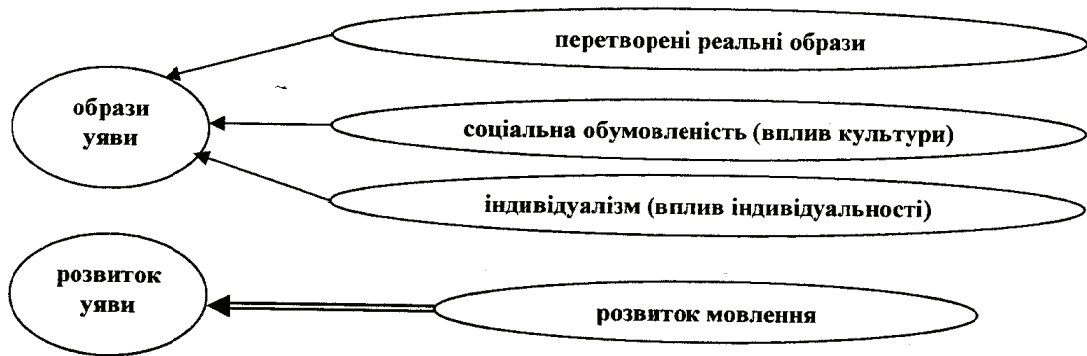

Рис. 7.1. Особливості уяви

1. *Образи уяви створюються тільки шляхом переробки окремих сторін вже сформованих у людини образів реальної дійсності.*

Наприклад, добре відомий казковий персонаж «русалонька» створений з поєднання образів двох реально існуючих об'єктів: дівчини та риби.

2. *Образи уяви формуються під впливом двох потужних, одночасно діючих факторів: культури та власної індивідуальності.*

На рис. 7.2 наведено приклад: художники (представники різних країн) зобразили автопортрет. На кожному із зображень представлена культурна своєрідність, і, поряд з тим, вплив індивідуальності автора.

*Автопортрет
Сальвадора Далі*

*Автопортрет
Андрія Рубльова*

*Автопортрет
Ернста Фукса*

Рис. 7.2. Зображення автопортретів (вплив культури та індивідуальності)

3. Розвиток уяви залежить від розвитку мислення.

☑ *Л.С.Виготський наводить дані, що затримка в розвитку мовлення призводить до затримки в розвитку уяви. Дослідження у Франкфуртському інституті (Німеччина) показали, що хворі, які страждають афазією, тобто розладами мовлення внаслідок мозкових уражень, характеризуються одночасно з тим і різким занепадом фантазії, уяви.*

Такі хворі не в змозі повторити і, тим більше, самостійно вигадати щонебудь таке, що не відповідає їх безпосереднім враженням або реальній дійсності.

У Франкфуртському інституті було вперше описано випадки, коли хворий афазією, але при цьому зберігалася здатність повторювати почуті слова, розуміти мовлення та писати, був не в змозі повторити фразу «Я вмю добре писати правою рукою». Хворий завжди замінював слово «правою» на слово «лівою», оскільки в реальному житті вмів писати лише лівою рукою. Отже, повторити фразу, яка не відповідає дійсності, було для нього неможливим. Він також, як показали дослідники, не міг, дивлячись у вікно, коли була гарна погода, повторити фразу «Сьогодні йде дощ» або «Сьогодні погана погода». Вміння уявити те, що неможливо побачити саме в цю хвилину, виявилось для хворого неможливим (Л.С.Виготський, 2003, С. 646).

Ознаки прояву уяви у дітей. В.В.Клименко відзначає, що свідченням розвитку уяви у дітей є спроможність:

- ментально змінювати образи почуття і думки про предмет, не торкаючись його руками;
- за допомогою уяви створювати і руйнувати віртуальну реальність, не зачіпаючи дійсного навколишнього світу (В.В.Клименко, 2004).

Показники продуктивності уяви

Показники продуктивності уяви

1. Новизна образу

Продуктивність новоствореного образу уяви характеризується оригінальністю й осмисленістю переробки даних минулого досвіду.

2. Широта оперування образами

Включає в себе можливість здійснювати перетворення різноманітного матеріалу. В якості матеріалу уяви можуть виступати образи предметів, ситуацій, обставин; думки, ідеї.

3. Тип оперування образами

Передбачає доступний спосіб перетворення образу. Може характеризуватися або зміненням положення уявного об'єкта, або зміненням його структури, або комбінуванням цих перетворень (рис. 7.3).

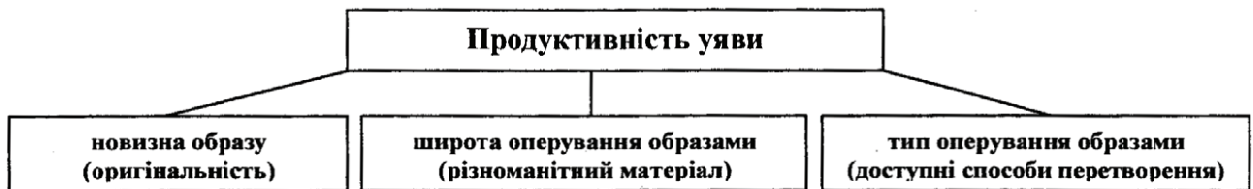

Рис. 7.3. Продуктивність уяви: основні показники

Уява і творчість

Творча уява

Уява, як відображення реальності в нових, несподіваних зв'язках, і *творчість*, як процес створення нових цінностей, синтезуються у понятті «*творча уява*» – це самостійне створення образу, речі, ознаки, що не мають аналогів, нових, реалізованих в оригінальних і цінних продуктах діяльності (В.Шапар, 2005).

Творча уява відіграє важливу роль в усіх сферах людської діяльності та є її складовою частиною:

- творча уява бере участь в духовному формуванні особистості, знаходить прояв у людських учинках – виборі власного образу «яким мені бути?» (гордим, мудрим, хитрим, благородним і т. д.);
- творча уява пронизує «життєві» ігри: орієнтування у випадкових подіях, котрі, до того ж, треба вміти передбачити; особливого значення набувають здатність до відриву від дійсності, вільне комбінування, перевтілення, ігрове виконання ролі;
- творча уява передує науковим відкриттям; істинно наукове дослідження полягає в тому, щоб за допомогою творчої фантазії побачити явища світу зовсім по-новому, в нових зв'язках і відносинах.

Процеси творчої уяви: пошук смислу і створення нового образу (В.А.Роменець, 2004).

Пошук смислу. Все нове, незрозуміле для людини викликає інтерес та прагнення визначити життєвий смисл того чи іншого предмета, явища. Людина переживає занепокоєння, доки невідомим об'єктам та подіям не буде надано певного значення, певного місця у власній картині світу.

Створення нового образу. Коли смисл незрозумілого об'єкта знайдено, ще не виникає переживання повного занепокоєння, оскільки з'являється потреба у перетворенні набутих вражень, створення нової картини світу. Остаточно людина осягає смисл тільки тоді, коли відбувається втілення смислу в чуттєво-речову форму – картину, твір, конструкцію, схему тощо. Повне задоволення людина переживає тоді, коли на основі знайденого життєвого смислу вона перетворює пізнаний об'єкт спочатку ідеально, а потім – матеріально, засобом практичних дій.

Етапи творчості (за В.А.Роменцем)

Два найважливіших моменти і, разом з тим, етапи творчості – виникнення задуму та реалізація задуму.

Виникнення задуму пов'язане з побудовою образу уяви, *реалізація задуму* – з втіленням образу уяви в реальний об'єкт світу.

Виникнення задуму має три взаємопов'язані етапи: абстрактний задум; імпровізація; конкретний задум.

Абстрактний задум – це найбільш загальне спрямування образу, що формується. На цьому етапі відбувається розкриття єдності чуттєвої та раціональної сторін образу.

Імпровізація – це пошук елементів образів і зв'язків між ними. Пошук виявляється у взаємному переході чуттєвого і раціонального моментів образу (у формі міркування та живописання).

Імпровізація має уривчастий, стрибкоподібний характер. Коли настає виснаження фантазії в роботі над одним фрагментом образу, здійснюється стрибок до другого, третього і т. д. Потім знову відбувається повернення до попереднього фрагмента, – внаслідок цього уточнюється структура образу.

Конкретний задум – це встановлення загальної ідейної спрямованості образу. На цьому етапі відбувається продуманий цілеспрямований підбір необхідних рис образу.

☑ *Ян Парандовський у художній формі описує один з етапів творчості – виникнення задуму:*

«Газета, вулиця, жебрак на паперті, перепліт книги – все, що слугує нам в повсякденності, приховує в собі неочікувані стимули для творчості...»

У житті письменника часто бувають періоди, схожі на ті, що переживає один з героїв новели Едгара По, людина, яка повернулася до людей після тривалої хвороби. Переповнена захопленням, щастям ця людина дивиться через вікно кав'ярні на вулицю. Дивиться жадібними очима, вдивляється в обличчя інших, старається проникнути в їх думки, відгадати їх таємниці, одночасно охоплює поглядом тисячі інших речей – від позолоченого сонцем краю труби на будинку і до води у каналі з пливучою по ній пробкою, – їй хочеться пити цей світ, випити його до останньої краплі, до брудного осаду на дні.

Подібні години письменник переживає переважно в періоди, коли не носить в собі початого твору, від завершення попереднього вже пройшов деякий час, а замисел нового ще не виник, коли ще тільки-но пробуджується жадоба нової творчості, і він шукає об'єкт» (цит. за Я.Парандовский, 1990, с. 164).

Художня уява і наукова уява

Художня уява виявляється в побудові чуттєвих (зорових, слухових, дотикових та ін.) образів, а **наукова уява** – в побудові гіпотез, проведенні експериментів, у теоретичних узагальненнях.

І при побудові яскравих образів, і при побудові наукової системи уява необхідна, щоб доповнити відчутті, ще невідомі дані в художньому або науковому творі.

Д.В.Ушаков виокремлює три основні відмінності між художньою та науковою творчістю (рис. 7.4):

1) *підготовчий етап* творчої діяльності має різний характер – у науковій творчості мають місце свідомі спроби збирання матеріалу та досягнення поставленої мети, а в художній творчості досягнення мети нерозривно пов'язане з сутою повсякденного життя;

2) *етап осяяння* в процесі наукової творчості є миттєвим порівняно з досить тривалими періодами натхнення, які супроводжують художню творчість;

3) осяяння в науковій творчості є спрямованим на конкретну, раніше поставлену мету, а результат в художній творчості досить часто відходить від попередньої мети та завданих цілей.

Поряд з тим, обидва види творчості мають спільні риси, центральною з яких є домінуюча роль неусвідомлених процесів (Д.В.Ушаков, 2002).

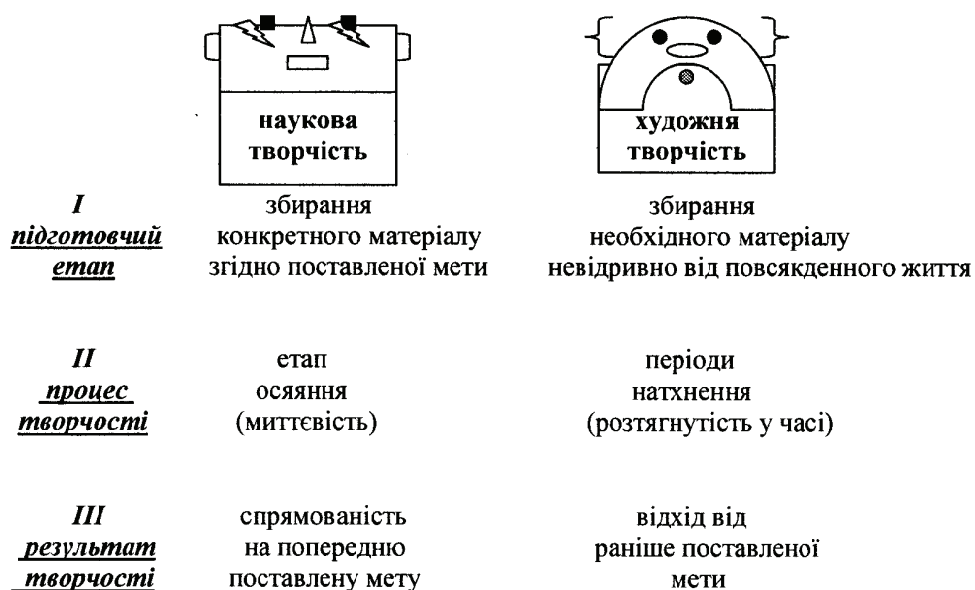

Рис. 7.4. Відмінності між науковою творчістю і художньою творчістю (за Д.В.Ушаковим)

В.А.Роменець вважає, що грані, які розподіляють наукову творчість і художню, є гранями дуже умовними: всі види людської діяльності в їхній взаємодії дають евристичний поштовх як для науки, так і для мистецтва (рис. 7.5).

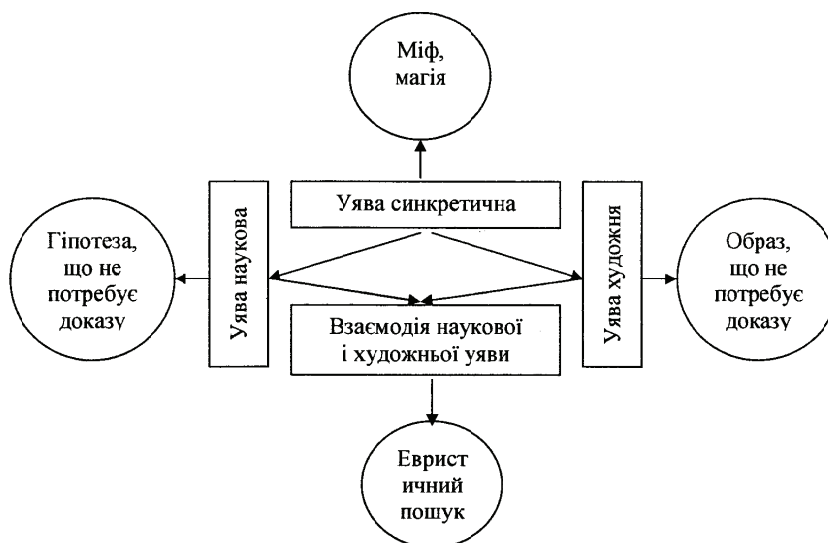

Рис. 7.5. Види уяви та їх взаємодія (наведено за В.А.Роменець, 2004, с. 144)

Поряд з тим, між науковою уявою і художньою уявою існують суттєві відмінності (рис. 7.6):

1) на відміну від наукової художня уява не задовольняється абстрактною необхідністю, а повинна дати цій необхідності конкретне чуттєво-образне індивідуалізоване вираження;

2) доповнення образу, який виникає при сприйнятті як художньої картини, так і наукової, носить різний характер: при сприйнятті наукового твору активізується художня уява (доповнення *яскравості* образу), а при сприйнятті художнього твору активізується наукова уява (доповнення *сміслу* зображуваного образу).

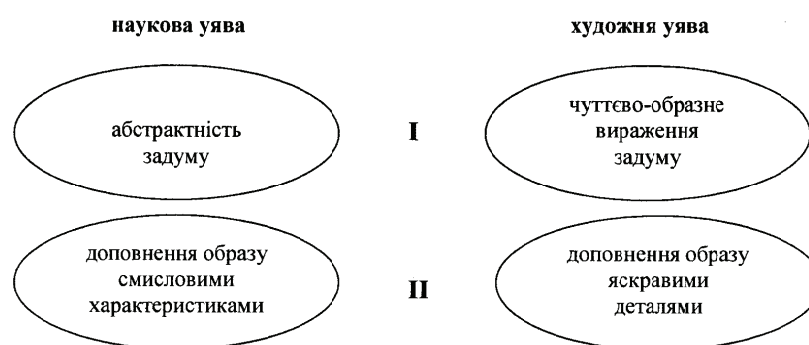

Рис. 7.6. Відмінності між науковою уявою і художньою уявою

Отже, обидва види уяви сприяють формуванню цілісного образу дійсності, проте наукова уява сприяє *пізнанню*, а художня уява – *прикрашенню* реальності.

Література

Балацька Л.К. Уява в житті дитини // Загальна психологія: Хрестоматія: Навч. посіб. / О.В.Скрипченко, Л.В.Долинська, З.В.Огороднійчук та ін. – К.: Каравела, 2007. – С. 241-253.

Выготский Л.С. Психология развития человека. – М.: Изд-во Смысл; Изд-во Эксмо, 2003. – 1136 с.

Загальна психологія: Підручник / За загальною редакцією С.Д.Максименка. – Вінниця: Нова Книга, 2004. – 704 с.

Клименко В.В. Уява, сенсорна сфера та інтуїція // Загальна психологія / За загальною редакцією С.Д.Максименка. – Вінниця: Нова Книга, 2004. – С. 655-661.

Когнитивная психология / Р.Солсо. – СПб.: Питер, 2006. – 589 с: ил. – (Серия «Мастера психологии»).

Парандовский Я. Алхимия слова. Петрарка. Король жизни / Ян Парандовский; пер. с польского; сост. и вступ. ст. С.Белзы. – М.: Правда, 1990. – 656 с.

Психологія / За ред. Г.С.Костюка. – К.: Рад. школа, 1968. – 572 с.

Роменець В.А. Психологія творчості: Навч. посіб. – К.: Либідь, 2004. – 288 с.

Ушаков Д.В. Мышление // Когнитивная психология. Учебник для вузов / Под ред. В.Н.Дружинина, Д.В.Ушакова. – М.: ПЕР СЭ, 2002. – С. 171-240.

Шадриков В.Д. Ментальное развитие человека. – М., 2007 – 330 с.

Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. – Х.: Прапор, 2005. – 640 с.

Тема 8 УЯВЛЕННЯ

Основні питання теми

1. Сутність уявлення
2. Показники продуктивності уявлення

Основні психологічні поняття

Уявлення – це психічний процес відображення предметів або явищ, які в даний момент не сприймаються, але відтворюються на основі нашого минулого досвіду.

Уявлення пам'яті – це уявлення, які виникли на основі нашого безпосереднього сприйняття в минулому певного предмета або явища.

Уявлення уяви – це уявлення, які формуються на основі інформації, отриманої в ході минулих актів сприйняття, з поступовою більш або менш творчою переробкою цієї інформації.

Уявлення мислення – це уявлення, які реалізуються в графічних моделях, схемах.

Поняття про уявлення

Уявлення – це психічний процес відображення предметів або явищ, які в даний момент не сприймаються, але відтворюються на основі нашого минулого досвіду.

Виокремлюється декілька *типів уявлень* (В.Д.Шадриков, 2007):

- 1) *уявлення пам'яті* – уявлення, які виникли на основі нашого безпосереднього сприйняття в минулому певного предмета або явища;
- 2) *уявлення уяви* – уявлення, які формуються на основі інформації, отриманої в ході минулих актів сприйняття, з поступовою більш або менш творчою переробкою цієї інформації;
- 3) *уявлення мислення* – уявлення, які реалізуються в графічних моделях, схемах.

Уявлення мають власні характеристики (рис. 8.1):

1) уявлення характеризуються *наочністю*, оскільки уявлення завжди є чуттєво-наочними образами дійсності, як і образи сприйняття. Поряд з тим, перцептивні образи – це відображення об'єктів матеріального світу, які сприймаються в даний момент, а уявлення – це перероблені образи об'єктів, які сприймалися в минулому. Тому уявлення є менш чіткими, ніж образи сприйняття;

2) уявлення характеризуються *фрагментарністю*. В уявленнях чіткими є лише окремі риси об'єкта, на яких ми в минулому фіксували увагу. Інші деталі об'єкта є розпливчатыми на фоні недостатньо визначеного образу;

3) значущою характеристикою уявлень є *нестійкість*. Довільне утримування уявлення в свідомості є утрудненим. Необхідно докласти зусиль, щоб знову викликати зниклий образ;

4) уявлення характеризується *непостійністю*. Уявлення є мінливими – в процесі відтворення образу на перший план висуваються ті або інші деталі образу, незалежно від свідомого наміру відтворити певні риси образу.

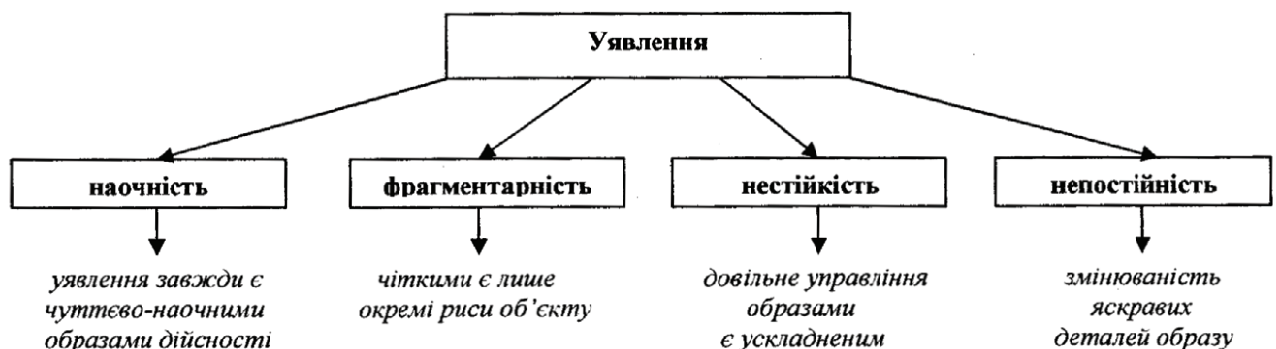

Рис. 8.1. Характеристики уявлення

Уява та уявлення: спільне та відмінне

Спільне між уявою та уявленням полягає в характеристиках появи образу – основі виникнення, джерелах формування, характеру відображення образів. Відмінне між уявою та уявленням більше пов'язане з окремими аспектами формування образів – часовими та просторовими характеристиками (Таблиця 8.1).

Спільні та відмінні характеристики уяви та уявлення

Спільне	Відмінне	
	Уява	Уявлення
	<i>1. Просторові характеристики</i>	
1. Основа виникнення образів (минулий образ – накопичені враження)	• це процес перетворення вже створених раніше образів	• це процес створення образів засобом мисленнєвого перетворення наочної основи образу (наприклад: на основі сприйняття схеми)
2. Джерело формування образів (оточуючий світ)		
	<i>2. Часові характеристики</i>	
3. Характер відображення образів (відображення предметів та явищ об'єктивного світу, які безпосередньо не відображуються в даний момент)	• процес створення образів може бути спрямованим як на минуле (ретроспективна уява, або уява-спогад), так і на майбутнє (антиципуюча уява, або уява-проєкування)	• це процес створення образів, спрямований на минуле

Показники продуктивності уявлення

До показників продуктивності уявлення відносять:

1. Яскравість образів

Це чіткість, яка характеризує ступінь наближення вторинного образу до візуального відображення властивостей реального об'єкта.

2. Точність образів

Цей показник визначається ступенем відповідності образу тому об'єкту, який сприймався раніше.

3. Повнота образів

Показник характеризує структуру образу, відображення в образі форми, розмірів, просторового положення об'єктів.

4. Детальність образів.

Показник відображає різні спектри представленої в образі інформації (рис. 8.2).

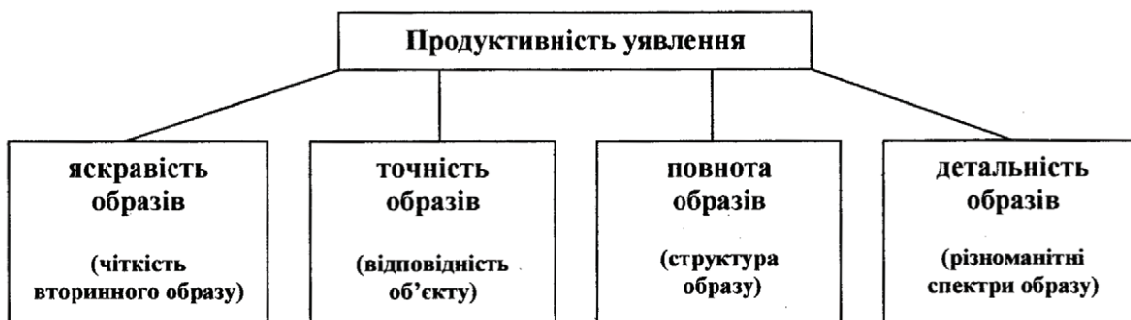

Рис. 8.2. Продуктивність уявлення: основні показники

Література

Выготский Л.С. Психология развития человека. – М.: Изд-во Смысл; Изд-во Эксмо, 2003. – 1136 с.

Загальна психологія / За загальною редакцією С.Д.Максименка. Підручник. – Вінниця, Нова Книга, 2004. – 704 с.

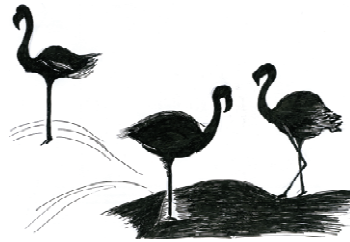
Когнитивная психология / Р.Солсо. – СПб.: Питер, 2006. – 589 с: ил. – (Серия «Мастера психологии»).

Психологія / За ред. Г.С.Костюка. – К.: Рад. школа, 1968. – 572 с.

Шадриков В.Д. Ментальное развитие человека. – М., 2007 – 330 с.

Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. – Х.: Прапор, 2005. – 640 с.

Тема 9 МОВЛЕННЯ

Основні питання теми

1. Когнітивні аспекти мови та мовлення
2. Психолінгвістичні аспекти мовлення
3. Вербальні та невербальні аспекти психолінгвістичних досліджень

Основні психологічні поняття

Мовлення – це процес використання людиною мови для спілкування.

Мова – це система знаків, кодів, які використовуються для позначення певних об'єктів.

Граматика – це галузь науки, яка займається вивченням структури мови.

Фонологія – вивчає звуки, які об'єднуються в слова.

Морфологія – вивчає правила зміни слів.

Синтаксис – вивчає, як слова пов'язуються між собою та утворюють речення.

Семантика – вивчає значення слів та їх змінення з тривалістю часу.

Прагматика – вивчає правила участі в бесіді та соціальні умовності для обміну думками, адекватність відповіді на репліки оточуючих.

Знак – це конкретний символ.

Значення – це смислове навантаження.

Денотативне значення (референтне значення) – це той об'єкт, подія або ситуація, які позначаються «знаком» (символом).

Конотативне значення (семантичне поле знаку) – це значення є близьким до поняття «особистісний смисл» – ставлення суб'єкта до світу, вираженому в значенні.

Психолінгвістика – це наука, яка вивчає природу і функціонування мови та мовлення, поєднуючи дані психології та лінгвістики.

Егоцентричне мовлення («мовлення для себе») – голосне зовнішнє мовлення, яке слугує не для спілкування, а супроводжує хід дій.

Спунеризми – це мовленнєві помилки.

Дискурс – це різноманітні види розмовної практики в заданому контексті (побутовий діалог, інтерв'ю, лекція і т.д.).

Когнітивні аспекти мови та мовлення

Поняття мови та мовлення

Мова і мовлення не є тотожними поняттями. Розрізняти значення цих понять в науці запропонував вчений-лінгвіст Ф. де Соссюр на поч. ХХ ст.

Поняття «мова» визначається як «складна система кодів, що позначає предмети, ознаки, дії або відношення, які реалізують функцію кодування, передавання інформації та введення її в різноманітні системи» (А.Р.Лурия, 1979, с. 28), як «специфічно людський засіб спілкування, що існує об'єктивно в духовному житті людського суспільства і являє собою систему знаків, які функціонують як засоби такого спілкування» (С.Д.Максименко, В.О.Соловієнко, 2000, с. 90).

В обох визначеннях підкреслюється змістовний аспект мови – система знаків, кодів, які використовуються для позначення певних об'єктів.

Поняття «мовлення» означає процес використання людиною мови для спілкування.

Існування мовлення неможливе поза мовою. Мовлення є формою актуального існування будь-якої мови. Поряд з тим, мова розвивається і вдосконалюється в процесі мовного спілкування (С.Д.Максименко, В.О.Соловієнко, 2000).

Структура мови

Вивченням структури мови займається така галузь науки як *граматика* (рис. 9.1).

Структуру мови складають декілька розділів:

I – *фонологія* – вивчає звуки, які об'єднуються в слова.

- «фонема» – це найдрібніша одиниця мови, яка відрізняє одне виказування від іншого.

Приклад: «д» і «т» → «діло» і «тіло».

II – *морфологія* – вивчає правила зміни слів.

- «морфема» – найдрібніша смислорозрізняюча граматична одиниця, яку неможливо розділити без втрати її смислу.

Приклад: в слові «крокодили» дві морфемі – «крокодил» та «и» – вказує на множину.

III – *синтаксис* – вивчає, як слова пов'язуються між собою та утворюють речення.

Приклад: підмет (Я) + присудок (люблю) + доповнення (тебе) являє собою стандартний порядок слів у реченні.

IV – *семантика* – вивчає значення слів та їх змінення з тривалістю часу.

- «лексичне значення» – це словникове значення слова. Значення найчастіше передається засобом *контексту* слова в реченні (приклад: «Я отримала бал на парі з психології» та «Я поїхала на випускний бал») або засобом *інтонації* (приклад: речення буде сприйматися по-різному, якщо робити наголос на різних словах в реченні «Я хочу стакан чаю»).

V – *прагматика* – вивчає правила участі в бесіді та соціальні умовності для обміну думками, адекватність відповіді на репліки оточуючих.

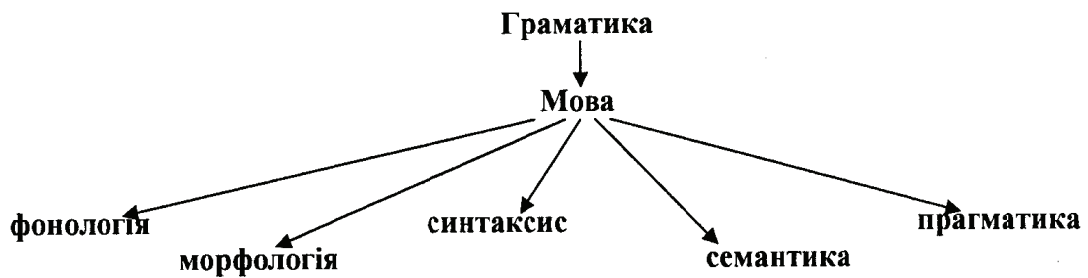

Рис. 9.1. Розділи структури мови

Система мовлення

У будь-якому слові зливаються функції *знаку*, тобто конкретного символу, та *значення*, тобто смислового навантаження (рис. 9.2).

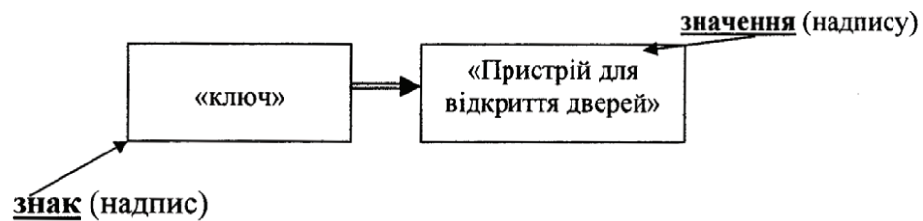

Рис. 9.2. Знак і значення

Основні *елементи мовлення*: знак – значення – факти – словниковий запас – учасник (рис. 9.3; наведено за Г.Бенеш, 2007). Центральним поняттям є знак, який виступає посередником між «фактом» та «значенням», «учасником» та «словниковим запасом».

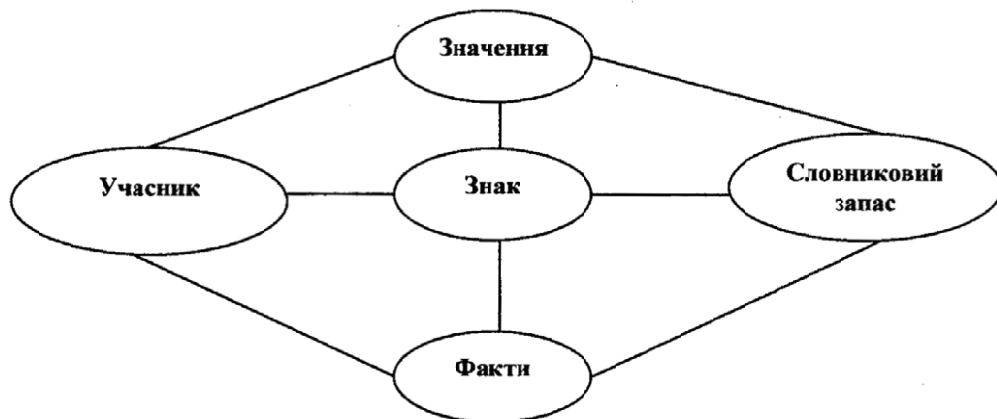

Рис. 9.3. Система мовлення

Значення в системі мовлення

У сучасних когнітивних та психолінгвістичних підходах розрізняють два різноаспектні види значення:

- денотативне значення (або референтне значення);
- конотативне значення.

Тлумачення цих видів значення є різним у різних авторів (Таблиця 9.1).

Таблиця 9.1

Змістовні характеристики денотативного значення і конотативного значення

Автори / Значення	Денотативне значення	Конотативне значення
<i>Ч.Осгуд та ін., 1959</i>	—	це афективно-чутливе забарвлення знаку
<i>Дж.Брунер, 1977</i>	це предметність і функціональність знаку в різноманітних контекстах	—
<i>А.Р.Лурія, 1979</i>	це об'єкт, подія, ситуація, що позначаються «знаком»	це комплекс асоціативних значень, який характеризує семантичне поле знаку
<i>В.Ф.Петренко, 1983</i>	—	це значення є близьким до поняття «особистісний смисл» – ставлення суб'єкта до світу, вираженому в значенні

Основні характеристики мовлення

За Р.М.Грановською (Р.М.Грановская, 2003) основними характеристиками мовлення є (рис. 9.4):

- 1) довільність – свідоме використання;
- 2) синонімія – відповідність декількох слів одному об'єкту;
- 3) членованість – відповідність значення декількох слів загальним властивостям різних об'єктів;
- 4) позначення понять – позначення словом об'єктів, навіть не існуючих в реальному житті (наприклад: Мальвіна, гном і т. ін.).

Рис. 9.4. Характеристики мовлення

Психолінгвістичні аспекти мовлення

Співвідношення понять: мова, мовлення, психолінгвістика

На початку ХХ ст. французьким вченим-лінгвістом Фердинандом де Соссюром було розрізнено поняття *мовлення* (яке пов'язано зі сферою психічного, тому здебільшого вважалось об'єктом психології) та *мови* (має стійку системну організацію, формується соціумом і є об'єктом вивчення лінгвістики). З тих пір поняття «психологія мови» та «психологія мовлення» перестали використовуватися як синонімічні, проте аспекти їх вивчення постійно перепліталися. До того ж недиференційованою залишалася сфера вивчення мови та мовлення лінгвістикою.

Проте тільки на початку другого півстоліття (у 1953 р.) була заснована нова наукова дисципліна, яка диференціювала сфери вивчення психології та лінгвістики і, разом з тим, об'єднала їх підходи. Ця наукова дисципліна отримала назву – *психолінгвістика*. Ця наука вивчає природу і функціонування мови та мовлення, поєднуючи дані психології та лінгвістики.

Психологічний аспект психолінгвістики спрямований на вивчення явищ мови та мовлення в контексті природних і соціальних закономірностей життя людини, мозкових механізмів мовлення та мови.

Лінгвістичний аспект психолінгвістичної науки полягає у вивченні фактів опису мовних і мовленнєвих феноменів, використанні матеріалу різних національних мовних систем.

Психолінгвістичні концепції

Концепція «внутрішнього мовлення» Л.С.Виготського (1956 р.).

За цією концепцією внутрішнє мовлення не є вродженим і розвивається дуже поступово. Основою для розвитку є *діалог* – голосне зовнішнє мовлення в ранньому дитячому віці, яке трансформується в егоцентричне мовлення («мовлення для себе») – голосне зовнішнє мовлення, яке слугує не для спілкування, а супроводжує хід дій.

З егоцентричного мовлення походить внутрішнє мовлення. Основними *характеристиками внутрішнього мовлення* є (рис. 9.5):

1. Скороченість.

Синтаксис та фонетика внутрішнього мовлення значно скорочуються (у внутрішньому мовленні майже не використовуються підмети, слова не виговорюються з точністю).

2. Аглютинована єдність.

Семантична сторона внутрішнього мовлення є сплутаною, оскільки слова, які використовуються, навантажуються одночасно різним змістом.

З останньою характеристикою пов'язана *ідеоматичність словесних значень* – труднощі перекладання внутрішнього мовлення на мову зовнішнього мовлення, зрозумілість внутрішнього мовлення тільки для самого суб'єкта.

Рис. 9.5. Розвиток мовлення за Л.С.Виготським

☑ Р.М.Грановська (Р.М.Грановская, 2003) наводить дані про змінення об'єму егоцентричного мовлення відповідно до віку: (1) в три роки – об'єм егоцентричного мовлення є максимальним і становить 75 % всього мовлення; (2) тришість років – об'єм егоцентричного мовлення поступово зменшується; (3) після 7 років – егоцентричне мовлення майже зникає.

Гіпотеза Сепіра-Уорфа.

У результаті вивчення декількох мов Едуард Сепір та Б.Лі Уорф зробили радикальний умовивід: відмінності в мовах породжують відмінності в думках. Б.Лі Уорф, учень Е.Сепіра, окреслив дві гіпотези, які умовно отримали назву «гіпотеза Сепіра-Уорфа» (цит. за Р.Герриг, Ф.Зімбардо, 2004, с. 409):

1. Лінгвістична відносність

Структурні відмінності між мовами, як правило, супроводжуються схожими немовними відмінностями в пізнавальній діяльності представників двох різних мов. Тобто людина бачить реальний світ не таким, який він є насправді, а таким, яким він здається через призму національної мовної системи.

☑ Дану гіпотезу підтверджує приклад позначення в різних мовах квітки, яка в українській мові отримала назву «пролісок», в російській мові «подснежник», в німецькій мові «scheeglockchen», в англійській мові – «snowdrop», у французькій – «perce-neige». Походження назви в українській мові пов'язане з місцем його знаходження – в лісі. В російській мові показано зв'язок з ранньою появою квітки весною (під снігом), тобто задіяний фактор часу. В основі німецької та англійської назв квітки лежить форма (в німецькій мові слово означає «сніговий дзвіночок», в англійській – «снігова крапля»). Французька назва «perce-neige» («той, що просвердлює сніг») асоціюється з рухом (Р.М.Грановская, 2003, с. 262).

2. Лінгвістичний детермінізм

Структура мови сильно впливає або повністю визначає те, як її носії сприймають оточуючий світ та розмірковують щодо його об'єктів.

☑ Вчені дослідили, що мовні системи світу розрізняються за кількістю назв базових кольорів, які використовуються в певній мові.

Наприклад, лінгвістичний аналіз засвідчив, що в англійській мові використовується 11 кольорових позначень (чорний, білий, червоний, жовтий, зелений, синій, коричневий, фіолетовий, рожевий, оранжевий, сірий); в деяких

мовах світу (наприклад, в мові народності дані з Нової Гвінеї) використовується лише два позначення кольору – «темний» і «світлий». Вчені вважають, що кількість кольорових позначень (наприклад, 2 у порівнянні з 11) може впливати на те, як носії різних мовних культур сприймають та думають про колір (Р.Герриг, Ф.Зимбардо, 2004, с. 410).

Теорія граматики Н.Хомського.

Н.Хомський запропонував ідею структурної лінгвістики та сформулював абстрактні *принципи впливовості мови*:

- 1) під зовнішньою, поверховою структурою мови прихована глибинна (сми- слова) структура, яка підлягає правилам перетворень;
- 2) мова не є закритою системою, вона постійно розвивається;
- 3) в основі структури мови знаходяться елементи, спільні для всіх мов, які й відображають принципи організації когнітивних процесів.

Гіпотези абстрагування лінгвістичних ідей Бренфорда і Френкса.

На початку 1970-х рр. Бренфорд і Френкс провели низку експериментів, спрямованих на вивчення особливостей сприйняття змістовної інформації. В результаті вченими було сформульовано декілька теоретичних положень гіпотетичного характеру:

1. Гіпотеза «фігури-прототипу»

Люди формують абстракції зовнішніх вражень, і саме ці абстракції зберігаються в пам'яті людини.

2. Гіпотеза «кодування речень»

Люди не ізолюють у пам'яті ті рішення, які схематично пов'язані одне з одним. Інформація з різних речень об'єднується в абстрактну форму, і ця абстракція за-пам'ятовується значно краще, ніж конкретна форма.

Дослідження проблеми мовлення в українській психології

Концепція «внутрішнього мовлення» Б.Ф.Баєва. Головна специфічна особливість внутрішнього мовлення, за Б.Ф.Баєвим, полягає у своєрідності його функцій: обдумування, планування, регуляція діяльності, внутрішня підготовка процесу спілкування. Виходячи з функціональних особливостей внутрішнього мовлення, Б.Ф.Баєв формулює визначення: *внутрішнє мовлення – це мовленнєва діяльність, що виконує психологічно внутрішні функції* (розуміння чужих думок, розуміння власного думання, підготовка до процесу обміну думками).

Психологія зовнішнього мовлення в дослідженнях І.О.Синиці. Було проаналізовано лексику учнів підліткового віку щодо збагачення її новими словами, тому що значна частина новозасвоєних слів часто не вживається учнями ні в усному, ні в писемному мовленні. У процесі проведення експерименту вченим виявлена тенденція до вживання усталених у мовленні підлітків слів-типів (лексем). І.О.Синицею було виокремлено чинники, які активізують вживання в мовленні підлітків новозасвоєних слів: відсутність у лексиці учня відповідного “свого” слова; емоційне забарвлення слів, оскільки вони не тільки розуміються, а й переживаються.

Вербальні та невербальні аспекти психолінгвістичних досліджень

Психолінгвістичні дослідження вербальної комунікації

Психолінгвістичні дослідження у сфері вербальної комунікації охоплюють дві основних теми:

- мовленнєвий онтогенез;
- аналіз змісту мовленнєвої продукції.

Феномени дитячого мовлення

Розвиток мовлення дітей характеризується стадіальністю та супроводжується виявом феноменів (Табл. 9.2), які відображають специфіку дитячого мовлення:

1. Феномен «розмова-спів немовляти» (Т.Н.Ушакова, 2003)

Виявляється у 8-10 місяців у формі довільної, хоча й неформальної вокалізації різноманітного афективного забарвлення. Цей феномен впливає на виникнення перших дитячих слів: він підтримує активність голосового елемента в функціонуванні пізнавальних процесів дитини та сприяє виділенню нею мовленнєвих сигналів у мовленні оточуючих людей.

2. Феномен «холофраза» (Г.Крайг, 2000)

Цей феномен уособлює одиничне слово, яке використовується дитиною на ранніх стадіях оволодіння мовою з метою передавання змісту цілого речення.

Приклад: слово «мама», яке виговорюється в різних ситуаціях, з різною інтонацією і в супроводі різних жестів, може означати: «Я хочу до мами», «Мама, зав'яжи мені шнурки» і т.д.

3. Феномен «телеграфне мовлення» (Г.Крайг, 2000)

Це висловлювання дітей 2-3 років, в яких використовуються лише найбільш значущі, інформативні слова та пропускаються усі другорядні.

Таблиця 9.2

Феноменологія розвитку дитячого мовлення

Етапи оволодіння фонетикою і граматикою (М.В.Гамезо, И.А.Домашенко, 2004)	Феномени дитячого мовлення
<i>Домовленнєвий (від 2 до 11 місяців)</i>	Феномен «розмова-спів немовляти»: довільна вокалізація афективного забарвлення.
<i>Первинний (від 11 місяців до 1 р. 6 місяців)</i>	Феномен «холофраза»: використання одиничного слова як цілого речення.
<i>Оволодіння граматичною структурою мови (від 1 р. 7 місяців до 3 років)</i>	Феномен «телеграфне мовлення»: переважне використання найбільш значущих слів.
<i>Оволодіння граматичною структурою мови (близько 3 років та далі)</i>	Феномен «дитячої словотворчості»: спонтанне використання неологізмів.

4. Феномен «дитячої словотворчості» (Т.Н.Ушакова, 2003)

Спостерігається з 2,5-3-х років до приблизно шкільного віку. Виявляється в тому, що в ході повсякденного спілкування або ігор малюки спонтанно включають в своє мовлення слова, які не використовуються в мові оточуючих і внаслідок цього не можуть імітаційно засвоюватися дитиною. Ці особливі слова (неологізми) за семантичною структурою є зрозумілими та доречними щодо використання.

Приклад: саморізка (м'ясорубка), котя (кішка) та ін. (за К.І.Чуковським).

Мовленнєві помилки

Однією з форм мовленнєвої продукції, як предмету психолінгвістичного аналізу, є мовленнєві помилки – спонтанні трансформації мовного матеріалу. Найбільш популярним типом таких помилок є «спунеризми». Термін походить від прізвища англійського вченого Спунера, який відомий в історії психолінгвістики як автор мовленнєвих обмовок.

Спунеризми – це мимовільне порушення порядку слідування мовленнєвих одиниць.

Виникають спунеризми внаслідок поєднання вербальних елементів різних рівнів: звуків, сполучень, слів, фраз (Т.Н.Ушакова, 2003).

Приклад: в російській мові спунеризми містяться в творчості С.Я.Маршака: «Нельзя ли у трамѳвала вокзай остановить?».

Дискурс

Дискурс з французької (*discours*) означає «мовлення».

Дискурс – це різноманітні види розмовної практики в заданому контексті (побутовий діалог, інтерв'ю, лекція і т.д.) (Т.Н.Ушакова, 2003).

Дискурс відображає уявлення людини про світ, її прагнення, інтенції. Він включає в себе два аспекти (рис. 9.6): комунікативний (учасники комунікації обмінюються інформацією) та соціальний (учасники комунікації вступають в соціальну взаємодію, при цьому впливають один на одного, реалізують власні прагнення).

Сучасні дослідження дискурсу пов'язані з проблематикою публічних диспутів, дискусій в ситуації конфлікту, мистецтва ведення переговорів і т.д.

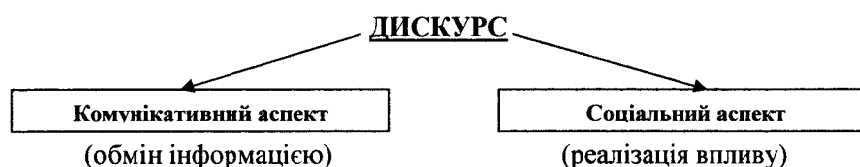

Рис. 9.6. Зміст дискурсу

Невербальні аспекти психолінгвістики

Невербальна екстралінгвістична комунікація характеризується рядом особливостей:

1. Полісенсорність (рис. 9.7)

Невербальна комунікація забезпечується різними сенсорними системами, які сприяють більш повноцінному спілкуванню.

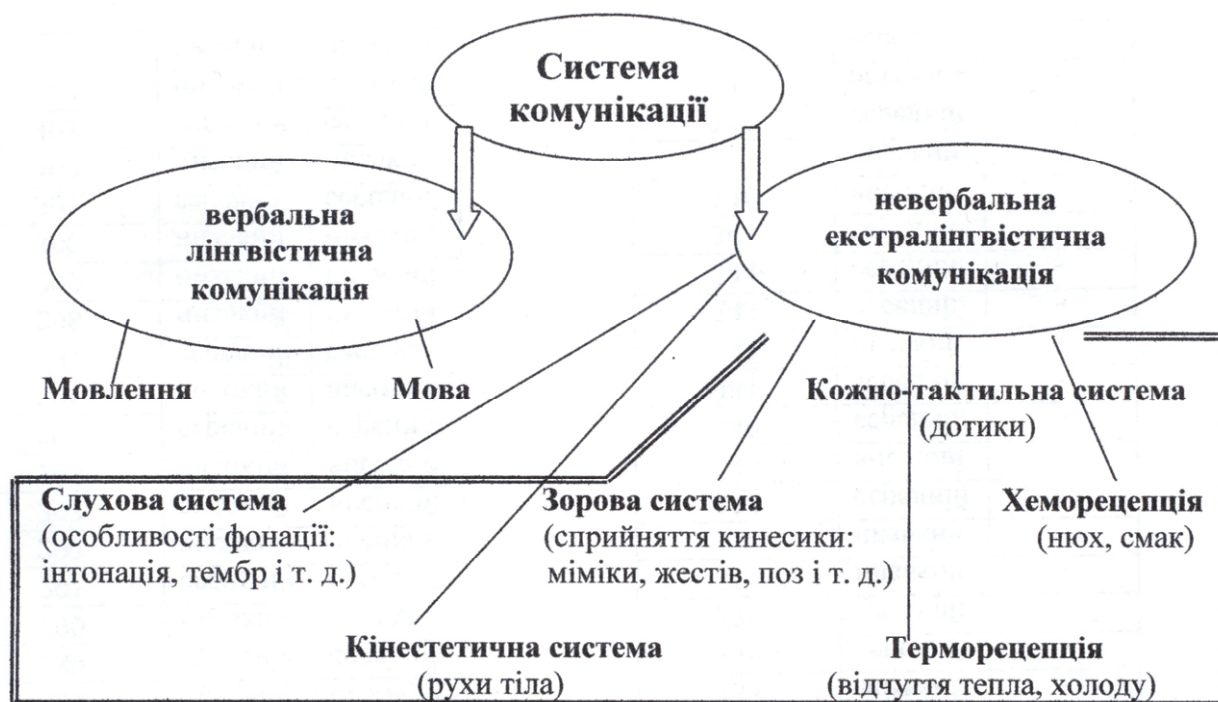

Рис. 9.7. Невербальна екстралінгвістична комунікація: полісенсорність

2. Підсвідомість

Досить часто вербальний зміст спілкування (те, що міститься у словах) не відповідає невербальному змісту (тому, що передають жести, інтонація і т. ін.). При цьому саме невербальні прояви впливають на підсвідомість та викликають більше довіри на протигагу вербальному змісту, який часто ігнорується. Це пояснюється тим, що невербальна інформація є більш емоційною, а значить більш доступною та зрозумілою для підсвідомості, ніж логічність мови.

3. Особистісна зумовленість

Розуміння невербальної інформації більшою мірою залежить від особистісних якостей, ніж розуміння вербального змісту. В.О.Лабунська (В.А.Лабунская, 1999) наводить дані, що сенситивність, тривожність, самовпевненість, емоційна нестійкість, соціальна зрілість, товарицькість сприяють більш успішній інтерпретації експресії іншої людини.

Література

- Баєв Б. Ф. Психологія внутрішнього мовлення. – К.: Рад. школа, 1966. – 192 с.
- Бенеш Г. Психологія: dtv-Atlas: Довідник: Пер. з нім. / Наук. ред. пер. В.О.Васютинський. – К.: Знання-Прес, 2007. – 510 с.
- Выготский Л.С. Психология развития человека. – М.: Изд-во Смысл; Изд-во Эксмо, 2003. – 1136 с.
- Герриг Р., Зимбардо Ф. Психология и жизнь. – СПб.: Питер, 2004. – 955 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).
- Грановская Р.М. Элементы практической психологии. – СПб.: Речь, 2003. – 655 с.
- Льїна Н.М. Проблема мовлення в українській психології (на матеріалі наукової спадщини Б.Ф.Баєва та І.О.Синиці): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 “Загальна психологія, історія психології” / Н.М.Льїна. – К., 2003. – 20 с.
- Когнитивная психология / Р.Солсо. – СПб.: Питер, 2006. – 589 с. – (Серия «Мастера психологии»).
- Крайг Г. Психология развития. – СПб.: Питер, 2000. – 992 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).
- Лабунская В.А. Экспрессия человека и межличностное общение / В.А. Лабунская. – Ростов н/Д: Феникс, 1999. – 608 с.
- Лурия А.Р. Язык и сознание. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 320 с.
- Максименко С.Д., Соловієнко В.О. Загальна психологія: Навч. посібник. – К.: МАУП, 2000. – 256 с.
- Петренко В.Ф. Психосемантика сознания. – М.: МГУ, 1988. – 208 с.
- Психологія / За ред. Г.С.Костюка. – К.: Рад. школа, 1968. – 572 с.
- Синиця І.О. Психологія усного мовлення учнів. – К.: Радянська школа, 1974. – 197 с.
- Соссюр Ф. Курс общей лингвистики / Пер. с французского А.М.Сухотина, под ред. и с примеч. Р.И.Шор. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.
- Ушакова Т.Н., Павлова Н.Д., Зачесова И.А. Речь человека в общении. – М.: Наука, 1989. – 192 с.
- Ушакова Т.Н. Психология речи и психолінгвістика // Психологический журнал. – 1991. – Т. 12, № 6. – С. 12-25.
- Ушакова Т.Н. Детская речь – её истоки и первые шаги к развитию // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20, № 3. – С. 59-69.
- Ушакова Т.Н. Психология речи и языка. Психолінгвістика // Психология XXI века: Учебник для вузов / Под ред. В.Н.Дружинина. – М.: ПЕР СЭ, 2003. – С. 353-395.
- Хомский Н. Язык и мышление. – М.: Изд-во МГУ, 1972. – 335 с.
- Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. – Х.: Прапор, 2005. – 640 с.

Тема 10 ІНТЕЛЕКТ

Основні питання теми

1. Інтелект та інтелектуальні здібності
2. Теорії інтелекту
3. Індивідуально-психологічні та соціально-психологічні особливості інтелекту

Основні психологічні поняття

Інтелект – це сукупність елементарних когнітивних процесів переробки інформації.

Інтелектуальні здібності – це властивість інтелекту, що характеризує успішність інтелектуальної діяльності в тих або інших конкретних ситуаціях з точки зору правильності та швидкості переробки інформації в умовах розв’язання задач, оригінальності й різноманітності ідей, глибини і темпу навчання, вияву індивідуалізованих способів пізнання.

Тестологія – це напрямок, в межах якого була реалізована ідея «об’єктивного вимірювання» інтелектуальних здібностей у формі появи великої кількості різноманітних тестів інтелекту (або тестів загальних здібностей).

Практичний інтелект – це засіб ефективного вирішення повсякденних практичних завдань.

Соціальний інтелект – інтелект, пов’язаний з опрацюванням соціальної інформації.

Емоційний інтелект – сукупність здібностей до розуміння та регуляції емоцій.

Професійний інтелект – складова інтелектуальної готовності до праці.

Індивідуальний інтелект – пізнавальний інструмент суб’єкта діяльності у психічному відображенні, інтерпретації та перетворенні дійсності.

«Материнський ефект» – інтелект дитини більшою мірою залежить від інтелекту матері, ніж від інтелекту батька.

«Ефект Флінна» (ефект інтелектуальної акселерації) – підвищення показників інтелекту в кожному наступному поколінні.

Інтелект та інтелектуальні здібності

Поняття про інтелект та інтелектуальні здібності

Визначення поняття інтелекту значно різняться залежно від теоретичного підходу, з позицій якого пояснюється цей феномен (Таблиця 10.1; дані наведено за М.А.Холодная, 2002).

Таблиця 10.1

Визначення поняття інтелекту залежно від теоретичних позицій

Теоретичний підхід	Сутність поняття «інтелект»	Представники
Феноменологічний підхід	інтелект як особлива форма свідомості	Р.Глезер, Дж.Кемпіон
Генетичний підхід	інтелект як наслідок ускладненої адаптації до середовища	У.Чарлсворт, Ж.Піаже
Соціокультурний підхід	інтелект як результат процесу соціалізації, а також впливу культури	М.Маккобі, Н.Модіано, Л.С.Виготський
Процесуально-діяльнісний підхід	інтелект як особлива форма людської діяльності	О.А.Венгер, О.К.Тихомиров
Освітній підхід	інтелект як продукт цілеспрямованого навчання	А.Стаатс, К.Фішер, З.І.Калмикова
Інформаційний підхід	інтелект як сукупність когнітивних процесів переробки інформації	Г.Айзенк, Е.Хант
Функціонально-рівневий підхід	інтелект як система різнорівневих пізнавальних процесів	Б.Г.Ананьєв, Б.М.Величковський
Регуляційний підхід	інтелект як фактор саморегуляції психічної активності людини	Л.Терстоун, Р.Стернберг
Онтологічний підхід	інтелект як форма організації ментального досвіду	Л.Веккер, М.О.Холодна

Наведені визначення інтелекту не суперечать одне одному. Кожна теоретична позиція акцентує увагу на різних аспектах прояву інтелекту, що підкреслює багатогранність цього феномена.

Поняття «інтелект» та «інтелектуальні здібності» протягом тривалого часу не диференціювалися і, навіть, частково ототожнювалися (як, наприклад, при інформаційному та функціонально-рівневому підходах). Поряд з тим, сучасні дослідники розрізняють ці поняття. Зокрема, М.О.Холодна визначає інтелектуальні здібності як «властивість інтелекту, що характеризує успішність інтелектуальної діяльності в тих або інших конкретних ситуаціях з точки зору правильності та швидкості переробки інформації в умовах розв'язання задач, оригінальності й різноманітності ідей, глибини і темпу навчання, вираженості індивідуалізованих способів пізнання» (М.А.Холодная, 2002, с. 243).

Це визначення демонструє відхід від традиційної точки зору співвідносити інтелект та інтелектуальні здібності як «загальне» (структуру) і «часткове» (структурні елементи) та представляє інтелектуальні здібності в новому ракурсі: як властивості, а не як складову інтелекту.

Тестологія

Тестологія – напрямок, в межах якого була реалізована ідея «об’єктивного вимірювання» інтелектуальних здібностей у формі появи великої кількості різноманітних тестів інтелекту (або тестів загальних здібностей).

Умовно можна виділити декілька етапів розвитку тестології (Таблиця 10.2), які відображають і розквіт, і занепад цього напрямку.

Таблиця 10.2

Етапи розвитку тестології

Етапи розвитку тестології	Характеристики етапу	Особливості етапу
I – поява перших тестів (к. 19 ст.)	<ul style="list-style-type: none"> • Популярні ідеї Ф.Гальтона, який розглядав інтелект як сукупність виражених психофізіологічних функцій та запропонував ряд дослідницьких процедур щодо оцінки інтелектуальних здібностей. • Ряд тестів інтелекту розроблено Дж.Кеттеллом, який притримувався вищезначених позицій 	<ol style="list-style-type: none"> 1) ототожнення інтелекту з пізнавальними функціями; 2) підкреслення вродженого характеру інтелектуальних відмінностей між людьми.
II – розширення поняття інтелекта (поч. 20 ст.)	<ul style="list-style-type: none"> • Створюються спеціальні навчальні програми для дітей, які відстають у пізнавальному розвитку і не здатні навчатися в звичайних школах. • Використовуються шкали розумового розвитку Біне-Симона (розроблені французькими вченими А.Біне та Т.Симоном). В якості оцінки міри розумового розвитку використовується термін «коефіцієнт інтелекту» (IQ). • Поняття інтелекту розширюється: важливим фактором, який впливає на його становлення визначається соціальний досвід (обізнаність, соціальні навички та ін.). • Інтелектуальні тести розглядаються як засоби диференціації норми та відставання в пізнавальному розвитку. 	<ol style="list-style-type: none"> 1) змінення уявлення про інтелект, який визначається вже не як здатність до пізнання, а як досягнутий рівень психічного розвитку; 2) визнання впливу оточуючого середовища на особливості пізнавального розвитку.
III – розквіт тестології (сер. 20 ст.)	<ul style="list-style-type: none"> • Здійснюється розробка і впровадження великої кількості різноманітних інтелектуальних тестів (найбільш відомі – тест Векслера, ТСІ Амтхауера, тест Вандерліка). • Активно застосовується статистичний апарат обробки результатів тестових досліджень (кореляційний, факторний аналізи). 	<ol style="list-style-type: none"> 1) домінування уявлення про можливість вимірювання інтелекту будь-якої людини; 2) ототожнення інтелекту з IQ-результатами.
IV – критичний (к. 20 ст.)	Критика тестів на вимірювання інтелекту та заперечення ідеї IQ.	Розповсюдження точки зору, що інтелект як реальна психічна якість не існує.

Суперечності тестології

М.О.Холодна (М.А.Холодная, 2002) критично аналізує результати тестологічних досліджень інтелекту та виділяє три види суперечностей тестології – методичного плану, методологічного плану і змістовно-етичного плану (Таблиця 10.3).

Таблиця 10.3

Суперечності тестології

Різновиди суперечностей тестології	Прояви суперечностей
<p>1. Методичні суперечності (недоліки інтелектуальних тестів в плані їх побудови)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • надмірна орієнтація на показники швидкості виконання завдань • закритий характер відповідей тестових завдань • зв'язок тестових завдань з культурним середовищем • неврахування впливу особистісних якостей (наприклад, тривожності) на якість виконання тестових завдань
<p>2. Методологічні суперечності (недоліки в плані розуміння сутності поняття «інтелект»)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • відсутність єдиного визначення поняття інтелекту • трактування інтелекту як типу інтелектуальної поведінки
<p>3. Змістовно-етичні суперечності (недоліки тестів в плані диференціації результатів тестування: «низький – високий рівні інтелектуального розвитку»)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • фрагментарність тестів на IQ (неспроможність вимірювати інтелект як єдине ціле) • вплив ситуативних факторів (роз'яснення інструкції, емоційна підтримка експериментатора та ін.) на результативність інтелектуальних тестів

Теорії інтелекту

З другої чверті 20 ст. в тестології переважали два діаметрально протилежні трактування природи інтелекту:

1) «інтелект – єдина здібність», тобто визнавався загальний фактор інтелекту різною мірою представлений на всіх рівнях функціонування феномена (Ч.Спірмен);

2) «інтелект – множинність здібностей», тобто визнавалося функціонування багатьох незалежних інтелектуальних здібностей (Л.Герстоун).

Ці позиції конкурували між собою протягом майже всього століття та знаходили як прихильників, так і опозиціонерів.

Інтелект як єдина здібність

Монофакторна модель Ч.Спірмена (рис. 10.1). Ч.Спірмен вважав, що основою зв'язку окремих тестів на інтелект є наявність в кожному з них загального фактора інтелекту (*General factor, або фактор G*) – розумової енергії.

Крім фактора G Спірмен виділив також *фактори S*, що характеризують специфіку кожного конкретного тесту.

Рівень розумової енергії (фактор G) виражається в спроможності виявляти зв'язки між елементами власних знань, а також елементами окремих тестів на інтелект.

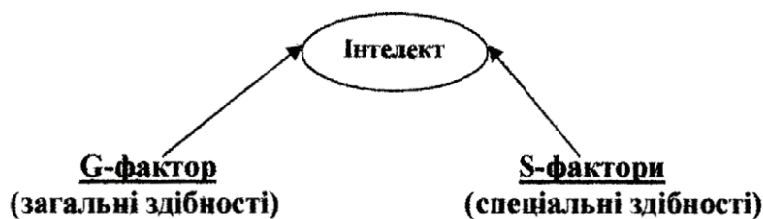

Рис. 10.1. Схематичне зображення моделі інтелекту Ч.Спірмена

☑ В.М.Дружинін (В.Н.Дружинин, 2002) зазначає, що в своїй моделі Ч.Спірмен уособлює політичну метафору. Розмаїття здібностей людини – це велика кількість людей, як членів суспільства. У суспільстві здібностей може панувати анархія – неузгодженість між ними, олігархія – успішність взаємодії коригується лише окремою групою здібностей, монархія – представлена у вигляді загального фактора G, якому підпорядковуються всі специфічні фактори.

Модель інтелекту Р.Кеттелла (рис. 10.2). За результатами експериментальних досліджень із застосуванням факторного аналізу Р.Кеттелл виділив декілька факторів, два з яких характеризують G-фактор Ч.Спірмена:

- g_f – плинний інтелект;
- g_c – кристалізований інтелект.

Плинний інтелект – це природний, «вільний» інтелект, оскільки він не залежить від культури; цей вид інтелекту ґрунтується на нейрофізіологічних особливостях, зумовлюється загальним розвитком асоціативних зон кори головного мозку. Його основна функція – швидко та точно піддавати обробці актуальну інформацію.

Кристалізований інтелект – це набутий інтелект; результат освіти та різноманітних культурних явищ, що ґрунтуються на знаннях і вміннях, набутих протягом життєдіяльності. Його основна функція – накопичення та організація знань і навичок, набутих в ході соціалізації.

Рис. 10.2. Схематичне зображення моделі інтелекту

Отже, модель Р.Кеттелла частково поєднує в собі дві ортогональні ідеї:

(1) про G-фактор Ч.Спірмена;

(2) про первинні фактори Л.Терстоуна.

Тим самим запропонована модель підкреслює необхідність врахування обох позицій щодо розкриття структури інтелекту.

Концепція інтелекту Д.Векслера (рис. 10.3). В першій чверті ХХ ст. Д.Векслер вивчав статистику під керівництвом Ч.Спірмена. В той час він цілком поділяв погляди свого вчителя щодо існування генерального фактора (G-фактора) як універсальної розумової здібності. При створенні теста на вимірювання загального інтелекту Д.Векслер першим об'єднав в його структурі субтести вербального та невербального (практичного) інтелекту.

Вербальний інтелект – здійснюється у словесно-логічній формі та включає здібності до міркувань, гнучкість мислення, мовленнєве мислення.

Невербальний інтелект – реалізується у формі наочно-дієвого мислення; охоплює здатність до пошуку закономірностей, конструктивне мислення, просторову уяву.

За результатами спостережень Д.Векслер висунув концепцію позаінтелектуальних факторів. Він вважав, що кожний досліджуваний наділений «неінтелектуальними компонентами інтелекту» (життєва енергія, мотивація, наполегливість і т. ін.), і саме сила їх прояву в багатьох випадках зумовлює успішність виконання завдань.

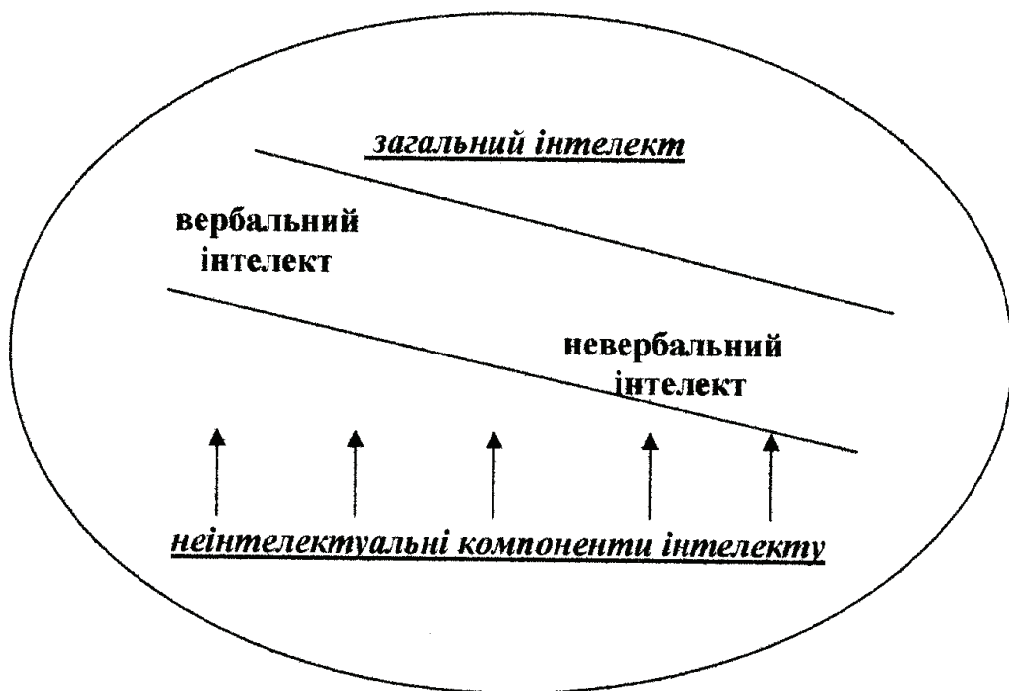

Рис. 10.3. Схематичне зображення уявлень про інтелект Д.Векслера

Інтелект як множинність здібностей

Мультифакторна (багатофакторна) модель інтелекту Л.Терстоуна (рис. 10.4). Цей американський вчений заперечував наявність фактора G, тобто загальну основу інтелекту. Л.Терстоун відстоював позицію щодо існування набору незалежних здібностей, які визначають успішність інтелектуальної діяльності. За результатами експериментальних досліджень ним було виокремлено 7 первинних факторів IQ (первинних розумових здібностей):

- вербальне розуміння (P_1);
- мовленнєва швидкість (P_2);
- числовий фактор (P_3);
- просторовий фактор (P_4);
- асоціативна пам'ять (P_5);
- швидкість сприйняття (P_6);
- індуктивне мислення (P_7).

Отже, інтелект необхідно представляти у вигляді профілю оцінок за первинними розумовими здібностями.

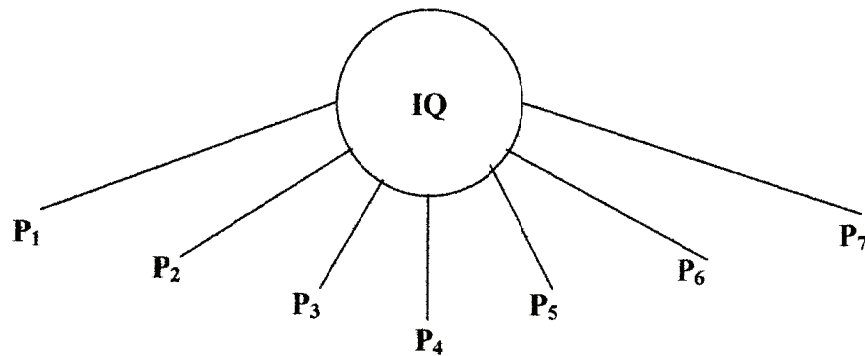

Рис. 10.4. Схематичне зображення моделі інтелекту

Модель інтелекту Дж.Гілфорда. Умовні назви: «тримірна модель», «кубічна модель» (рис. 10.5).

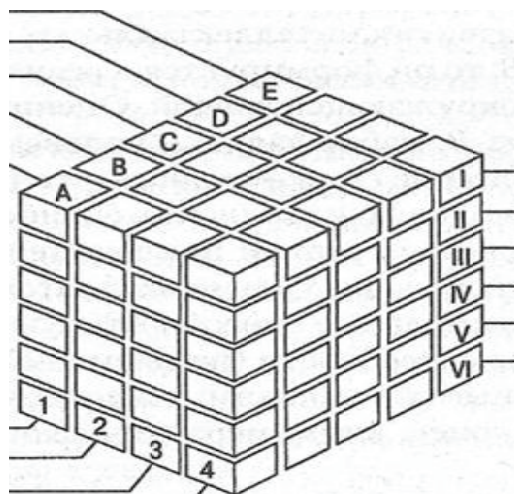

Рис. 10.5. Кубічна модель інтелекту Дж.Гілфорда

Модель заснована на припущенні щодо існування трьох вимірювань, комбінації яких визначають різні типи інтелектуальних здібностей. Кожний фактор інтелекту утворюється шляхом поєднання:

- 1) одного з типів інтелектуальних **операцій**;
- 2) сфер, в яких задіяна операція (тобто **зміст**);
- 3) отриманого **результату** (рис. 10.6).

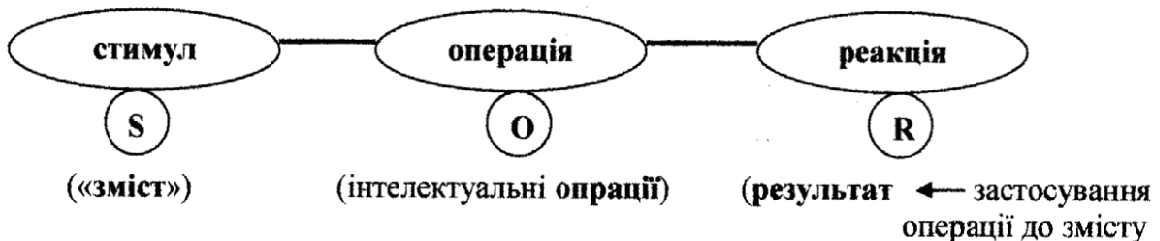

Рис. 10.6. Три основні вимірювання (аспекти) інтелектуальної діяльності

Сконструйована модель інтелекту Дж.Гілфорда репрезентує існування 120 (5 x 4 x 6) факторів, тобто вузькоспеціалізованих незалежних здібностей.

Оскільки фактори, виділені в моделі, є ортогональними (незалежними), це виключає існування факторів вищого рангу. Тим самим ця теорія заперечує загальну основу інтелекту, тобто фактор G.

Теорія множинності інтелектів Г.Гарднера (рис. 10.7). Ця теорія була побудована поза межами тестології, проте вона також ґрунтувалася на ідеї про існування множини самостійних інтелектуальних здібностей.

Г.Гарднер виділив декілька незалежних типів інтелекту: *лінгвістичний* (мовленнєві здібності, типаж – письменник, редактор, журналіст), *музичний* (музичні здібності, типаж – музикант, співак, композитор), *логіко-математичний* (здібності категоризації та узагальнення, типаж – вчений), *просторовий* (здібності візуально-просторових маніпуляцій, типаж – архітектор, інженер, дизайнер), *тілесно-кінестетичний* (здібності до ручної праці, типаж – механік, спортсмен), *міжособистісний* (здатність до міжособистісної взаємодії, типаж – вчитель, лікар), *внутрішньоособистісний* (здатність до розуміння самого себе, типаж – психолог, філософ).

Рис. 10.7. Схематичне зображення теорії множинності інтелектів Г.Гарднера

Отже, сутність інтелекту в тестології полягає в певній інтелектуальній здібності або сукупності здібностей; може бути виміряна за допомогою низки тестів.

Сучасні дослідження інтелекту (к. XX – поч. XXI ст.)

Зарубіжні дослідження інтелекту. Спостерігається відхід від класичного розуміння інтелекту (як здатності до абстрактного мислення) до визнання існування окремих видів інтелектуальних конструктів. Виокремлено наступні види інтелекту:

- *практичний інтелект*, як засіб ефективного вирішення повсякденних практичних завдань (R.Sternberg);
- *соціальний інтелект*, пов'язаний з опрацюванням соціальної інформації (Т.Torndaik);
- *емоційний інтелект* як сукупність здібностей до розуміння та регуляції емоцій (J.Mayer, D.Caruso, P.Salovey);
- *натуралістичний інтелект* як здатність виявляти патерни організації в природі; *духовний інтелект* як вияв інтересу до потаємних сторін життя та смерті; *екзистенціальний інтелект* як здатність до осмислення сенсу життя (G.Gardner).

Дослідження інтелекту російськими вченими. В даній тематиці спостерігаються дві основні тенденції:

1) зміна парадигми в дослідженнях феномена інтелекту шляхом переходу від позиції «інтелект – пізнавальний процес» до позиції «інтелект – ментальний досвід» (М.А.Холодная, 2002);

2) активізація досліджень структури та особливостей прояву нетрадиційних видів інтелекту: емоційного (Д.В.Люсін, М.О.Манойлова); соціального (В.М.Куніцина, Д.В.Ушаков та ін.).

Теорія інтелекту М.О.Холодної (рис. 10.8). За М.О.Холодною, інтелект – це форма організації індивідуального ментального досвіду.

Ментальний досвід – це система індивідуальних інтелектуальних ресурсів, що зумовлює особливості пізнання. Ментальний досвід містить три компоненти: когнітивний, метакогнітивний та інтенціональний, що тісно пов'язані між собою.

Когнітивний досвід включає структури, які відображують зовнішній світ, - це знання інтегрується в поняттєвих структурах.

Метакогнітивний досвід – досвід регуляції процесу переробки інформації. Сутнісно це знаходить прояв в мимовільному/довільному інтелектуальному контролі, метакогнітивній обізнаності, відкритій пізнавальній позиції.

Інтенціональний досвід – зумовлює індивідуальну вибірковість інтелектуальної активності (переваги, переконання, умонастрої).

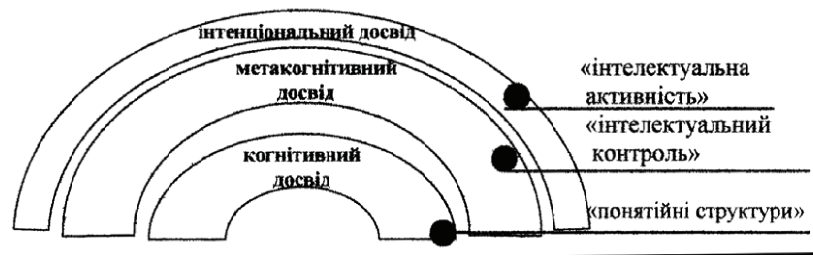

Рис. 10.8. Схематичне зображення теорії інтелекту М.О.Холодної

Дослідження українських вчених. Основні тенденції в області дослідження інтелекту пов'язані з вивченням окремих видів інтелекту, відмінних від абстрактного:

- професійного інтелекту як складової інтелектуальної готовності до праці (М.Л.Смульсон, 2003);
- індивідуального інтелекту як пізнавального інструменту суб'єкта діяльності у психічному відображенні, інтерпретації та перетворенні дійсності (Л.В.Засєкіна, 2005);
- емоційного інтелекту як інтегральної властивості особистості – складової її внутрішнього світу, як форми виявлення позитивного ставлення людини до себе, до інших, до світу (Е.Л.Носенко, Н.В.Коврига, 2003).

Теорія професійного інтелекту М.Л.Смульсон (рис. 10.9). Інтелект визначається як цілісне психічне утворення, яке забезпечує породження, конструювання і перебудову особистісних ментальних моделей світу.

Інтелект не зводиться ані до окремих психічних функцій, ані до їх сукупності. Натомість, інтелект представлений у вигляді когнітивних, метакогнітивних, рефлексивних та інтуїтивних складників, які дають змогу реалізувати функції інтелектуальної діяльності.

Основними складовими професійного інтелекту є:

- інтерес до відповідної сфери діяльності;
- реальний рівень загальної готовності до праці;
- інтелектуально-творча активність та інтелектуально-творчий потенціал особистості;
- загальний рівень інтелектуального розвитку, особливостей понятійного мислення, швидкості мисленневих процесів, рефлексивних можливостей особистості.

Рис. 10.9. Схематичне зображення концепції професійного інтелекту М.Л.Смульсон

Теорія індивідуального інтелекту Л.В.Засєкіної (рис. 10.10). В цій теорії представлено психологічну модель інтелекту, у структурі якого виділено три рівні – соціокультурний, метакогнітивний та когнітивно-афективний.

Соціокультурний рівень – представлений філогенетичним (архетипним і національно-культурним) та онтогенетичним компонентами.

Метакогнітивний рівень – охоплює ментальну репрезентацію задачі (усвідомлення мети інтелектуальної діяльності); метакогнітивну перцепцію (індивідуальні способи кодування та структурування інформації); самооцінку емоційного стану та самооцінку актуальної мотивації; метакогнітивні стратегії управління та рефлексії.

Когнітивно-афективний рівень представлений змістовною та операціональною стороною. Змістова сторона містить різні структури представлення знань, співвіднесені з відповідними способами кодування та структурування інформації:

- фрейми (вербально-логічний спосіб кодування інформації);
- скрипти (емоційно-сенсорний спосіб кодування);
- схемати (образний спосіб кодування).

Операціональна сторона містить різні розумові операції, втілені у відповідних когнітивних стратегіях розв'язання задач – алгоритмічних та евристичних.

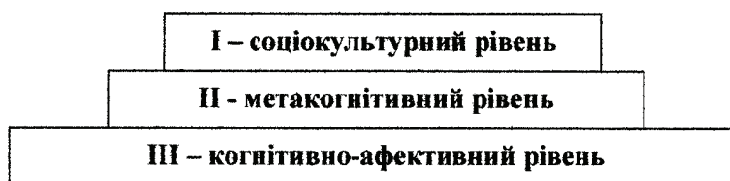

Рис. 10.10. Схематичне зображення теорії індивідуального інтелекту Л.В.Засєкіної

Основні позиції щодо феномена інтелекту. Різноманітність теоретичних ідей щодо сутності феномена інтелекту зводиться до наявності трьох основних позицій:

- 1) інтелект – це єдина загальна здібність;
- 2) інтелект – це «конгломерат» здібностей;
- 3) існує декілька окремих видів інтелекту, пов'язаних з різними областями ментального досвіду.

Якщо перші дві позиції переважали в II пол. XX ст., то на поч. XXI ст. панівною стає третя позиція, яка визнає різноаспектність форм вияву інтелекту. Поряд з тим, структура інтелекту все більше навантажується неінтелектуальними конструктами (енергія, інтуїція, ментальний досвід і т. ін.). Це свідчить про визнання значущості особистісних ресурсів щодо пізнання та освоєння дійсності. Але, разом з цим, поєднання інтелектуальних та особистісних характеристик цілком правомірно викликає питання в сучасній психології інтелекту: «Чи існує інтелект як психічна реальність?» (М.А.Холодная, 2002).

Індивідуально-психологічні та соціально-психологічні особливості інтелекту

Відмінності в прояву інтелекту спостерігаються у зв'язку з віком, статтю, впливом сім'ї, особистісними якостями. Інтенсивність впливу цих факторів викликає ідеологічні дискусії в сфері психології інтелекту. Поряд з тим, накопичені дані були підтверджені в ряді експериментів.

Вікова динаміка інтелекту

1) Встановлено закономірність результатів вимірювання інтелекту в однієї людини у різному віці – якщо в дитинстві (наприклад, в 6 років) людина демонструє високі результати за тестами інтелекту, то дуже вірогідно, що і в 15, і в 30, і в 70 років вона отримає високі результати у випадку тестування інтелекту (Д.В.Ушаков, 2003).

2) Виявлено вікові закономірності розвитку інтелекту:

- найбільш інтенсивний розвиток відбувається з 2 до 12 рр.;
- максимального рівня інтелект досягає в 19-20 рр.;
- зниження інтелектуальних функцій спостерігається в 30-34 рр.;
- з віком, поступово, відбувається зниження інтелекту (В.Н.Дружинин, 2002).

Особливості інтелекту залежно від статі

1) Середній *рівень розвитку інтелекту* є приблизно однаковим у чоловіків і жінок, проте у чоловіків є іншим діапазон показників інтелекту: серед них більше як дуже розумних, так і дуже нерозумних (Д.В.Ушаков, 2003; Е.П.Ильин, 2006).

На ранніх етапах розвитку (до 7 років) дівчата опереджають хлопчиків в інтелектуальному розвитку, але з віком (приблизно в 20-30 рр.) показники вирівнюються. Серед хлопчиків спостерігається більше як інтелектуально обдарованих, так і розумово відсталих (В.Н.Дружинин, 2002).

Д.В.Ушаков пояснює наведені вище дані (щодо інтелектуальних «сплесків» чоловіків) теорією Геодакяна: чоловіча природа пов'язана з пошуком нових можливостей, а жіноча – зі збереженням генетичного фонду.

2) Між чоловіками та жінками спостерігаються *відмінності щодо прояву різних сторін інтелекту*: у жінок більше розвинуті перцептивні та вербальні здібності, у чоловіків – зорово-просторові (В.Н.Дружинин, 2002).

Ці відмінності пояснюються даними досліджень фізіологів, які показали, що у хлопчиків спеціалізація стосовно просторових функцій спостерігається в 6 років, тоді як у дівчат це не виявляється навіть в 13 років (Е.П.Ильин, 2006).

3) Структурні компоненти *неакадемічних видів інтелекту* (емоційного та соціального) є неоднаково вираженими залежно від статі.

Соціальний інтелект краще розвинутий у дівчат: 45 % дівчат мають високий рівень його розвитку, у хлопчиків високі показники – у 31 %. Низький рівень розвитку соціального інтелекту переважає у хлопчиків – 69 %, тоді як у дівчат – 55 % (Я.И.Михайлова, 2001).

Емоційний інтелект (загальний показник) однаковою мірою є розвинутим як у жінок, так і в чоловіків. Поряд з тим, спостерігаються відмінності щодо прояву окремих структурних компонентів емоційного інтелекту: у жінок переважає здатність до інтуїтивного розуміння емоцій інших людей та до розпізнавання емоцій через експресію, у чоловіків вище рівень здатності до контролю експресії (Д.В.Люсин, 2004).

4) Розрізняються *«чоловіча» та «жіноча» логіки*, внаслідок чого чоловіки та жінки часто не досягають порозуміння.

За одними й тими ж самими поняттями і словосполученнями у представників різної статі міститься неоднаковий смисловий зміст. Наприклад, нормативність, самоконтроль сприймаються жінками як обмеження свободи, авторитарність, і це призводить до сприйняття ними власного «Я» як неповноцінного. У чоловіків щодо цих рис негативної реакції не спостерігається, для них прагнення відповідати нормам соціуму є цілком прийнятним (А.В.Визгина, С.Р.Пантелеев, 2001).

Особистісні риси та інтелект

На успішність виконання інтелектуальних тестів впливають не тільки загальні та спеціальні здібності, а також мотивація та особистісні якості. Позитивний вплив здійснюють наполегливість, толерантність до невизначеності, естетичні почуття; негативний вплив – особистісна тривожність, замкненість (Д.В.Ушаков, 2003).

Вплив сім'ї та інтелект

1) На показники інтелекту впливає *структура сім'ї*:

- інтелект вище у дітей-первістків (це явище пояснюється поведінкою батьків, які саме первісткам приділяють більше уваги, ніж наступним дітям);
- інтелект вище в сім'ях, де менше дітей (вірогідним поясненням цих даних є економічні передумови: батьки витрачають ресурси – час, гроші, здоров'я, увагу – на виховання перших дітей і залишають менше для наступних);
- в сім'ях з високим освітнім та економічним статусом інтелект дітей вище (Д.В.Ушаков, 2003).

2) На загальний інтелектуальний розвиток дітей впливає *«інтелектуальний клімат» сім'ї*, тобто інтенсивність інтелектуальної взаємодії з батьками. Взаємодія з батьками особливо впливає на мовленнєвий розвиток первістків, оскільки спілкування з батьками набагато продуктивніше, ніж взаємодія з братами та сестрами, в колі яких знаходяться молодші діти.

3) *Емоційна близькість в сім'ї* сприяє інтелектуальному розвитку дітей: більший рівень інтелектуального розвитку продемонстрували ті діти, батьки яких виявляли емоційну та вербальну готовність до спілкування (R.Plomin etc., 1988).

Ефекти інтелектуального розвитку

1. «*Материнський ефект*» – інтелект дитини більшою мірою залежить від інтелекту матері, ніж від інтелекту батька. Поряд з тим, в більш пізніх дослідженнях було показано, що насправді на інтелект дитини більше впливає не матір, а той з батьків, з ким встановлений більш тісний емоційний зв'язок.

2. *Ефект Флінна* (ефект інтелектуальної акселерації) – має місце підвищення показників інтелекту в кожному наступному поколінні.

3. «*Ефект виховання бабусі*» – діти, вихованням яких здебільшого займаються бабусі, демонструють дещо нижчі показники інтелекту, проте суттєво вищі показники креативності, ніж діти, яких виховують лише батьки.

Література

Визгина А.В., Пантелеев С.Р. Проявление личностных особенностей в само-описании мужчин и женщин // Вопросы психологии. – 2001. – № 3. – С. 91-100.

Герриг Р., Зимбардо Ф. Психология и жизнь. – СПб.: Питер, 2004. – 955 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).

Дружинин В.Н. Психология общих способностей. – СПб.: Питер, 2002. – 368 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).

Загальна психологія: Підручник / За загальною редакцією С.Д.Максименка. – Вінниця: Нова Книга, 2004. – 704 с.

Засєкіна Л.В. Структурно-функціональна організація інтелекту / Л.В. Засєкіна. – Острог, 2005. – 370 с. – (Монографія).

Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. – СПб.: Питер, 2006. – 544 с.

Когнитивная психология / Р.Солсо. – СПб.: Питер, 2006. – 589 с: ил. – (Серия «Мастера психологии»).

Куницина В.Н. Межличностное общение: учебник [для студ. высш. учеб. завед.] / В.Н. Куницина, Н.В. Казаринова, В.М. Поголыша. – СПб.: Питер, 2001. – 544 с.

Люсин Д.В. Современные представления об эмоциональном интеллекте / Д.В. Люсин // Социальный интеллект: Теория, измерение, исследования : [сб. науч. работ / науч. ред. Д.В. Люсин, Д.В. Ушаков]. – М.: Институт психологии РАН, 2004. – С.29-36.

Манойлова М.А. Развитие эмоционального интеллекта будущих педагогов / М.А. Манойлова. – Псков: ПГПИ, 2004. – 60 с. – (Монография).

Михайлова Я.И. Взаимосвязь уровня развития социального интеллекта с интеллектуально-личностными характеристиками у детей 6-7 лет: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук / Я.И.Михайлова. – СПб., 2001. – 20 с.

Носенко Е.Л., Коврига Н.В. Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції / Е.Л. Носенко, Н.В. Коврига. – К.: Вища школа, 2003. – 126 с. – (Монографія).

Психологія / За ред. Г.С.Костюка. – К.: Рад. школа, 1968. – 572 с.

Сергиенко Е.А. Детерминанты когнитивного развития // Когнитивная психология. Учебник для вузов / Под ред. В.Н.Дружинина, Д.В.Ушакова. – М.: ПЕР СЭ, 2002. – С. 455-460.

Смутьсон М.Л. Психология розвитку інтелекту / М.Л. Смутьсон. – К.: Нора-Друк, 2003. – 296 с. – (Монографія).

Социальный и эмоциональный интеллект: от процессов к измерениям: [сб. науч. работ / науч. ред. Д.В. Люсин, Д.В. Ушаков]. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2009. – С. 90-113.

Ушаков Д.В. Мышление и интеллект // Психология XXI века: Учебник для вузов / Под ред. В.Н.Дружинина. – М.: ПЕР СЭ, 2003. – С. 291-352.

Холодная М.А. Существует ли интеллект как психическая реальность? / М.А. Холодная // Вопросы психологии. – 1990. – № 5. – С. 121-128.

Холодная М.А. Психология интеллекта: парадоксы исследования. – СПб.: Питер, 2002.

Gardner H. Frames of mind: The theory of multiple intelligences. – L.: Heinemann, 1983.

Mayer J., Caruso D., Salovey P. Emotional intelligence meets traditional standards for an intelligence / J. Mayer, D. Caruso, P. Salovey // Intelligence. – 1999. – Vol. 27. – P. 267-298.

Plomin R., DeFries J.C., Fulker D.W. Nature and Nurture during Infancy and early Childhood. – Cambridge, 1988. – 150 p.

Sternberg R. The triarchic mind: A new theory of human intelligence. – N.Y.: Viking Penguin Inc, 1988.

Тема 11 КОГНІТИВНІ СТИЛІ

Основні питання теми

1. Поняття про когнітивні стилі
2. Психологічна характеристика основних когнітивних стилів
3. Сучасні дослідження когнітивних стилів

Основні психологічні поняття

Когнітивні стилі – відносно стійкі індивідуальні особливості пізнавальних процесів, що виражаються у використанні певних пізнавальних стратегій.

Пізнавальні стилі – стилі, які характеризують індивідуально-своєрідні способи вивчення реальності.

Полезалежність / полenezалежність – виявляється у зв'язку з індивідуальними відмінностями щодо просторової орієнтації.

Вузькість / широта діапазону когнітивної еквівалентності – виявляється у зв'язку з понятійною диференціацією (розподілом на категорії).

Категоріальна широта / вузькість – передбачає понятійну диференціацію однієї єдиної категорії.

Ригідність / гнучкість пізнавального контролю – виявляється як легкість або складність переходу від вербальних функцій до сенсорно-перцептивних.

Толерантність / нетолерантність до нереалістичного досвіду – ступінь сприйнятливості суб'єкта щодо інформації, яка суперечить знанням про дійсність.

Фокусуєчий / скануючий контроль – індивідуальні особливості розподілу уваги, що виявляється в ступені широти охоплення різноманітних аспектів ситуації, яка сприймається.

Згладжування / загострення – особливості збереження в пам'яті матеріалу, який підлягає запам'ятовуванню (спрощення, ігнорування деталей або підкреслення специфічних деталей матеріалу, який запам'ятовується).

Імпульсивність / рефлексивність – індивідуальні відмінності щодо схильності приймати рішення швидко або повільно.

Конкретна / абстрактна концептуалізація – індивідуальні особливості понятійної сфери, пов'язані з відмінностями в ступені її конкретності або абстрактності.

Когнітивна складність / простота – здатність багатоаспектно сприймати та оцінювати оточуючу дійсність.

Ефект інтерференції – ефект вираженої ригідності пізнавального контролю.

Поняття про когнітивні стилі

Термін «когнітивний стиль» було запропоновано американським психологом *Р.Гарднером* у 1953 р. Розширенню знань про когнітивні стилі значно сприяли роботи американського вченого *Генрі Уїткіна*, який вважав, що когнітивний стиль відображає різноманітні аспекти функціонування пізнавальної сфери та є стабільною індивідуальною характеристикою способів взаємодії людини з інформаційним полем.

Як поняття, «когнітивний стиль» складається з двох частин: «*когнітивний*» (від лат. *cogito* – «мислю») – відноситься до пізнання лише на основі мислення; «*стиль*» (від грець. *stylos* – «паличка для письма») – спосіб існування, який відрізняється сукупністю своєрідних прийомів.

Змістовно когнітивні стилі визначаються як відносно стійкі індивідуальні особливості пізнавальних процесів суб'єкта, що виражаються у пізнавальних стратегіях, що ним використовуються; індивідуально-своєрідні способи переробки інформації оточуючого світу в формі індивідуальних відмінностей у сприйнятті, аналізі, структуруванні, категоризації, оцінюванні того, що відбувається (М.А.Холодная, 2002).

Основні відмінні *ознаки когнітивних стилів* (за М.О.Холодною):

1) когнітивні стилі – це *структурна характеристика пізнавальної сфери*, яка свідчить про особливості її організації, не має прямого відношення до особливостей її змісту;

2) когнітивні стилі – це *індивідуально-своєрідні способи* отримання певного когнітивного продукту;

3) когнітивні стилі – це *біполярне вимірювання*, в межах якого кожний когнітивний стиль характеризується двома полярними формами інтелектуальної поведінки;

4) когнітивні стилі *несумісні з оціночними судженнями*, оскільки представники одного з полярних полюсів кожного когнітивного стилю мають певні переваги в тих ситуаціях, де їх індивідуальні пізнавальні якості сприяють ефективній індивідуальній адаптації;

5) когнітивні стилі – це *стійка характеристика суб'єкта*, яка стабільно виявляється на різних рівнях інтелектуального функціонування і в різних ситуаціях;

6) когнітивні стилі – це надання переваги *певному способу інтелектуальної поведінки* – кожному суб'єкту властивий довільний або мимовільний вибір певного способу сприйняття та аналізу інформації, що найбільше буде відповідати його психологічним можливостям (рис. 11.1).

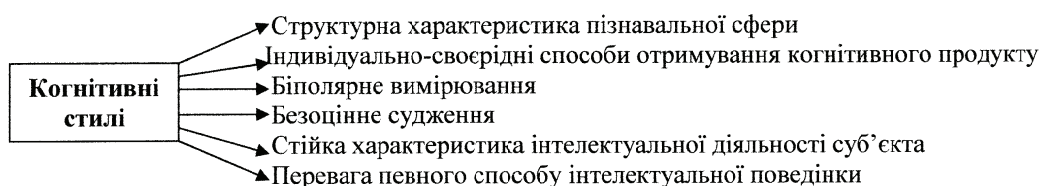

Рис. 11.1. Основні ознаки когнітивних стилів

Більш широким за об'ємом поняттям стосовно когнітивних стилів виступають «пізнавальні стилі», які характеризують індивідуально-своєрідні способи вивчення реальності (рис. 11.2).

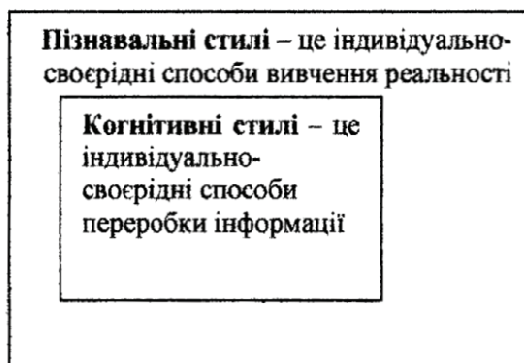

Рис. 11.2. Співвідношення когнітивних та пізнавальних стилів

Психологічна характеристика основних когнітивних стилів

Експериментальні дослідження сприяли виділенню декількох десятків когнітивних стильових параметрів, проте основними когнітивними стилями вважаються наступні (Таблиця 11.1):

- *Полезалежність / полenezалежність (або глобальність / артикульованість)* – уміння здійснювати супротив впливу конфліктуючих фонових ознак у процесі сприйняття зорових форм.

- *Вузькість / широта діапазону когнітивної еквівалентності (або аналітичність / синтетичність)* – здатність до формування категорій у процесі узагальнення.

- *Категоріальна широта / вузькість* – характеризує уявлення людей про межі варіативності подій стосовно максимально допустимого і мінімально можливого значень.

- *Ригідність / гнучкість пізнавального контролю* – ефективність подолання стереотипу з урахуванням швидкості та точності виконання критичного завдання.

- *Толерантність / нетолерантність до нереалістичного досвіду* – визначає ступінь сприйнятливості суб'єкта щодо інформації, яка суперечить знанням про дійсність, сформованому образу про світ.

- *Фокусуючий / скануючий контроль* – характеризує індивідуальні особливості розподілу уваги, які виявляються в ступені широти охоплення різноманітних аспектів ситуації, яка сприймається.

- *Згладжування / загострення* – характеризує особливості збереження в пам'яті матеріалу, який підлягає запам'ятовуванню. Згладжування – збереження матеріалу в пам'яті супроводжується його спрощенням, ігноруванням деталей; при загостренні відбувається підкреслення специфічних деталей матеріалу, який запам'ятовується.

Психологічна характеристика основних когнітивних стилів

Когнітивні стилі	Сутність когнітивних стилів	Методики	Активність пізнавальних процесів
1. Полезалежність / поленезалежність	Індивідуальні відмінності щодо просторової орієнтації	<ul style="list-style-type: none"> • Мет. «Стержень-рамка», (Г.Уїткін, С.Аш), (1948). • Мет. «Включені фігури», (Г.Уїткін та ін.), (1971). 	Сприйняття
2. Вузькість / широта діапазону когнітивної еквівалентності	Понятійна диференціація (розподіл на категорії)	<ul style="list-style-type: none"> • Мет. «Свободне сортування об'єктів», (Р.Гарднер та ін.), (1959). • Мет. «Константність розміру», (Р.Гарднер та ін.), (1959). 	Мислення
3. Категоріальна широта / вузькість	Понятійна диференціація однієї єдиної категорії	<ul style="list-style-type: none"> • Мет. «Оцінка крапкових наборів», (Дж.Брунер), (1961). • Мет. «Підбір синонімів», (Е.Боттенберг), (1970). 	Мислення
4. Ригідність / гнучкість пізнавального контролю	Легкість або складність переходу від вербальних функцій до сенсорно-перцептивних («від символів до образів»)	<ul style="list-style-type: none"> • Мет. словесно-кольорової інтерференції, (Дж.Струп), (1935). • Мет. вільних асоціацій, (Р.Гарднер та ін.), (1959). 	Сприйняття (ефект інтерференції – це виражена ригідність пізнавального контролю)
5. Толерантність / нетолерантність до нереалістичного досвіду	Готовність сприймати незвичайну, невірогідну інформацію	<ul style="list-style-type: none"> • Мет. «Уявний рух», (Дж.Клейн, Р.Гарднер, Г.Шлейзінгер), (1962). • Мет. Роршаха. • Мет. використання анізейко-нічних лінз. 	Сприйняття
6. Фокусуєчий / скануючий контроль	Розподіл уваги між пізнавальними та емоційними враженнями	<ul style="list-style-type: none"> • Мет. оцінки розміру кола в умовах відволікаючих перешкод, (Р.Гарднер та ін.), (1959). 	Увага
7. Згладжування / загострення	Особливості запам'ятовування інформації	<ul style="list-style-type: none"> • Мет. сортування емоціогенного та нейтрального матеріалу, (Р.Гарднер та ін.), (1959). 	Пам'ять
8. Імпульсивність / рефлексивність	Темп реагування на стимули, які сприймаються	<ul style="list-style-type: none"> • Мет. «Порівняння схожих рисунків», (Дж.Каган), (1966). • Мет. порівняння об'єктів на основі дотикового і зорового порівняння, (Дж.Каган), (1966). 	Сприйняття, пам'ять
9. Конкретна / абстрактна концептуалізація	Конкретність / абстрактність понятійної сфери	<ul style="list-style-type: none"> • Мет. «Завершення речень», (Г.Шродер та ін.), (1970). • Мет. «Я вірю, що...», (О.Харвей), (1966; 1970). 	Мислення
10. Когнітивна складність / простота	Розуміння та оцінка дійсності	<ul style="list-style-type: none"> • Мет. репертуарних решіток, (Дж.Келлі), (1955). 	Мислення

- *Імпульсивність / рефлексивність* – характеризує індивідуальні відмінності щодо схильності приймати рішення швидко (імпульсивність) або повільно (рефлексивність).

- *Конкретна / абстрактна концептуалізація* – відображає індивідуальні особливості понятійної сфери, пов'язані з відмінностями в ступені її конкретності (незначна диференціація та недостатня інтеграція понять), абстрактності (висока диференціація та висока інтеграція понять).

- *Когнітивна складність / простота (або ступінь диференційованості концептуальних систем)* – відображає здатність різноаспектно сприймати та оцінювати оточуючу дійсність.

Сучасні дослідження когнітивних стилів

Дослідження когнітивних стилів в зарубіжній психології. Досить тривалий час найбільш популярними ідеями щодо проблеми когнітивних стилів, зокрема щодо стилю «полезалежність / полenezалежність», вважалися дані Генрі Уїткіна.

В своїх ранніх дослідженнях Г.Уїткін цікавився особливостями поведінки у полі, особливо такими ефектами як «фігура – фон» і «частина – ціле». Вперше цей стильовий параметр було описано Г.Уїткіном у зв'язку з вивченням індивідуальних відмінностей щодо просторової орієнтації, коли від досліджуваного вимагалось провести певні маніпуляції з об'єктом під впливом просторового контексту. Пізніше було охарактеризовано індивідуальні відмінності щодо перцептивної діяльності в процесі вирішення задачі знаходження простої деталі у складному геометричному зображенні.

В ході експериментів було з'ясовано, що одні досліджувані орієнтуються на зовнішнє видне поле, з утрудненнями долають його вплив, їм потрібно багато часу, щоб «побачити» необхідну деталь у складному зображенні (це явище й було означено як «полезалежність»). Інші досліджувані, навпаки, схильні контролювати вплив зорових вражень шляхом орієнтування на деякі внутрішні критерії (зокрема, власний пропріоцептивний досвід), легко долають вплив видного поля, швидко знаходять деталь у складному зображенні (це явище, відповідно, отримало назву «полenezалежність»).

В більш пізніх дослідженнях Г.Уїткіна було показано, що полезалежний / полenezалежний стиль формується в ранньому дитинстві під впливом способу спілкування з матір'ю. Домінування надмірної опіки і контролю стимулює переважання полезалежного стилю. Якщо при цьому обмежуються контакти з однолітками, то зростання полезалежності посилюється. Встановлено також що полenezалежний стиль формується в умовах як дуже великої сім'ї (коли рядом живуть декілька поколінь), так і неповної сім'ї, яка складається з матері та дитини (цит. за М.А.Холодная, 2002, с. 206).

Також однією з актуальних проблем дослідження в зарубіжній психології є вивчення значущих зв'язків між різними стильовими параметрами. Зокрема, встановлено зв'язок між широким скануванням, толерантністю до нереалістичного

досвіду, ригідним пізнавальним контролем та полenezалежністю (Р.Гарднер, П.Холзмен, Дж.Клейн, Х.Лінтон); абстрактною концептуалізацією та полenezалежністю (О.Харві); імпульсивністю та полenezалежністю (Д.Массарі).

Дослідження когнітивних стилів російськими вченими. Вивчення проблеми когнітивного стилю започаткували у 1970-х рр. В.А.Колга, І.М.Палей, О.Т.Соколова, які провели ряд досліджень, спрямованих на уточнення теоретичного статусу когнітивних стилів. Значна кількість досліджень (Н.С.Єгорова, С.Є.Париліс, А.В.Соловійов, М.О.Холодна) присвячена індивідуальній специфіці переробки інформації.

Загальні тенденції сучасних досліджень проблематики когнітивних стилів наведено у табл. 11.2.

Таблиця 11.2

**Дослідження проблеми когнітивних стилів
у російській психології**

Когнітивний стиль	Тема дослідження	Автори дослідження
<i>Полenezалежність / полenezалежність</i>	Вплив когнітивного стилю на процес розуміння та спілкування	П.Н.Іванов, 1986
	Зв'язок когнітивних стилів з успішністю оцінки інформації щодо приладу у оператора	Д.Л.Петрович, 2009
<i>Вузькість / широта діапазону когнітивної еквівалентності</i>	Модальність емоцій («страх, «гнів») та когнітивний стиль	О.І.Палей, 1982
<i>Ригідність / гнучкість пізнавального контролю</i>	Особливості когнітивних стилів у зв'язку з показниками IQ	М.О.Холодна та ін., 2002
	Вплив когнітивних стилів на ефективність вирішення сенсорних задач з різним рівнем інформаційного навантаження	А.І.Чекаліна, 2008
<i>Імпульсивність / рефлексивність</i>	Когнітивний стиль та способи прийняття рішення в ситуації невизначеності	Т.В.Корнілова та ін., 1986
	Роль когнітивного стилю в інтелектуальній діяльності	Є.С.Альошина, 1986
	Зв'язок когнітивного стилю з продуктивністю професійної діяльності	С.Ф.Сергієв, 1986
<i>Когнітивна складність / простота</i>	Роль когнітивного стилю в успішності інтелектуальної діяльності	А.С.Кочарян, 1986
	Когнітивний стиль у зв'язку з рівнем соціального інтелекту	А.Л.Южанінова, 1988
	Зв'язок когнітивного стилю з рівнем тривожності	А.Л.Южанінова, 1988
	Особливості спілкування у зв'язку з когнітивним стилем особистості	І.П.Шкуратова, 1994

Дослідження проблеми когнітивних стилів в українській психології. Визокремлюються три основних напрямки досліджень:

1) означення ролі когнітивних стилів в сфері спілкування та соціальної взаємодії (Г.В.Куценко, А.А.Студенікін, В.В.Федько, Ю.П.Черненко);

2) вивчення когнітивних стилів як чинника когнітивної діяльності (С.І.Бондар, Л.І.Романовська, О.В.Скориніна);

3) визначення місця когнітивних стилів в професійній діяльності психолога (Л.Л.Жердецька, О.П.Пісоцький).

Зокрема В.В.Федько з'ясувала роль когнітивного стилю *«полезалежність / полenezалежність»* щодо конфліктних ситуацій в учнівській групі. Учасниками конфліктів виступають як полenezалежні, так і полезалежні учні. Причому ініціюють конфлікт і перші, і другі. Однак виявилися певні відмінності між ними щодо причин конфлікту, поведінки у ньому і стратегіях вирішення конфліктів.

Конфлікти внаслідок надмірної активності учнів, як правило, спричинялися через неадекватну поведінку полenezалежних, а внаслідок надмірної пасивності – найчастіше через поведінку полезалежних. Через незадоволення стилем лідерства ініціювали конфлікт переважно полезалежні.

Міжособистісні конфлікти найчастіше виступали як продовження когнітивних конфліктів, а іноді останні маскували інший конфлікт – боротьбу за лідерство. В більшості таких випадків (особливо коли мала місце боротьба за лідерство) ініціаторами виступали полenezалежні. Перетворення поведінкового конфлікту на міжособистісні через незадоволення лідерським стилем відбувалося переважно з ініціативи полезалежних учнів.

Щодо стратегій розв'язання конфлікту, то тут досить виразно виявилась така картина: полenezалежні найчастіше вдавалися до силових стратегій, а полезалежні – до компромісу (В.В.Федько, 2004).

Щодо професійної діяльності психолога було показано, що найбільш розвиненим у майбутніх практичних психологів є когнітивний стиль *«рефлексивність / імпульсивність»*, другу позицію займає стильовий феномен *«ригідність / гнучкість»* й третя позиція належить когнітивній *«простоті / складності»* (О.П.Пісоцький, 2007).

У когнітивно-складних майбутніх психологів переважає внутрішня пізнавальна мотивація. Для них характерні високі показники рефлексивного пізнання. Також для когнітивно-складних майбутніх психологів характерні спеціалізовані форми механізмів психологічного захисту, які вимагають подальшої переробки досвіду. Це – інтелектуалізація та проєкція. Для когнітивно-простих майбутніх психологів характерні неспеціалізовані форми – негативізм, витіснення, переключення (Л.Л.Жердецька, 2004).

Література

Бондар С.І. Когнітивний стиль як індивідуальна стратегія переробки інформації особистістю // Вісник Харківського університету. Серія: Психологічні науки : [зб. наук. праць]. – Харків, 2000. – № 498. – С. 13-17.

Жердецька Л.Л. Когнітивно-стильові відмінності та їх вплив на професійне становлення майбутніх психологів // Актуальні проблеми психології: Економічна психологія. Соціальна психологія. Організаційна психологія. – К.: «ГНОЗІС», 2004. – Т.1. – Ч.13. – С. 39-42.

Куценко Г.В. Когнітивний стиль особистості в структурі саморегуляції соціальної поведінки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 “Загальна психологія, історія психології” / Г.В.Куценко. – К., 1998. – 20 с.

Петрович Д.Л. Когнітивно-стильові характеристики считывания приборной информации : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.03 “Психология труда, инженерная психология, эргономика” / Д.Л.Петрович. – М., 2009. – 23 с.

Пісоцький О.П. Когнітивний стиль як чинник успішної соціалізації майбутніх практичних психологів // Проблеми загальної та педагогічної психології : [зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України / наук. ред. Максименко С.Д.]. – К.: «ГНОЗІС», 2007. – Т. IX. – Ч. 4. – С. 297 – 302.

Романовська Л.І. Психологічні особливості прояву когнітивного стилю особистості в процесі розуміння художнього тексту // Проблеми загальної та педагогічної психології : [зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України / наук. ред. Максименко С.Д.]. – К.: «ГНОЗІС», 2005. – Т. VII. – Вип. 1. – С. 56-61.

Скориніна О.В. Когнітивний стиль як чинник розвитку пам'яті молодшого школяра : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / О.В.Скориніна. – К., 2002. – 21 с.

Студенікін А.А. Вплив когнітивного стилю особистості на процес спілкування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 “Загальна психологія, історія психології” / А.А.Студенікін. – К., 1999. – 20 с.

Федько В.В. Вплив когнітивного стилю на спільну учбову діяльність школярів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / В.В.Федько. – К., 2004. – 21 с.

Холодная М.А. Когнитивные стили: о природе индивидуального ума. – М.: ПЕР СЭ, 2002. – 304 с.

Холодная М.А. Психология интеллекта: парадоксы исследования. – СПб.: Питер, 2002.

Холодная М.А., Кострикина И.С. Особенности когнитивных стилей импульсивность/рефлексивность и ригидность/гибкость познавательного контроля у лиц с высокими и сверх пороговыми значениями IQ // Психологический журнал. – 2002. – № 6. – С. 72-82.

Чекалина А.И. Когнитивно-стилевые особенности решения сенсорных задач : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 “Общая психология, психология личности, история психологии” / А.И.Чекалина. – М., 2008. – 24 с.

Черненко Ю.П. Вплив когнітивного стилю вчителя на міжособистісні конфлікти з учнями : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Ю.П.Черненко. – К., 1999. – 20 с.

Шкуратова И.П. Когнитивный стиль и общение. – Ростов-на-Дону: Изд-во РПУ, 1994.

Тема 12

ЕМОЦІЙНА РЕГУЛЯЦІЯ КОГНІТИВНИХ ПРОЦЕСІВ

Основні питання теми

1. Фактори впливу емоцій на пізнавальні процеси
2. Вплив емоцій на сенсорно-перцептивні процеси
3. Емоції та пам'ять
4. Вплив емоцій на процеси мислення
5. Емоції, уява, фантазія

Основні поняття теми

Емоційний тон відчуттів – реагування на окремі властивості об'єктів або явищ: приємний або неприємний запах, смак або звук і т. д.

Емоційне сприйняття – емоційне реагування на відображення значущих подразників.

Емоційна сприйнятливість – якість особистості, яка виявляється у частоті, різноманітності, інтенсивності «підключення» енергії емоцій до реагування на значущі для особистості стимули.

Емоційна чуйність – це швидке, гнучке та в широкому діапазоні емоційне реагування на різноманітні стимули.

Емоційна ригідність – це слабе, вибіркоче, негнучке, в обмеженому діапазоні емоційне реагування на різноманітні зовнішні і внутрішні стимули.

Емоційна резистентність – це неадекватне емоційне реагування на вплив стимулів.

Сенсорний режим – готовність особистості в різному ступені активності «підключати» емоції до прийому та оцінки інформації, яка поступає по каналам відчуттів.

Емоційна (афективна) пам'ять – це пам'ять на емоції та почуття.

«Мнемічні ефекти» – вплив емоційних явищ на мнемічні процеси.

Ефект «дежавю» – повторне переживання вже пережитого.

Ефект «сліду» – випадкове повторення ситуації викликає нову сильну емоційну реакцію.

Ефект конгруентності – відповідність між емоційною забарвленістю інформації та емоційним станом людини в момент запам'ятовування.

Інтелектуальне налаштування – готовність особистості більш або менш активно емоційно реагувати на ідеї, новизну, проблеми і знаходити в них значущість.

Емоційне мислення – процес переробки емоційної інформації.

Фактори впливу емоцій на пізнавальні процеси

Під впливом емоцій всі види пізнавальних процесів: сприйняття, пам'ять, мислення, мовлення, уява – підлягають певним модифікаціям. Вплив емоцій характеризується вибірковістю – емоції та емоційні стани можуть як стимулювати, так і гальмувати пізнавальні процеси.

Основними факторами, які детермінують вплив емоцій на пізнавальні процеси є (Я.Рейковский, 1979):

- 1) інтенсивність емоцій;
- 2) структурованість пізнавального процесу;
- 3) когнітивні особливості суб'єкта (рис. 12.1).

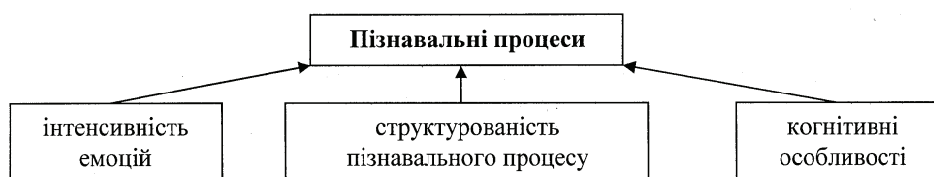

Рис. 12.1. Фактори впливу емоцій на пізнавальні процеси

Інтенсивність емоцій:

1. Під впливом сильних негативних емоцій (особливо в стані афекту) виникає тенденція до викривлення сприйняття, яка зникає зі зниженням рівня емоційного збудження.

☑ *Характерним явищем є феномен «емоційного порочного кола» – сильна тенденція до сприйняття, пригадування і т. д. тільки того, що стосується домінуючого емоційного переживання. Цей процес супроводжується мимовільним самостимулюванням посилення емоційного переживання.*

Наприклад, людина в стані глибокого неспокою помічає навколо себе нові приводи для тривоги, розлючена людина знаходить все більше стимулів гніву, закохана – нові прояви достоїнств обраної особи.

В стані сильного емоційного збудження або під впливом сильних почуттів будь-які раціональні засоби є, як правило, неієвими. Інформація щодо недоцільності сильних емоційних переживань фільтрується і обирається лише те, що відповідає домінуючому емоційному процесу.

Основними засобами виходу з «емоційного порочного кола», нейтралізації сильного емоційного збудження є:

- 1) *розрядження емоції – створення умов, при яких найбільш повне вираження емоції знижує на певний час її інтенсивність;*
- 2) *утворення нового емоційного центру збудження, достатньо сильного, щоб загальмувати попередню емоцію.*

Наприклад, людина, яка під впливом незадоволених бажань постійно переживає тривогу або сум, раптово зцілюється під дією реальної фізичної загрози для життя.

2. Під впливом сильних позитивних емоцій (за А.Маслоу це «пікові переживання») змінюється перцептивна діяльність – виникає тенденція до цілісного безпосереднього сприйняття предмета, максимальна концентрація на предметі сприйняття, втрата орієнтації у часі та просторі.

Структурованість пізнавального процесу також стимулює вплив емоцій на продуктивність пізнавальної діяльності.

Високий рівень структурованості процесу пов'язаний з меншим ступенем впливу емоцій.

Структурованість пізнавального процесу – це ступінь виділення відображуваного явища серед інших явищ, ступінь виділення окремих компонентів явища і зв'язків між ними.

Вплив емоцій на процес структурування можна прослідкувати на прикладі використання проєктивних методик – досліджуваному пропонується матеріал з низьким ступенем організації (чорнильні плями, невизначені соціальні ситуації, незавершені дії і т. д.), із завданням відповісти, що можна «побачити» в плямах, що виражає обличчя людини на картинці, як слід завершити завдання. Було з'ясовано, що способи виконання цих завдань значно залежать від впливу емоцій.

Когнітивні особливості суб'єкта також зумовлюють вплив емоцій на пізнавальні процеси.

Когнітивні особливості:

1) Ступінь стабілізованості когнітивних схем.

☑ *Когнітивні схеми забезпечують надійну орієнтацію в певній сфері знань. Проте у сфері малознайомих явищ орієнтація може виявитися недостатньою.*

Наприклад, щоб пояснити зміни погоди, хвороби, необхідно засвоїти абстрактні категорії, необхідні для побудови системи знань. Первісні люди не володіли цими категоріями, тому в процесі інтерпретації явищ, які перевищували їх пізнавальні здібності, вони зверталися до магії – хворобу пояснювали ворожбою злого сусіда, погоду – допомогою потойбічних сил і т. д. Магічне мислення характеризується низьким рівнем організації когнітивних схем і, як наслідок, впливом емоційних факторів.

2) Хибні переконання – залежність між бажаним та очікуваним.

У людей з хибними переконаннями домінує «мислення бажань» – їх судження виражають не те, що є, а те, що вони хочуть, щоб було: переживання тривоги, неспокою, образи сприяють тому, що вони уявляють світ як ворожий та небезпечний.

Вплив емоцій на сенсорно-перцептивні процеси

Емоційний тон відчуттів

Емоційний тон відчуттів характеризується реагуванням на окремі властивості об'єктів або явищ: приємний або неприємний запах, смак або звук і т. д. На рівні переживань емоційний тон відчуттів виражається в задоволенні або в незадоволенні (Е.П.Ильин, 2007).

Емоційний тон відчуттів та відчуття мають як спільні характеристики (наприклад, наявність фізичного подразника), так і відмінні.

Основні параметри розподілення цих явищ:

1. Емоційне реагування

Відчуття є нейтральним, а емоційний тон відчуттів емоційно забарвлений (приємно – неприємно).

2. Об'єктивність – суб'єктивність

Відчуття є об'єктивним процесом (солонке є для будь-якої людини солонким), а емоційний тон характеризується суб'єктивністю (одній людині – приємне, іншій людині – відразливе).

3. Чіткість

Відчуття стає більш чітким, якщо на ньому зосередити увагу; емоційний тон характеризується розпливчатістю, неясністю, а концентрація уваги сприяє тому, що емоційний тон слабшає, і навіть зовсім зникає (рис. 12.2).

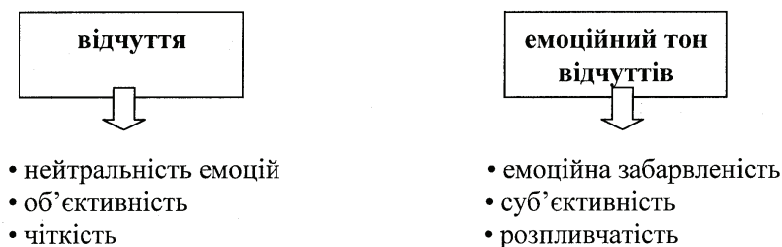

Рис. 12.2. Основні відмінності між відчуттями та емоційним тоном відчуттів

Генезис емоційного тону відчуттів.

На ступінь переживання задоволення – незадоволення впливають фактори:

- 1) якість подразника;
- 2) інтенсивність подразника.

Якість подразника може виявлятися у кольорі, тоні, тембрі і т. д.

Наприклад, жовтий колір стимулює веселий настрій, а блакитний – спокій, проте й байдужість.

Інтенсивність подразника характеризується підвищенням або зниженням оптимальної зони впливу.

Стимулів однозначно приємних немає – подразник, який викликає приємні відчуття при інтенсивному впливі стає неприємним і навіть викликає біль. У зв'язку з цим П.В.Симонов (П.В.Симонов, 1981) сформулював *принцип відносності позитивних емоційних оцінок* – багатократне повторення «приємних» впливів подразника призводить до нейтралізації позитивних оцінок, а також перетворює їх в негативні.

Емоційний тон відчуттів характеризується диференційованістю переживань:

- негативний полюс емоційного тону виражається у незадоволенні, відразі, стражданні;
- позитивний полюс характеризується задоволенням, насолодою, екстазом.

Вплив емоцій на сприйняття

Емоції впливають на дві основні сторони сприйняття:

- 1) перцептивні процеси;
- 2) перцептивний образ (Я.Рейковский, 1979).

Вплив емоцій на перцептивні процеси.

Сприйняття включає такі процеси, як виділення фігури і фону, оцінка величини або інших характеристик предмета сприйняття, виділення окремих його елементів. На кожний з цих процесів можуть впливати фактори емоційної природи (емоційний досвід, емоційно значущі ситуації, емоційні стани і т. д.), які заважають точності сприйняття.

☑ В експериментах Шафера і Мерфі (Я.Рейковский, 1979, с. 180) було показано вплив емоційного досвіду на процес виділення фігури з фону.

Суть експерименту: була організована експозиція карток з контурами обличчя (рис. 12.3) із завданням запам'ятати зображення та відповідні їм назви.

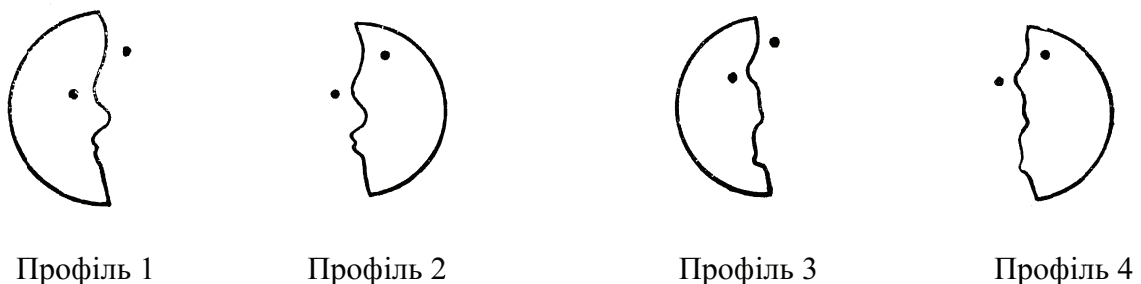
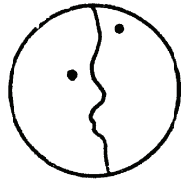

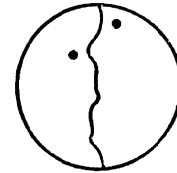
Рис. 12.3. Стимульний матеріал до експерименту Шафера і Мерфі (окремі зображення контурів обличчя)

Контури обличчя демонструвалися багатократно (час експозиції – приблизно 1/3 сек.). Два зображення контурів постійно супроводжувалися заохочувальною нагородою (учасники експерименту отримували після експозиції карток 2-4 центи), інші зображення контурів регулярно підкріплювалися покаранням (досліджуваний віддавав 2-4 центи). Кожний контур обличчя було продемонстровано 25 разів; нагороди і покарання були організовані таким чином, щоб досліджувані не могли співвіднести їх з певним зображенням контуру обличчя та їх назвою.

Критичний момент експерименту полягав у демонструванні подвійної фігури із поєднанням раніше двох експонованих профілів (рис. 12.4).

Поєднані профілі 1 та 2

Поєднані профілі 3 та 4

Рис. 12.4. Стимульний матеріал до експерименту Шафера і Мерфі (профілі, поєднані у подвійні фігури)

Досліджувані отримували завдання відповісти, який контур обличчя вони бачать на подвійному зображенні. З'ясувалося, що із загальної кількості експозицій у більшості випадків (54 із 67) досліджувані сприймали той контур обличчя, який супроводжувався позитивним підкріпленням.

Отже, експеримент показав, що з фону було виділено ту конфігурацію, з якою був пов'язаний позитивний емоційний досвід.

Вплив емоцій на перцептивний образ

На зміст сприйняття впливають:

- 1) стійкі емоційні установки;
- 2) тимчасові емоційні стани (Я.Рейковский, 1979).

Стійкі емоційні установки зумовлюють тенденцію до сприйняття більшої кількості нейтральних подразників як подразників, що викликають негативну або позитивну емоційну реакцію. Зокрема, в дослідженнях із застосуванням проєктивних тестів досліджувані з високим рівнем тривожності часто демонструють підвищену схильність до сприйняття елементів загрози в нейтральних ситуаціях (Е.Т.Соколова, 1987).

Тимчасові емоційні стани впливають на точність та якість оцінки предмета сприйняття. Наприклад, в стані фрустрації з'являються помилки сприйняття, які полягають у перетворенні нейтральних словесних стимулів в слова агресивного або тривожного змісту – «спалах», «знищення», «війна» і т. д.

☑ В дослідженні Х.Меррея було показано вплив емоційних станів на якість оцінки фотографій незнайомих осіб. В експерименті приймали участь п'ять одинадцятирічних дівчат. Їм було дано завдання оцінити за дев'ятибальною шкалою фотографії незнайомих осіб (усього дві серії фотографій по 15 у кожній). Оцінку досліджувані повинні були зробити три рази:

- 1) в суботу вдень, після повернення з прогулянки (1 серія);
- 2) в суботу ввечері, після «страшної гри у вбивцю», яка викликала сильне збудження і страх (1 та 2 серії);
- 3) у неділю вдень, після повернення з прогулянки (тільки 2 серія).

Дівчата повинні були оцінити, наскільки гарними або поганими здаються їм особи на фотографіях.

Порівняння балів, які були поставлені особам із першої та другої серії у двох ситуаціях (нейтральній та збудливій), забезпечило можливість оцінити вплив емоційного збудження і, при цьому, виключити вплив фактора черговості пред'явлення фотографій.

Результати дослідження показали, що стан збудження викликав змінення оцінок; у 70 % випадків ці зміни були негативними, тобто під впливом збуджуючої гри дівчата більшу кількість осіб оцінили як «поганих» (Психол. мотивацій и емоцій, 2007).

Емоційне сприйняття

Емоційне сприйняття, як емоційне реагування на відображення значущих подразників, зумовлює розвиток емоційної сприйнятливості – якості особистості, яка виявляється у частоті, різноманітності, інтенсивності «підключення» енергії емоцій до реагування на значущі для особистості стимули (В.В.Бойко, 2004).

Основними формами емоційного сприйняття є (рис. 12.5):

- емоційна чуйність (швидке, гнучке та в широкому діапазоні емоційне реагування на різноманітні стимули);
- емоційна ригідність (слабке, вибіркове, негнучке, в обмеженому діапазоні емоційне реагування на різноманітні зовнішні і внутрішні стимули);
- емоційна резистентність (неадекватне емоційне реагування на вплив стимулів).

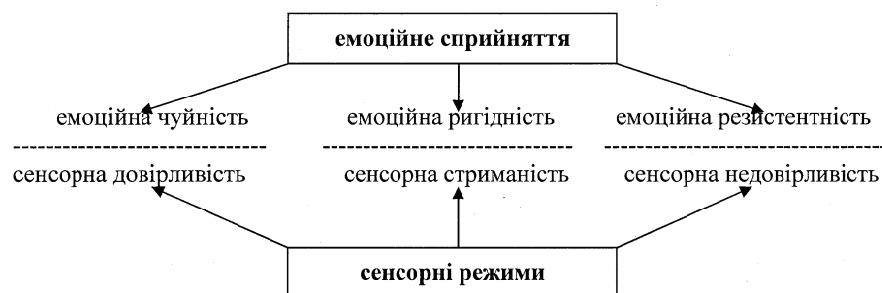

Рис. 12.5. Форми емоційного сприйняття та основні сенсорні режими

Переважання у людини певної форми емоційного сприйняття зумовлює ведучий *сенсорний режим* – готовність особистості в різному ступені активності «підключати» емоції до прийому інформації, яка поступає по каналам відчуттів.

Основні сенсорні режими (рис. 12.5):

- *Сенсорна довірливість.*

Цей режим пов'язаний з проявом емоційної чуйності. Система відчуттів керується емоцією інтересу, прагненням отримати корисну інформацію.

- *Сенсорна стриманість.*

Режим пов'язаний з емоційною ригідністю. Сенсорні канали вибірково реагують на зовнішні стимули. Емоції мало супроводжують процес отримання сенсорної інформації.

- *Сенсорна недовірливість.*

Режим пов'язаний з демонструванням емоційної резистентності. Переважають негативні емоції (настороженість, незадоволення, підозрілість), які обтяжують повноцінну діяльність сенсорної системи.

Емоції та пам'ять

Емоційна пам'ять

Поняття *емоційної (афективної) пам'яті* було введено в психологію Т.Рібо. Окремо Т.Рібо виділяє також «хибну» афективну пам'ять – спогади про емоції у зв'язку з певною ситуацією, і, поряд із тим, відсутність відповідного емоційного переживання.

Емоційна пам'ять – це пам'ять на емоції та почуття (Е.П.Ильин, 2007). Цей вид пам'яті виявляється у здатності запам'ятовувати та відтворювати почуття. Збережені у пам'яті почуття виконують роль сигналів, котрі або спонукають до дій, або утримують від дій, які в минулому були пов'язані з негативними переживаннями.

Наводяться дані, що у жінок емоційна пам'ять розвинута краще, ніж у чоловіків (Е.П.Ильин, 2006).

Існує два основні *способи відтворення емоцій*:

1) довольний – афективний стан викликається засобом інтелектуальних станів (пригадування ситуації, об'єкта, з якими в минулому була пов'язана емоція);

2) мимовільний – засобом безпосереднього впливу стимулу, внаслідок чого у пам'яті актуалізуються пов'язані з емоцією ситуації.

У зв'язку з цим в дослідженнях феномена емоційної пам'яті спостерігаються два спірних питання:

▪ Наскільки вірогідним є довольне та мимовільне відтворення емоцій, почуттів для будь-якої людини? До того ж відмінність між первинною емоцією та пізніше відтвореною виявляється не тільки в інтенсивності переживання, але і в якості – відбувається відтворення менш диференційованого та більш примітивного емоційного переживання.

▪ Які емоційні переживання краще запам'ятовуються – позитивні чи негативні?

В I пол. 20 ст. в західній психології було розповсюджено положення, що краще запам'ятовуються позитивні емоції (Г.Еббінгауз, З.Фрейд), у вітчизняній психології – тезис про переважання в емоційному досвіді негативних емоцій (П.П.Блонський).

Обидва постулати мають раціональне пояснення – легке забування неприємних емоцій у порівнянні з приємними забезпечує захист психіки від хворобливих переживань; поряд з тим, збереження у пам'яті негативних емоцій сприяє адаптивності до складних ситуацій (уникнення повторення страждань).

Єдине положення, що є безспірним – краще запам'ятовується емоційно забарвлена інформація (В.Н.Куликов, А.Г.Ковалев, 1997; Д.Люсин, 2002). Саме цей постулат складає основу сучасних мнемотехнік.

Мнемічні ефекти

На мнемічні процеси (запам'ятовування, збереження, відтворення, пригадування, забування) впливають емоційні явища – емоції, настрої і т. д. Саме цей вплив отримав в психології назву «мнемічні ефекти» (рис. 12.6).

Рис. 12.6. Основні мнемічні ефекти

Ефект «дежавю» (deja vu) – повторне переживання вже пережитого. Цей ефект описано П.П.Блонським (П.П.Блонский, 1979). Повторне переживання характеризується не як інтелектуальне пізнання, що ця ситуація вже колись зустрічалася. Це, переважно, глибоке, сумне і приємне одночасно, почуття чогось добре знайомого – що саме конкретно пригадати не вдається, але переживання ідентифікується саме як вже знайоме.

Ефект сліду від сильно пережитої емоції – латентний домінуючий емоційний осередок збудження, нібито «болючий мозоль» – випадкове повторення ситуації викликає нову сильну емоційну реакцію (П.П.Блонский, 1979).

Ефект залежності пам'яті від емоційного стану або настрою: якщо емоційний стан людини під час відтворення співпадає з емоційним станом, який переважав під час запам'ятовування, то кількість відтворених елементів буде значно більшою, ніж у випадку відтворення у протилежному (або просто іншому) емоційному стані (Д.В.Люсин, 2002).

Ефект конгруентності – відповідність між емоційною забарвленістю інформації та емоційним станом людини в момент запам'ятовування.

☑ *Класичною щодо вивчення ефекту конгруентності є серія досліджень, проведена Г.Бауером та його співробітниками (цит. за Д.В.Люсин, 2002, с. 338).*

Суть експерименту: у представників двох груп досліджуваних засобом гіпнозу було стимульовано появу певного переживання: в першій групі – сумування, в другій групі – радості. Після цього досліджуваним було запропоновано коротку розповідь про двох студентів. Один зі студентів – весела, успішна молода людина, якій все вдається. Інший студент – сумний, у нього все погано і постійно переслідують невдачі. Текст містив 54 речення радісного емоційного змісту та 57 речень сумного емоційного змісту, і ще 10 речень були нейтральні за змістом.

Досліджувані отримали завдання відтворити розповідь на наступний день після проведення основної процедури, перебуваючи в нейтральному стані.

Результати дослідження: сумні досліджувані запам'ятали більше речень про сумного студента, тоді як веселі – про веселого, тобто було встановлено ефект конгруентності.

В експерименті Т.Сисоевої також було показано ефект конгруентності з урахуванням рівня переробки інформації – семантичного (визначення загальноприйнятих значень слів) та глибинного (пов'язування слів з подіями особистого життя). Було виявлено, що при більш глибокій переробці інформації даний ефект був виражений сильніше, ніж при семантичній переробці.

Ефект конгруентності пояснюється з позиції *теорії семантичної мережі*: інформація в пам'яті представлена мережею асоційованих між собою вузлів, кластерів інформації. Активація певного вузла призводить до актуалізації відповідного сліду в пам'яті. Активація одного вузла також стимулює підвищення активації асоційованих з ним вузлів. Запам'ятовування трактується як встановлення асоціацій – між вузлом, який презентує подію, в ході якої було пережито емоцію, і відповідним емоційним вузлом.

Презентація емоційних подій підтримує збудження відповідного емоційного вузла. Наприклад, переведення у свідомість інформації про щасливу подію в стані щастя буде призводити до посилення асоціативного зв'язку між подією та емоцією засобом циркуляції активації від вузла події до вузла емоції і навпаки. Якщо ж у стані щастя з'являється емоція суму, то це буде призводити до послаблення стану щастя, оскільки активація буде відсилатися емоційному вузлу суму. В результаті вийде так, що зв'язки з емоційно конгруентними подіями будуть набагато сильніше, ніж з емоційно неконгруентними. Такі відмінності щодо асоціативної міцності у процесі вільного відтворення будуть виявлятися як ефект конгруентності.

Вплив емоцій на процеси мислення

Роль емоцій в процесі рішення складних мисленнєвих задач

Цикл експериментальних досліджень з даної тематики було проведено радянськими вченими в 1970-1980 рр. (І.О.Васильєв, Ю.Є.Виноградов, В.Л.Поплужний, О.К.Тихомиров). Експерименти були організовані на матеріалі шахових задач. Було отримано наступні результати:

1. Мінімізація емоційного збудження призводить до блокування складної інтелектуальної діяльності – учасники експерименту в розслабленому, «неемоційному» стані були не в змозі розв'язувати складні логічні задачі.

2. Розв'язування найбільш складних і креативних задач супроводжується найбільш інтенсивною «емоційною активацією».

Узагальнюючи ці дані, І.О.Васильєв виокремлює орієнтуючу і спонукальну функції емоцій – емоції «звужують» зону пошуку вірного рішення, «фіксують» успішні шляхи розв'язання задачі, «заставляють» прагнути до успіху.

Роль емоцій в процесі прийняття рішення

Вплив емоцій на прийняття рішення було розкрито Еліс Айзен (цит. за Г.Бреслав, 2006, с. 85): переживання позитивного характеру розслаблюють людину, більш вираженою стає схильність бути впевненим у власних рішеннях при менших зусиллях і простих стратегіях; переживання негативного характеру сприяють більшим зусиллям і більш зосередженому стилю прийняття рішення.

☑ *В одному з експериментів Е.Айзен «щасливі» учасники (ті, які до прийняття певного рішення отримали в подарунок невелику коробку цукерок) виявили більшу оптимістичність з приводу вірогідності виграшу в запропонованій лотереї, але при цьому вони показали менш виражену схильність ризикувати порівняно з учасниками контрольної групи. Дослідники пояснюють цей результат у термінах гіпотези «збереження настрою» – люди в гарному настрої не схильні до ризику, оскільки програш може зіпсувати їм настрій.*

І.М.Андрєєва (И.Н.Андреева, 2009) вважає, що лише незначна частина процесів прийняття рішень є свідомою, до того ж і ця частина підлягає афективним впливам. Підтвердженням цього є ефект емоційного забарвлення процесів прийняття рішень – залежно від настрою, в якому людина звертається до тієї або іншої проблематики, відмінними будуть сформульовані висновки та оцінки.

Вплив емоцій на здатність розв'язувати проблеми

В даній сфері досліджень отримано найбільш суперечливі результати. М.Аргайл (М.Аргайл, 2003) наводить дані, що позитивний настрій неоднозначно впливає на особливості мислення та здатність розв'язувати проблеми:

1) люди, у яких переважає гарний настрій, більш ефективно розв'язують задачі, які націлені на творчий підхід; вони здатні більшою мірою застосовувати нестандартні варіанти та демонструють більш високі показники творчого мислення (Е.Айзен, П.Бленей та ін.);

2) люди з підвищеним настроєм виконують завдання гірше, ніж інші учасники. Вони докладають менше зусиль та витрачають менше часу на виконання завдання (Н.Шварц).

М.Аргайл пояснює ці суперечливі дані наступним чином:

▪ Продуктивний вплив позитивного емоційного настрою на швидкість мисленнєвих операцій та посилення творчої спрямованості мислення пов'язані з тим, що в гарному настрої когнітивна система людини є менш напруженою, завдяки чому з'являються різноманітні, багаті асоціації, розширюється «поле дії», вихід за межі безпосередньо наданої інформації.

▪ Непродуктивний вплив позитивного емоційного настрою на процес розв'язування проблем полягає в тому, що гарний настрій спонукає людину більше використовувати стереотипні уявлення (особливо в ситуаціях розв'язування простих завдань), виявляти меншу вдумливість та аналітичність. У неї менше мотивів для задіяння мисленнєвих зусиль, вираженим є прагнення до збереження існуючого положення.

Ефективності процесів мислення сприяє *інтелектуальне налаштування* – готовність особистості більш або менш активно емоційно реагувати на ідеї, новизну, проблеми і знаходити в них значущість (В.В.Бойко, 2004).

Залежно від переважання певної форми емоційної сприйнятливості може бути вираженим «гаряче», «тепле» або «холодне» інтелектуальне налаштування.

«Гаряче» інтелектуальне налаштування – інтелектуальна діяльність активізується емоціями та емоційними станами. Щодо проблем, завдань, ідей переважає реакція жвавого інтересу.

«Тепле» інтелектуальне налаштування – помірне та вибіркоче емоційне реагування в ході виконання інтелектуальної діяльності. Інтелектуальні емоції активізуються лише за необхідністю, коли задіяні особистісні потреби, або коли це пов'язано з виконанням професійних обов'язків.

«Холодне» інтелектуальне налаштування – слабка інтелектуальна ініціатива. В якості реакції на проблеми та нові проекти переважають скепсис, критичність та незадоволення.

Емоційний інтелект та емоційне мислення

У феномені емоційного інтелекту втілено уявлення про ефективність взаємодії афективних і когнітивних процесів. Як одну з основних емоційного інтелекту виокремлюють *фасилітацію мислення* (асиміляція емоцій в мисленні) – використання емоцій з метою підвищення ефективності мислення та діяльності. Ця складова виявляється у здатності використовувати емоції для активізації уваги щодо важливих подій, викликати емоції, які спонукають швидко розв'язування задач, використовувати коливання настрою як засобу аналізу різних варіантів рішення проблеми (І.Н.Андреева, 2009).

Емоційне мислення являє собою процес переробки емоційної інформації.

Об'єднувальною характеристикою для зазначених понять є категорія «пізнання»: емоційне мислення – це процес, а емоційний інтелект – засіб емоційного пізнання (рис. 12.7).

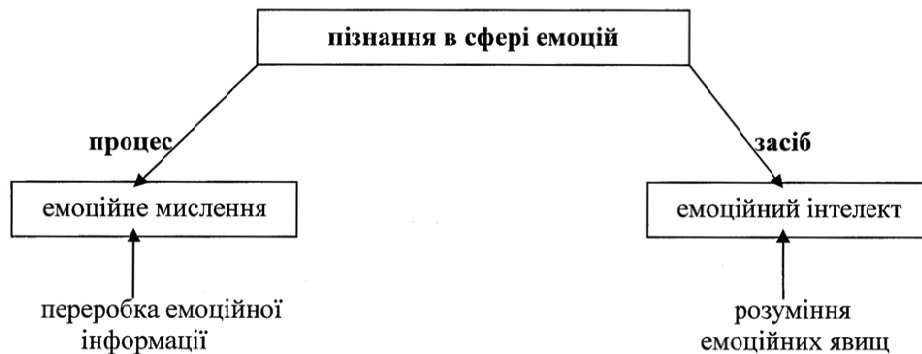

Рис. 12.7. Взаємозалежність понять «пізнання», «емоційне мислення», «емоційний інтелект»

Вплив емоцій на мисленнєві процеси

Залежно від сили та інтенсивності емоції двояко впливають на процес мислення (Я.Рейковський, 1979; И.Н.Андреева, 2009):

- по-перше, емоції активізують інтелектуальні процеси (тобто сприяють їх посиленню, прискоренню), або гальмують хід інтелектуальної діяльності (зниження швидкості мислення, хаотичність думок);
- по-друге, емоції вибірково впливають на зміст інтелектуальних процесів: сприяють появі асоціацій, зміст яких пов'язаний зі змістом емоційних процесів (емоція гніву сприяє появі агресивних асоціацій, емоція страху – тривожних і т. д.).

☑ Я.Рейковський (Я.Рейковський, 1979) зазначає, що вибірковий вплив емоцій може в окремих випадках призводити до деформації процесу мислення, до порушення його логічної структури відповідно до домінуючого емоційного стану. Як приклад Я.Рейковський наводить звіт про випадок масової паніки, пов'язаний з трансляцією радіоспектаклю про вторгнення марсіан (США, 1938 р.). Передача настільки вразила інформативним змістом, що більше одного мільйона слухачів були охоплені панічним страхом – спостерігалися спроби втечі від загрози, телефонні попередження рідних та знайомих і т. п.

Показовим виявився факт, що в стані сильного переляку сприйнята інформація інтерпретувалася саме таким чином, і це ще більше підсилювало реакцію страху.

Приклади розповідей людей – свідків панічної ситуації, які намагалися зрозуміти, що відбувається та виглядали у вікно:

- «Я подивився у вікно – все виглядало як завжди, і я подумав, що все це, мабуть, ще не дійшло до нашого району».

- «Подивився у вікно – алея Вайомінгу здавалася чорною від машин. «Люди тікають», – подумав я».

- «Жодного автомобіля не проїжджало по нашій вулиці. «Напевно, дороги знищені і рух призупинено», – думав я».

Отже, хоча ці люди спостерігали зовсім різне, вони надавали тому, що бачили, один і той же смисл, який відповідав вже сформованій емоційній установці.

Індивідуальні особливості та сила впливу емоцій та мислення

Підхід до способів розв'язання проблеми суттєво визначається настроєм, який переважає у людини в даний момент (Е.А.Перова, 2009) та емоційним типом особистості. Оптимісти та люди з підвищеним настроєм більш схильні обирати стратегії, пов'язані з позитивним переформулюванням і прийняттям ситуації (особливо в тих випадках, коли змінити ситуацію неможливо). Песимісти і люди зі знизеним настроєм схильні до реагування захисними механізмами – частіше це уникнення думок про проблеми та заперечення існуючої ситуації.

Індивідуальні особистісні особливості, які зумовлюють силу впливу емоцій на мислення (Дж.П.Форгас, 2004):

1) Самоприйняття та самоповага.

Більш ефективно управляють власними емоційними станами особи з високим рівнем самоповаги.

2) Макіавеллізм.

Особи з високим рівнем макіавеллізму є менш залежними від власного настрою.

3) Емоційна стриманість.

Особам з високим рівнем самовладання та стриманості менш властиве афективне реагування в ситуаціях спілкування.

Емоції, уява, фантазія

Умовно виокремлюються дві основні лінії впливу емоцій на процеси уяви і фантазії:

1. Під впливом вираженого емоційного стану посилюється тенденція до фантазування.

☑ В одному з експериментів було виявлено, що емоція, викликана тривалим голодуванням, призводить до появи фантазій, спрямованих на задоволення бажань, тобто фантазій компенсаторного характеру.

В ході експерименту (1945 р., США) фіксувалися дані спостереження за групою осіб, які погодилися голодувати. Було з'ясовано, що одним з типових наслідків голодування було посилення фантазій, пов'язаних з темою смачної їжі. Один з піддослідних навіть невідривно читав кулінарну книгу, щоб чіткіше уявляти образи конкретних страв.

2. Зміст емоційних станів впливає на зміст фантазій.

☑ В наведеному нижче експерименті було показано, що стан фрустрації видозмінює зміст уяви.

В ході експерименту дві групи слухачів школи міліції отримали під час занять з психології завдання скласти розповідь за картинками методики ТАТ.

Умови виконання завдання різнилися в цих двох групах:

- в одній групі виконання завдання не супроводжувалося якими-небудь подіями;
- в іншій групі, перед виконанням завдання з'являвся начальник, який повідомляв учасників про розпорядження коменданта школи щодо заборони відрядження додому (заборони звільнення). Така інформація мала сильний стресовий характер, оскільки для людей, які тривалий час були в розлуці з рідними, поїздка додому вважалася найбільш цінним заохоченням.

Наведена процедура експерименту передбачала дослідження фантазії та уяви в двох групах, які знаходилися в різних емоційних станах: у групі з яскраво вираженим гострим незадоволенням, роздратуванням, розчаруванням внаслідок впливу стресового фактора (група S) та в групі з нейтральним емоційним станом (група N).

У результаті експерименту було з'ясовано, що в розповідях групи S агресивного змісту було майже в два рази більше, ніж у групі N.

Таким чином, у фантазіях людей, які знаходяться в негативному емоційному стані (фрустрації), спостерігається помітне збільшення кількості агресивних елементів.

Динаміка характеру фантазій, пов'язаних з фрустраційними емоціями (тобто з незадоволенням важливої потреби):

- безпосередньо після задоволення: невеличке посилення процесів фантазії та уяви, пов'язане зі щойно реалізованою активністю – приємні спогади, насолода;
- з часом кількість фантазій, пов'язаних із задоволенням потреби, зменшується, але поступово зростає кількість фантазій, які стосуються будь-чого, що може сприяти задоволенню потреби (тобто посилюються фантазії інструментального характеру);
- з сильним посиленням потреби (коли величина дефіциту стає ще більш значущою) – готовність до фантазування послаблюється, та виникає сильна тенденція до дії, до прийняття рішучих мір щодо задоволення потреби;
- на наступній стадії кількість фантазій знову зростає, однак тепер це вже «задоволення бажань в уяві», тобто виникають фантазії компенсаторного характеру (за Куртом Левінім це «втеча в ірреальність»). Іноді на цій стадії може виникати тенденція до уникнення будь-яких стимулів, пов'язаних з потребою загалом (Я.Рейковский, 1979).

Стан емоційного напруження може стимулювати також творчу уяву (Л.А.Китаев-Смык, 2007). Процес творчості може «запускатися»:

- еустресом, прагненням до творчого самовираження;
- душевними стражданнями, пов'язаними з пошуком творчих досягнень.

Література

- Андреева И.Н.* Роль эмоций в процессе познавательной деятельности студентов // Высшая школа. – 2009. – № 2. – С. 27-30.
- Аргайл М.* Психология счастья / Майкл Аргайл; [пер. с англ. А.Лисицыной]. – СПб.: Питер, 2003. – 271 с. – (Серия “Мастера психологии”).
- Блонский П.П.* Память и мышление: Психологические исследования / Под ред. В.Н.Колбановского. – М., 1979.
- Бойко В.В.* Энергия эмоций / В.В. Бойко. – СПб.: Питер, 2004. – 474 с.
- Бреслав Г.М.* Психология эмоций / Г.М. Бреслав. – М.: Смысл: Издательский центр «Академия», 2006. – 544 с. – (Психология для студента).
- Герриг Р., Зимбардо Ф.* Психология и жизнь. – СПб.: Питер, 2004. – 955 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).
- Ильин Е.П.* Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. – СПб.: Питер, 2006. – 544 с.
- Ильин Е.П.* Эмоции и чувства. – СПб.: Питер, 2007. – 783 с.
- Китаев-Смык Л.А.* Факторы напряженности творческого процесса / Л.А.Китаев-Смык // Вопросы психологии. – 2007. – № 3. – С. 69-82.
- Куликов В.Н., Ковалев А.Г.* Эмоции и чувства в жизни человека. – Иваново, 1997.
- Кульчицкая Е.И.* Эмоциональное и интеллектуальное поведение // Практична психология та соціальна робота. – 2003. – № 1. – С. 1-3.
- Люсин Д.В.* Эмоциональная регуляция когнитивных процессов / Д.В. Люсин // Когнитивная психология : [учеб. для студ. высш. учеб. завед.] / под ред. В.Н. Дружинина, Д.В. Ушакова. – М.: ПЕР СЭ, 2002. – С. 333-347.
- Орме Г.* Эмоциональное мышление как инструмент достижения успеха / Пер. с англ. Д.Рябкиной. – М.: «КСП+», 2003. – 272 с.
- Перова Е.А.* Оптимизм как одна из составляющих субъективного благополучия / Е.А.Перова, С.Н.Еникалопов // Вопросы психологии. – 2009. – № 1. – С. 51-57.
- Психология мотиваций и эмоций /* Хрестоматия. Под ред. Ю.Б.Гиппенрейтер, М.В.Фаликман. – М.: ЧеРо, МПСИ, Омега-Л, 2006. – 752 с.
- Рейковский Я.* Экспериментальная психология эмоций. – М., 1979.
- Симонов П.В.* Эмоциональный мозг. – М.: Наука, 1981. – 215 с.
- Соколова Е.Т.* Проективные методы исследования личности. – М.: Изд-во МГУ, 1987.
- Социальный и эмоциональный интеллект: от процессов к измерениям:* [сб. науч. работ / науч. ред. Д.В. Люсин, Д.В. Ушаков]. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2009. – С. 90-113.
- Форгас Дж.П.* Чувства и мышление: влияние аффекта на социальное мышление и поведение // Психология. Журнал Высшей школы экономики. – 2004. – Т. 1, № 4. – С. 60-82.

БІОГРАФІЧНИЙ ДОВІДНИК

АНДЕРСОН (ANDERSON) ДЖОН РОБЕРТ

(народ. – 1947 р., Канада)

- Сучасний американський когнітивний психолог, професор когнітології університету Карнегі-Мелон.

- *Основний внесок*

На початку 1980-х рр. запропонував модель АСТ (адаптивний контроль мислення). Ця модель розроблена в межах класичної інформаційної метафори.

Сама теорія АСТ репрезентує процес набуття, перетворення та застосування знань. Сукупність знань індивіда розглядається не в якості пасивного сховища (тобто як бібліотека), а в якості активної системи, структурованої за певними областями застосування. Ці області отримали назву «домени».

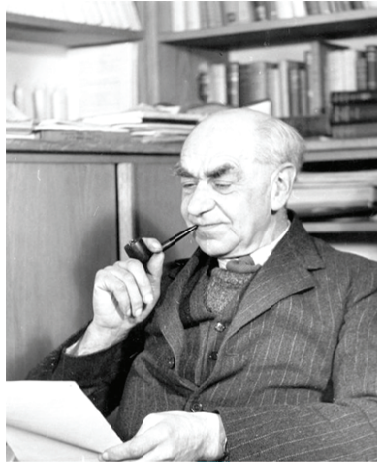
Теорія Андерсона сприяла розвитку нового погляду на проблему організації та переробки знань.

- *Основна наукова праця*

Андерсон Дж. Р. Когнитивная психология. – СПб., 2002.

БАРТЛЕТТ (BARTLETT) ФРЕДЕРИК ЧАРЛЬЗ

(20.10.1886, Глостершир, Англія – 1952 р., Кембридж, Англія)

- Англійський психолог; директор психологічної лабораторії в Кембриджі.

- *Основний внесок*

Досліджував проблеми експериментальної психології мислення, сприйняття, пам'яті. Одним із перших показав, що процес запам'ятовування є не репродуктивним процесом, а конструктивним, оскільки заснований на створенні внутрішнього образу (схеми) оточуючого середовища. Функції та структуру пам'яті розглядав у контексті культури.

Вперше в психології використав поняття схеми.

- *Основна наукова праця*

Bartlett F.C. Remembering. – Cambridge: Cambridge Univer. Press, 1932.

БАУЕР (BOWER) ГОРДОН ХОВАРД

(народ. у 1932 р.)

- Американський когнітивний психолог, один із засновників інформаційного підходу.

- *Основний внесок*

Досліджував взаємозв'язок між емоційним станом людини та емоційним забарвленням інформації, що підлягає запам'ятовуванню.

Запропонував модель пам'яті, яка репрезентує зв'язок між емоціями та мнемічними процесами. Ця розробка уособлює типові системні моделі. Пам'ять розглядається як система, яка складається з вузлів та зв'язків між ними. Вузли являють собою одиниці збереження інформації, вони можуть представляти семантичні категорії, спогади про конкретні епізоди з минулого досвіду і т. д. Запам'ятовування інтерпретується як встановлення зв'язків між вузлами, а здобуття інформації з пам'яті (при відтворенні, впізнаванні та ряді інших процесів) – як активізація цих зв'язків.

- *Основні наукові праці*

Bower G.H. Mood and memory // American Psychologist. – 1981. – Vol. 36. – P. 129-148.

Bower G.H. How might emotions affect learning // The handbook of emotion and memory: Research and theory. – Hillsdale: Erlbaum, 1992. – P. 3-31.

БОГОЯВЛЕНСЬКА ДІАНА БОРИСІВНА

(народ. – 27.07.1932, Москва)

- Сучасний російський психолог і філософ; професор кафедри загальної психології психологічного факультету МДУ (з 1992); академік РАЕН (з 1999).

- *Основний внесок*

Розробила новий науковий напрям в галузі психології творчості і обдарованості. Виокремила одиницю аналізу творчості – «інтелектуальна активність». Запропонувала метод «Креативне поле», спрямований на ідентифікацію творчих здібностей.

- *Наукова та освітня діяльність*

Тема кандидатської дисертації: «Метод дослідження інтелектуальної діяльності». Тема докторської дисертації: «Психологічні основи інтелектуальної активності».

Підготувала двох докторів та дванадцять кандидатів наук.

Є автором більше 220 наукових праць.

У Московському університеті читає спецкурс з психології та діагностики творчих здібностей.

- *Основна наукова праця*

Богоявленская Д.Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества.
– Ростов-на-Дону, 1983.

БОНО (BONO) ЕДВАРД ДЕ

(народ. – 19.05.1933, Мальта)

- Британський психолог і письменник; експерт у галузі творчого мислення.

- *Основний внесок*

Плоказав, що творчість є однією з необхідних характеристик самоорганізованих інформаційних систем.

Є основоположником концепції латерального мислення (термін було включено до складу «Оксфордського словника англійської мови»).

Розробив спеціальні методи формування творчого мислення.

- *Основні наукові праці*

Боно Е. де Шість шляп мышления. – СПб.: Питер Паблишинг, 1997. – 256 с.

Боно Э. Водная логика / Пер. с англ. Е.А.Самсонова. – Мн.: «Попурри», 2006. – 240 с.

БРОДБЕНТ (BRODBENT) ДОНАЛЬД ЕРІК

(6.05.1926 р., Бірмінгем, Англія – 10.04.1993, Ейлсбері, Англія)

- Англійський психолог.

- *Основний внесок*

Досліджував селективну (вибіркову) увагу та короточасну пам'ять.

Запропонував власну концепцію уваги: «модель з фільтрацією» або «модель ранньої селекції», яка ґрунтувалася на результатах експериментів з дихотичним прослуховуванням, що проводилися Е.Черрі (одночасне пред'явлення досліджуваним різних слів в ліве та праве вухо). Модель Бродбента пояснює процеси і результати експериментів з селективним прослуховуванням.

- *Сторінки біографії*

Планував викладати інженерну справу в Кембриджському університеті. Під час служби в Королівських повітряних силах (службу проходив у Північній Америці) вперше дізнався про психологію – в Англії більшості молоді в ті часи невідомій.

Д.Бродбент зацікавився проблемою проектування психологічного середовища, придатного для людини. Пізніше він поступив на факультет психології Кембриджа, який очолював Ф.Бартлетт.

- *Основна наукова праця*

Broadbent D.E. Perception and communication. – London: Pergamon Press, 1958. – 338 p.

БРУНЕР (BRUNER) ДЖЕРОМ СЕЙМУР

(народ. – 1.10.1915, Нью-Йорк, США)

- Американський психолог; основоположник когнітивної психології, когнітивної теорії навчання в освітній психології.

- *Основний внесок*

В 1960-1970-рр. разом з Дж. Міллером керував Гарвардським центром когнітивних досліджень – дані експериментальної психології, лінгвістики, антропології, дослідження штучного інтелекту були вперше об'єднані в єдину дисципліну – когнітивну науку.

У роботах Брунера були спростовані уявлення про сприймання як пасивну реєстрацію подій зовнішнього світу органами чуттів. Вчений вважав, що перцептивні образи формуються внаслідок активного пошуку сенсорних даних – людина активно шукає знання за межами безпосередньо даного.

- *Основні наукові праці*

Брунер Дж. Процесс обучения. – М., 1962.

Брунер Дж. Психология познания. За пределами непосредственной информации. – М., 1977.

ВЕККЕР ЛЕВ МАРКОВИЧ

(4.10.1918, Одеса – 1.10.2001, Вашингтон, США)

- Радянський і американський психолог; професор Ленінградського державного університету та університету Джорджа Мейсона.

- *Основний внесок*

Розробив цілісну концепцію психічних процесів, в якій пояснював механізми побудови об'єктивного образу оточуючого середовища.

Запропонував ідею ролі шкіряних та м'язових відчуттів у формуванні та функціонуванні всіх психічних процесів.

Диференціював психічні процеси на більш елементарні та більш складні. Запровадив вивчення психічної ієрархії за рівнями – від елементарних відчуттів до складного процесу усвідомлення навколишнього середовища.

- *Основні наукові праці*

Веккер Л.М. Восприятие и основы его моделирования. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1964. – 194 с.

Веккер Л.М. Психические процессы : В 3-х т. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1974. – Т. 1. – Ощущение и восприятие. – 334 с.

Веккер Л.М. Психические процессы: В 3-х т. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1976. – Т. 2. – Мышление и интеллект. – 342 с.

ВЕКСЛЕР (WECHSLER) ДЕВІД

(12.01.1896, Леспеді, Румунія – 02.05.1981, Нью-Йорк, США)

- Американський психолог румунського походження; психодіагност і психіатр; автор всесвітньо відомих тестів інтелекту для дорослих і дітей.

- *Основний внесок*

Проводив дослідження вікових змін інтелекту та пам'яті.

Створив всесвітньо відомі тести інтелекту, при цьому об'єднав в єдиний комплекс тести вербального і невербального інтелекту.

Визначав інтелект як глобальну здатність розумно діяти, раціонально мислити, ефективно долати життєві труднощі.

- *Основна наукова праця*

Wechsler D. The measurement of adult intelligence. – Baltimore, 1944. – 160 p.

ВЕЛИЧКОВСЬКИЙ БОРИС МИТРОФАНОВИЧ

(народ. – 26.06.1947, Ногинськ, Московська обл., Росія)

- Сучасний російський і німецький психолог; спеціаліст у сфері когнітивної науки (фундаментальні й прикладні дослідження пізнавальних процесів).

- *Основний внесок*

Розробив рівневу теорію когнітивних процесів.

- *Сторінки біографії*

У 1966-1971 рр. навчався на факультеті психології МДУ (наукові керівники В.В.Лебединський, Ю.Б.Гіппенрейтер, В.П.Зінченко) та у Берлінському університеті (науковий керівник Ф.Клікс).

У 1970-х рр. працював на кафедрі загальної психології факультету психології МДУ. В 1987 р. створив при МДУ першу в СРСР та Росії кафедру когнітивних досліджень.

З початку 1990-х рр. живе та працює в Німеччині.

- *Основні наукові праці*

Величковский Б.М., Блинникова И.В., Лапин Е.А. Представление реального и воображаемого пространства // Вопросы психологии. – 1986. – № 2. – С. 103-112.

Величковский Б.М. Успехи когнитивных наук: технологии, внимательные к вниманию человека // В мире науки. – 2003. – № 12. – С. 87-93.

Величковский Б.М. Когнитивная наука : Основы психологии познания : В 2-х т. – М.: Смысл; Издательский Центр «Академия», 2006. – 448 с.

ВИГОТСЬКИЙ ЛЕВ СЕМЕНОВИЧ

(5.11.1896, м. Орша, Російська імперія – 11.06.1934, Москва, Росія)

- Російський психолог і філософ.

- *Основний внесок*

Запропонував культурно-історичну теорію, яка вплинула на сучасну когнітивну психологію, особливо на уявлення про когнітивний розвиток.

- *Сторінки біографії*

Після закінчення Гомельської гімназії (Білорусь) у 1913 р. Л.Виготський поїхав до Москви та поступив вчитися відразу до двох навчальних закладів – у Народний університет на історико-філологічний факультет за власним бажанням і Московський імператорський інститут за вказівкою батьків.

Після закінчення навчання Л.Виготський повернувся до рідного Гомелю, де влаштувався вчителем літератури в школі. Пізніше його запросили викладати філософію і логіку в Педагогічному технікумі. Саме в цьому технікумі Л.Виготський створив кабінет експериментальної психології, на базі якого активно займався науково-дослідною роботою.

У 1924 р. на II Всеросійському з'їзді з психоневрології, який проходив у Ленінграді, Л.Виготський виступив зі своєю першою науковою роботою «Методика рефлексологічного і психологічного дослідження». Його доклад містив гостру критику рефлексології.

Зміст доповіді Л.Виготського був новаторським, тому й привернув до себе увагу відомих психологів тих часів – О.Леонтьєва та О.Лурії.

Пізніше О.Лурія запросив Л.Виготського до Московського університету експериментальної психології. З цього часу Л.Виготський став лідером легендарної трійки психологів: Виготський + Леонтьєв + Лурія.

Л.Виготського називають «Моцартом психології», хоча він не мав спеціальної психологічної освіти. Саме це, напевно, дозволило йому по-новому поглянути на проблеми психологічної науки.

ГАРДНЕР (GARDNER) ГОВАРД ЕРЛ

(народ. – 11.07.1943, Пенсільванія, США)

- Американський психолог; спеціаліст в області когнітивної психології, психології розвитку, психології інтелекту.

- *Основний внесок*

Розробив теорію інтелекту, за якою інтелект уявляється не як єдиний конструкт, а як структура з різних типів інтелекту: вербального (мовленнєвого), логіко-математичного, просторового, музичного, тілесно-кінестетичного, міжособистісного, внутрішньоособистісного.

Г.Гарднер співвідніс виділені види інтелекту з життям та творчістю видатних діячів світової культури к. XIX – поч. XX ст.: З.Фрейд – уособлює внутрішньоособистісний тип інтелекту, А.Ейнштейн – блискучий представник логіко-математичного інтелекту, І.Стравінський – музичного, М.Грехем – тілесно-кінестетичного, М.Ганді – міжособистісного, Т.Еліот – вербального, П.Пікассо – просторового.

- *Сторінки біографії*

У 1961 р. Г.Гарднер вступив до Гарвардського університету, де планував вивчати історію. Однак, під впливом Е.Еріксона він зацікавився психологією. Після знайомства з Дж.Брунером Г.Гарднер змінив спеціалізацію. У 1971 р. він захистив докторську дисертацію на тему дитячої сенсорики.

- *Основна наукова праця*

Gardner H. Frames of mind: The theory of multiple intelligences. – L.: Heinemann, 1983.

ГІБСОН (GIBSON) ДЖЕЙМС ДЖЕРОМ

(27.01.1904, Огайо, США – 11.12.1979, Нью-Йорк, США)

- Американський психолог; спеціаліст в галузі психології зорового сприйняття.

- *Основний внесок*

Заснував новий науковий напрямок – «екологічна оптика». Екологічна оптика спрямована на дослідження оптичної інформації на рівні зорових відчуттів.

Критикував когнітивізм. Заперечував позицію інформаційної обробки в пізнанні. Розробив теорію прямої перцепції, яка визнавала роль оточуючого середовища в дослідженнях сприйняття.

- *Сторінки біографії*

Був одружений з відомим психологом і своїм співавтором Елеонор Гібон.

- *Основна наукова праця*

Гібсон Дж. Экологический подход и зрительное восприятие. – М., 1998.

ДРУЖИНИН ВОЛОДИМИР МИКОЛАЙОВИЧ

(12.08.1955, Дунилово, Росія – 22.06.2001, Сочі)

- Російський психолог.

- *Основний внесок*

Запропонував структуру загальних пізнавальних здібностей (інтелект, креативність); встановив фактори соціального мікросередовища, які впливають на розвиток креативності дітей.

- *Сторінки біографії*

Дуже захоплювався поезією, сам писав вірші. Перший збірник його віршів «Законы отражения» був опублікований у 1999 р. Підготовку другого він так і не встиг завершити.

Трагічно загинув у 2001 р.

- *Основні наукові праці*

Дружинин В.Н. Интеллект и продуктивность деятельности: модель «интеллектуального диапазона» // Психологический журнал. – 1998. – Т. 19. – № 2. – С. 61-70.

Дружинин В.Н. Психология общих способностей. – СПб.: Питер, 2002. – 368 с.

- *З творчості вченого:*

«Я уйду не сегодня, а позже.
Полюбив тишину и покой,
Ранним утром себя подытожу
Карандашной последней строкой.
Утром – чтобы никто не услышал
И за плечи не смог удержать.
Прогуляться по городу вышел
И уже не вернётся назад
Никогда...»

КАНЕМАН (KANEMAN) ДАНИЕЛЬ

(народ. – 5.03.1934, Тель-Авів, Палестина)

- Ізраїльсько-американський психолог.

- *Основний внесок*

Досліджував проблеми психології уваги (розробив теорію розумових зусиль) та пам'яті.

Вивчав процес формування суджень та прийняття рішень в умовах невизначеності.

- *Сторінки біографії*

Одружений на Енн Трейсман, відомій дослідниці проблем психології уваги.

- *Основні наукові праці*

Канеман Д., Тверски А. Рациональный выбор ценности и фреймы // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24. – № 4. – С. 31-42.

Канеман Д., Словик П., Зверски А. Принятие решений в неопределенности: Правила и предубеждения. – Харьков: Гуманитарный центр, 2005. – 632 с.

Канеман Д. Внимание и усилие / пер. с англ. И. С. Уточкина. – М.: Смысл, 2006. – 288 с.

КЕТТЕЛЛ (CATTELL) РЕЙМОНД БЕРНАРД

(20.03.1905, Хілтоп, Англія – 2.02.1998, Гонолулу, США)

- Англійський і американський психолог.

- *Основний внесок*

У когнітивній психології відомий як автор теорії плинного та кристалізованого інтелекту.

- *Наукова діяльність*

У 1929 р. захистив докторську дисертацію з психології, написану під керівництвом видатного англійського психолога Ч.Спірмена.

У 1937 р. отримав ступінь доктора наук Лондонського університету.

Є автором приблизно 35 книг і 500 статей.

Досліджував традиційні питання експериментальної психології, соціальної психології та генетики.

В області психології інтелекту розробив низку тестів, спрямованих на дослідження інтелектуальної діяльності

КОСТЮК ГРИГОРІЙ СИЛОВИЧ

(5.12.1899, Могильно, Україна – 1982, Київ, Україна)

- Український психолог; фундатор української психологічної школи; дійсний член АПН СРСР (з 1966 р.); заслужений діяч науки УРСР.

- *Основний внесок*

Досліджував пізнавальні психічні процеси.

З 1945 р. домігся створення науково-дослідного інституту психології, який очолював з 1945 по 1972 р. Інститут став центром теоретико-методологічних і прикладних досліджень психологічних проблем мислення та інтелектуальних здібностей.

З грудня 1995 р. Інститут, створений Г.С.Костюком, носить його ім'я (Інститут психології імені Г.С.Костюка АПН України).

Даниною пам'яті українському вченому стало проведення Інститутом психології міжнародних наукових Костюківських читань, присвячених розвитку вітчизняної психологічної науки.

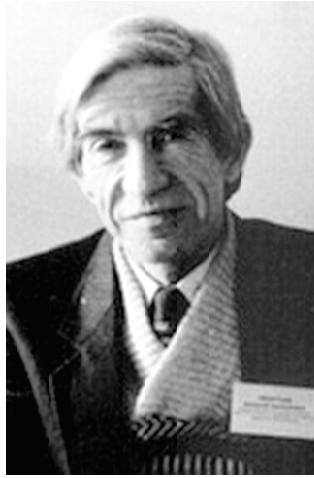
- *Основні наукові праці*

Костюк Г.С. Проблеми психології мислення. – К., 1958.

Психологія / За ред. Г.С.Костюка. – К.: Рад. школа, 1968.

ЛЕОНТЬЄВ ОЛЕКСІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ

(14.01.1936, Москва – 12.08.2004, Москва)

- Російський психолог і лінгвіст.

- *Основний внесок*

Вивчав проблему психолінгвістичних аспектів мовлення.

- *Сторінки біографії*

Батько (Леонт'єв Олексій Миколайович) та син (Леонт'єв Дмитро Олексійович) також є відомими психологами.

НАЙССЕР (NEISSER) УЛЬРИК

(народ. 8.12.1928, Німеччина)

- Американський психолог; член Національної академії наук США.

- *Основний внесок*

Сприяв становленню когнітивної психології в II пол. XX ст.

Автор однієї з найбільш впливових робіт з когнітивної психології.

- *Основні наукові праці*

Найссер У. Познание и реальность. – М.: Прогресс, 1981.

Neisser U. Cognitive Psychology. – New-York: Appleton-Century Crofts, 1967.

НОРМАН (NORMAN) ДОНАЛЬД

(народ. 25.12.1935)

- Американський психолог.

- *Основний внесок*

Проводив дослідження в галузі сприйняття, пам'яті, уваги.

- *Основна наукова праця*

Линдсей П., Норман Д. Переработка информации у человека / Под ред. А.Р.Лурия. – М.: Мир, 1974. – 550 с.

ПОНОМАРЬОВ ЯКОВ ОЛЕКСАНДРОВИЧ

(1920, Вічуга, Росія – 1997, Москва, Росія)

- Російський психолог.

- *Основний внесок*

Суттєво сприяв розвитку психології творчості та інтуїції.

Вважав творчість механізмом розвитку.

Розробив принцип «ЕРС»: Етапи розвитку явища (об'єкта або здібності) перетворюються в структурні Рівні його організації, які стають Ступенями для подальшого розвитку.

- *Основні наукові праці*

Пономарёв Я. А. Психология творческого мышления. – М., 1960.

Пономарёв Я. А. Знания, мышление и умственное развитие. – М.: Просвещение, 1967.

Пономарёв Я. А. Психика и интуиция. – М.: Политиздат, 1967.

РОМЕНЕЦЬ ВОЛОДИМИР АНДРІЙОВИЧ

(1926, Київ, Україна – 1998, Київ, Україна)

- Видатний український психолог; дійсний член АПН України (з 1992 р.).

- *Основний внесок*

Вивчав ключові проблеми психології творчості. Показав структуру творчого процесу. Розглядав формування та виявлення творчих здібностей людини на різних етапах розвитку.

- *Сторінки біографії*

В.А.Роменець народився в сім'ї службовця. Свій трудовий шлях він почав техніком-будівельником. У дитинстві та юнацькі роки захоплювався спортом, багато читав. Полюбляв блукати крутими дніпровськими схилами, милуватися куполами київських соборів.

Після закінчення відділення психології філософського факультету Київського державного університету ім. Т.Шевченка та аспірантури в Інституті психології МО УРСР Володимир Андрійович працював науковим співробітником Інституту філософії АН УРСР. З 1967 р. перейшов на постійну роботу в Київський університет, подолавши 30-річний шлях від старшого викладача до професора кафедри загальної та інженерної психології. З 1991 р., не залишаючи викладацької роботи в університеті, очолював відділ теорії, історії психології та етнопсихології в Інституті психології ім. Г.С.Костюка АПН України. У 1992 р. був обраний дійсним членом АПН України. З 1996 р. і до останніх днів Володимир Андрійович плідно працював на посаді головного наукового співробітника Інституту соціальної та політичної психології АПН України.

В.А.Роменець є автором близько 170 друкованих праць. Основний його науковий доробок – у галузях загальної психології, історії всесвітньої та української психології, історичної психології, психології творчості.

- *Основні наукові праці*

Роменець В.А. Фантазія, пізнання, творчість. – К., 1965.

Роменець В.А. Психологія творчості. – К.: Вища школа, 1971.

СКОРОХОДОВА ОЛЬГА ІВАНІВНА

(24.05.1911, Херсонська обл., Україна – 1982, Москва, Росія)

- Російська вчена; була єдиним у світі сліпоглухим науковим співробітником.

- *Основний внесок*

Засобом самостереження описала різні види чутливості – дотик, нюх, вібраційне відчуття, температурні, смакові відчуття, які замінювали слух та зір.

- *Основні наукові праці*

Скороходова О.И. Как я воспринимаю и представляю окружающий мир / Предисловие В.Н.Чулкова. – М.: Педагогика, 1990.

Скороходова О.И. Приспособление глухонемых к жизни // Специальная школа. – 1963. – № 1. – С. 59-60.

- *З творчості вченої:*

«Думают иные – те, кто звуки слышат,
Те, кто видят солнце, звезды и луну:
– Как она без зренья красоту опишет?
Как поймет без слуха звуки и весну!?

Я услышу запах и росы прохладу,
Легкий шелест листьев пальцами ловлю.
Утопая в сумрак, я пройду по саду,
И мечтать готова, и сказать люблю...»

СОССЮР (SAUSSURE) ФЕРДИНАНД ДЕ

(26.11.1857 – 22.02.1913)

- Швейцарський лінгвіст; вважається «батьком» лінгвістики ХХ ст.

- *Основний внесок*

Сприяв розвитку семіотики (науки про знаки та знакові системи).

Заклав теоретичний фундамент нового напрямку лінгвістичних досліджень – *структурної лінгвістики*.

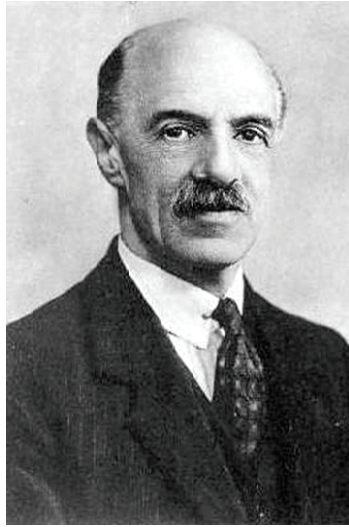
- *Основні наукові праці*

Соссюр Ф. де. Заметки по общей лингвистике. – М.: Прогресс, 1990; 2001.

Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики / Пер. с французского А.М.Сухотина, под редакцией и с примечаниями Р.И.Шор. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.

СПІРМЕН (SPEARMAN) ЧАРЛЬЗ ЕДВАРД

(10.19.1963 – 17.09.1945)

- Англійський психолог і статистик; спеціаліст в області експериментальної психології, теорії, історії і філософії психології; один із впливових англійських психологів ХХ ст.

- *Основний внесок*

Запропонував «двофакторну теорію інтелекту», згідно якої виокремлювалися: загальний (генеральний) *фактор «G»*, що лежить в основі будь-яких успішних розумових дій, та ряд спеціальних факторів, необхідних для розв'язання задач в окремих галузях.

Розробив численні методики математичної статистики. Автор техніки факторного аналізу.

- *Сторінки біографії*

Ч.Спірмен розпочинав свою кар'єру в якості офіцера піхоти, 15 років служив в армії в основному в Індії. В 34 роки пішов у відставку і розпочав академічне життя. Вивчав психологію в лабораторії В.Вундта, у 1906 р. закінчив Лейпцігський університет. Через рік Ч.Спірмен розпочав роботу в Лондонському університеті. Саме завдяки багаторічним зусиллям Ч.Спірмена там згодом виникла «лондонська школа» психології.

СТЕРНБЕРГ (STERNBERG) РОБЕРТ

(народ. у 1949 р.)

- Американський психолог; спеціаліст в області когнітивної психології.

- *Основний внесок*

Автор робіт з імпліцитних теорій інтелекту, креативності й мудрості, практичного інтелекту, інтелектуальної обдарованості.

За результатами серії досліджень, присвячених вивченню розв'язання аналогій, запропонував «компонентну модель інтелекту», яка диференціювала різні розумові процеси.

Вважав, що інтелект не є чимось фіксованим і незмінним, і не зводиться до того, що вимірюють традиційні тести інтелекту. А є набагато ширшим поняттям, що характеризує успішність функціонування в реальному житті.

- *Основна наукова праця*

Стернберг Р. Дж. и др. Практический интеллект / Р. Стернберг; пер. с англ. К.Щукиной, Ю.Буткевич. – СПб.: Питер, 2002. – 272 с.

ТЕРСТОУН (THURSTONE) ЛУЇС ЛЕОН

(29.05.1887, Чикаго, США – 29.09.1955. Чапелъ Хілл, США)

- Американський психолог шведського походження; голова Американської психологічної асоціації (з 1932 р.).

- *Основний внесок*

Запропонував мультифакторну теорію інтелекту, яка заперечувала концепцію G-фактора Ч.Спірмена.

Вивчав психологію творчості.

Автор популярних методів факторного аналізу та ряду методів психологічних вимірювань (психометрії).

- *Сторінки біографії*

Л.Терстоун народився в сім'ї шведських емігрантів Конрада і Софі Терстоунів. Батько Л.Терстоуна викладав математику, пізніше став лютеранським священником, редактором і видавцем газети. Коли Луїсу було 8 років, сім'я переїхала до Стокгольму, однак через 6 років вони знову повернулися в США.

Свою професійну кар'єру Л.Терстоун розпочинав як інженер. Першу публікацію з інженерної справи він розмістив у журналі ще під час навчання в школі. Після закінчення навчання в Корнельському університеті (у 1912 р. отримав диплом магістра інженерної справи) Л.Терстоуна запросили на роботу в дослідницьку лабораторію Томаса Едісона.

У 1914 р. Л.Терстоун серйозно зацікавився психологією та поступив учитися до Технологічного університету Карнегі. Пізніше він став професором психології та деканом.

У 1927 р. Л.Терстоун створив психометричну лабораторію в Чиказькому університеті.

ТРЕЙСМАН (TREISMAN) ЕНН МАРІ

(народ. – 27.02.1935, Уейкфілд, Великобританія)

- Спеціаліст в області психології уваги.

- *Основний внесок*

Розробила та впровадила програму експериментів щодо вивчення властивостей уваги, сприйняття об'єктів.

- *Сторінки біографії*

Е.Трейсман була старшою дочкою Персі Тейлора та його дружини французьки Сюзан. Під час війни сім'я проживала в селищі, де неподалік П.Тейлор служив старшим офіцером.

Е.Трейсман вивчала сучасні мови (зокрема, французьку літературу) в Кембріджі і здобула ступінь бакалавра з відзнакою, яка дала можливість отримувати наукову стипендію. Вона використала цю стипендію для того, щоб через рік отримати ще один ступінь – бакалавра з психології.

Десь через три роки після навчання Е.Трейсман вийшла заміж за Майкла Трейсмана, колегу по аспірантурі, який пізніше став викладачем психології в Оксфорді. Через рік вона завершила свою дисертацію з проблеми вибіркості уваги і отримала докторський ступінь.

На рубежі 1960-1970-х рр. Е.Трейсман зробила ряд важливих коректив щодо теорії Д.Бродбента, свого вчителя. Саме тому роботи Е.Трейсман досить часто цитуються в підручниках з когнітивної психології.

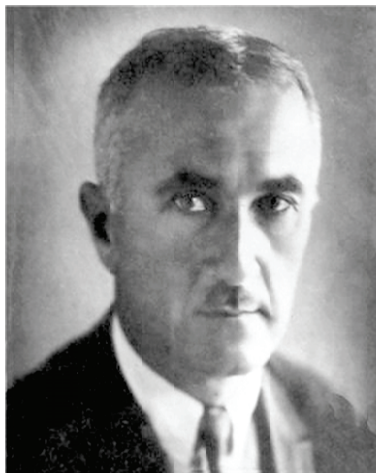
У 1976 р. Е.Трейсман розлучилася зі своїм чоловіком. У 1977-1978 рр. Е.Трейсман проводила експерименти в Центрі сучасних досліджень поведінки в Стенфорді. В кінці 1978 р. вона вийшла заміж за відомого когнітивіста Д.Канемана, і вони разом переїхали до Канади.

- *Наукова праця*

Treisman A., Gelade G. A feature integration theory of attention // Cognitive Psychology. – 1980. – Vol. 12. – P. 97-136.

УЗНАДЗЕ ДМИТРО МИКОЛАЙОВИЧ

(1888, Сакара, Грузія – 12.10.1950, Тбілісі, Грузія)

- Грузинський психолог і філософ; засновник грузинської психологічної школи.

- *Основний внесок*

Вивчав поняття установки як готовності до певної поведінки; досліджував ефекти та ілюзії (зорові, слухові, смакові, тактильні), які супроводжують явище установки.

- *Сторінки біографії*

Д.Узнадзе народився в селищі Сакара в селянській сім'ї. В 1896 р. він вступив до гімназії, де показав себе як здібний учень. Проте згодом він був виключений з останнього класу гімназії у зв'язку з активною участю в революційному русі.

Навчання Д.Узнадзе продовжив у Швейцарії, а потім у Німеччині. Він вступив до філософського факультету Лейпцігського університету, де прослухав курс лекцій В.Вундта. В 1909 р. Д.Узнадзе закінчив університет і в тому ж році отримав звання доктора філософії в Галльському університеті.

Після закінчення навчання вчений повернувся до Грузії, де працював одночасно в різних гімназіях Кутаїсі. В 1917 р. Д.Узнадзе переїхав у Тбілісі, де активно включився до роботи щодо організації Тбіліського університету. За його ініціативою в 1918 р. у створеному університеті було відкрито кафедру психології і педагогіки, а в 1920 р. – психологічну лабораторію. Для навчання психологів Д.Узнадзе підготував декілька навчальних посібників.

- *Основна наукова праця*

Узнадзе Д.Н. Экспериментальные основы психологии установки. – Тбилиси: Мецниереба, 1961.

УШАКОВ ДМИТРО ВІКТОРОВИЧ

(народ. у 1964 р.)

• Російський психолог; завідуючий лабораторією психології і психофізіології творчості Інституту психології РАН; член редколегій ряду російських і зарубіжних наукових журналів; зам. гол. редактора журналу «Психология. Журнал Высшей школы экономики».

• *Основний внесок*

Проводить дослідження в області проблем інтелекту, соціального інтелекту, мислення, творчості. Автор структурно-динамічної теорії інтелекту, згідно якої інтелект розуміється як сукупність прижиттєво сформованих функціональних систем.

• *Сторінки біографії*

Закінчив факультет психології МДУ імені М.В.Ломоносова та аспірантуру Інституту психології РАН. Проходив постдокторант в Університеті Париж-5, Франція. Захистив докторську дисертацію на тему «Структура и динамика интеллектуальных способностей».

Є Першим віце-президентом Євроталанту, Європейського комітету з освіти дітей та юнацтва при Раді Європи.

• *Основні наукові праці*

Ушаков Д.В. Проблемы и надежды франкоязычной когнитивной психологии // Иностранная психология. – 1995 – № 5. – С. 5-8.

Ушаков Д.В. Мышление и интеллект // Психология XXI века: Учебник для вузов / Под ред. В.Н.Дружинина. – М.: ПЕР СЭ, 2003. – С. 291-352.

УШАКОВА ТЕТЯНА МИКОЛАЇВНА

(народ. – 22.02.1930, Москва, Росія)

• Російський психолог; зав. лабораторією психології мовлення та психолінгвістики Інституту психології РАН; член-кореспондент РАО; засновник та гол. редактор журналу «Иностранная психология» (Москва, Росія); гол. редактор журналу «Психология. Высшая школа экономики» (з 2004 р.).

• *Основний внесок*

Спеціаліст в області психології мовлення та мови, психолінгвістики.

Досліджує теми, пов'язані з загальною структурою мовленнєвомовного механізму; з проблемами внутрішнього мовлення; з мовленнєвомовним онтогенезом; з дитячою словотворчістю (походженням дитячих неологізмів); з творчістю в мовленні.

• *Основні наукові праці*

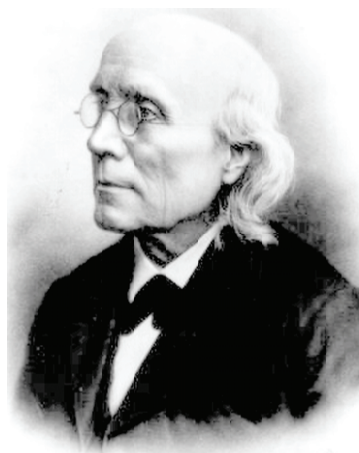
Ушакова Т.Н., Павлова Н.Д, Зачесова И.А. Речь человека в общении. – М.: Наука, 1989. – 192 с.

Ушакова Т.Н. Психология речи и психолингвистика // Психологический журнал. – 1991. – Т. 12, № 6. – С. 12-25.

Ушакова Т.Н. Детская речь – её истоки и первые шаги к развитию // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20, № 3. – С. 59-69.

ФЕХНЕР (FECHNER) ГУСТАВ ТЕОДОР

(19.04.1801, Грос-Заархен, Німеччина – 18.11.1887, Лейпциг, Німеччина)

- Німецький фізик, філософ, психолог; один з перших експериментальних психологів; засновник психофізіології та психофізики.

- *Основний внесок*

Сформулював закон, який встановлював відповідність між психічним та фізичним світом у відповідних кількісних показниках (закон Вебера-Фехнера).

- *Сторінки біографії*

Г.Фехнер народився в сім'ї священика. Освіту отримав у Лейпцизькому університеті, де особливо цікавився медициною, фізіологією, фізикою. Прослухав курс лекцій з фізіології Е.Вебера.

У 1922 р. після закінчення університету, Г.Фехнер став більш докладно займатися фізикою, декілька років вивчав механіку. Також вчений перекладав французькі статті з психології на німецьку мову, в результаті чого зацікавився питаннями психології.

У 1934 р. Г.Фехнера було призначено завідуючим кафедри фізики Лейпцизького університету. В цей час він почав активно займатися дослідженнями суб'єктивного сприйняття кольору. Однак його зір поступово почав погіршуватися, оскільки в ході експериментів Г.Фехнеру доводилося тривалий час спостерігати за сонцем через кольорове скло. З цієї причини, а також через серйозний нервовий розлад Г.Фехнер був вимушений піти у відставку.

У той же час Г.Фехнер зацікавився метафізикою та в 1835 р. опублікував роботу «Книга про життя після смерті» під псевдонімом Доктор Мізес. Його погляди викликали критику серед мислителів тих часів. Побачивши неприйняття своїх поглядів, Г.Фехнер поставив собі задачу довести їх правильність, причому за допомогою математики. В результаті тривалих пошуків було сформульовано всевітньо відомий психофізичний закон.

ХОЛОДНАЯ МАРИНА ОЛЕКСАНДРІВНА

(народ. у 1949 р.)

- Сучасний російський психолог; зав. лабораторією психології здібностей і ментальних ресурсів Інституту психології РАН.

- *Основний внесок*

Проводить дослідження в галузі психології інтелекту, обдарованості, когнітивних стилів.

- *Наукова діяльність*

Після закінчення в 1971 р. психологічного факультету Ленінградського державного університету працювала 10 років на кафедрі психології і педагогіки Томського державного університету.

З 1981 р. доцент, а пізніше професор кафедри психодіагностики і медичної психології в Київському державному університеті.

З початку 1990-х рр. працювала в МДУ, де захистила докторську дисертацію.

З 1994 р. – ведучий науковий співробітник лабораторії психології здібностей Інституту психології РАН (Москва), з 2001 р. – зав. лабораторією психології здібностей.

- *Основні наукові праці*

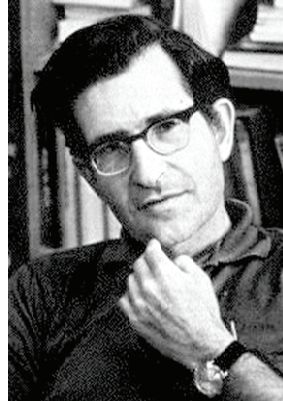
Холодная М.А. Существует ли интеллект как психическая реальность? / М.А. Холодная // Вопросы психологии. – 1990. – № 5. – С. 121-128.

Холодная М.А. Психология интеллекта: парадоксы исследования. – СПб.: Питер, 2002.

Холодная М.А. Когнитивные стили: о природе индивидуального ума. – М.: ПЕР СЭ, 2002. – 304 с.

ХОМСЬКИЙ (CHOMSKI) НОЄМ

(народ. – 7.12.1928, Філадельфія)

- Американський лінгвіст; член Національної академії наук США, Академії гуманітарних і точних наук, інших наукових асоціацій; лауреат багатьох престижних наукових премій.

- *Основний внесок*

Одним із перших запропонував вважати лінгвістику частиною когнітивної психології.

Створив систему граматичного опису (генеративну граматику). Реалізував уявлення про мову як механізм породження нескінченної множини речень засобом набору граматичних правил.

- *Сторінки біографії*

Народився в сім'ї вченого. Батько Н.Хомського емігрував з Росії в 1913 р. і на момент народження сина вже був авторитетним вченим, автором ряду відомих монографій щодо вивчення, викладення та історії іврита.

З 1945 р. Н.Хомський вивчав у Пенсильванському університеті лінгвістику, математику і філософію. Докторську ступінь Н.Хомський отримав у Пенсильванському університеті в 1955 р., однак більша частина досліджень, покладених в основу дисертації та його першої монографії, була проведена у Гарвардському університеті (1951-1955 рр.).

Вже більше двох десятиріч Н.Хомський вважається найбільш видатним лінгвістом у світі, йому і його теорії присвячено безліч статей, ряд монографій і навіть повнометражний документальний фільм, а розвиток науки про мову в останній третині 20 ст. багатьма авторами характеризується як «хомськіанська революція».

- *Основна наукова праця*

Chomsky N. Knowledge of language: its nature, origin and use. – N. Y., 1986.

При підготовці біографічного довідника було використано джерела:

История психологии в лицах: персоналии / Под общей ред. А.В.Петровского; редактор-составитель Л.А.Карпенко. – М.: ПЕР СЭ, 2005.

Кондаков И.М. Психология. Иллюстрированный словарь. – СПб.: Прайм-Евроснак, 2003.

Корсини Р. Психологическая энциклопедия. – СПб.: Питер, 2003.

Сто великих психологов / Автор-составитель В.Яровицкий. – М.: Вече, 2004. – 432 с.

Наукове видання

ДЕРЕВ'ЯНКО Світлана Петрівна

КОГНІТИВНА ПСИХОЛОГІЯ

Навчальний посібник

Комп'ютерний набір – Дерев'яно С.П.
Літературний коректор – Панченко Т.С.

Підписано до друку